

replika

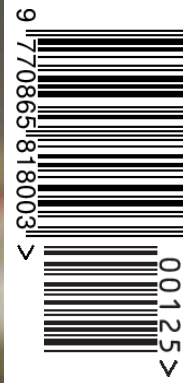
125

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

OSZTÁLY/SZERKEZET

„FEHÉREK” KÖZT

ára: 2490 Ft

125

2022/2

RASSZ
OSZTÁLY
STRUKTÚRA

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2022/2.

125. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Fáber Ágoston, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnóczky Tamás, Havas Ádám, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina, Nagy Dániel Gergely

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Gaszner Róbert és Fáber Ágoston fotóinak felhasználásával
Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Osztály/szerkezet

Szerkesztette: Gregor Anikó és Éber Márk Áron

Éber Márk Áron és Gregor Anikó

Osztály/szerkezet: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről?

Bevezető.....7

Körmüves Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében 11

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok a félperifériás magyar társadalomban..... 35

Nagy Ákos és Nagy Klára

Kölcsönvett életek

Munkaerő-kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon..... 55

Huszár Ákos

Létminimum és osztályelemzés..... 69

Éber Márk Áron

Ígéret, illúzió, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében

Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfűggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Balassi Kiadó, 2020. 83

Lukács regényelmélete

Daradics Boglárka

Lukács György regényelméletének terminológiai hálója 103

„Fehérek” között

Böröcz József „Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában	129
Loïc Wacquant A „rasszal” kapcsolatos problémák tisztázása.....	151

Recenzió

András Csaba Egy szociológiai beszédmód hegemoniája Kultúra és kapitalizmus. <i>Fordulat</i> (30), 2022/1. 315. o.	173
---	-----

Abstracts	181
-----------------	-----

Osztály / szerkezet

Szerkesztette: Gregor Anikó és Éber Márk Áron

A kép forrása:

Parti ouvrier belge (POB) -

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=106695206>

Éber Márk Áron és Gregor Anikó

Osztály/szerkezet: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről?

Bevezető

Absztrakt: E rövid bevezető az osztályszerkezet alakulását történeti folyamatként fogja fel, az élet (újra)termelésének viszonyait és folyamatait történetiségükben kibomlóként ragadja meg. Egyszerre hangsúlyozza a hosszabb léptékű folyamatok, valamint a fordulópontokat jelző események hatását az osztályviszonyok szerveződésére nézve. Az osztályszerkezet vizsgálatának e történeti-szociológiai megközelítésmódjával célja értelmezhetőbbé tenni a bevezetőt követő tanulmányok összefüggéseit.

Kulcsszavak: osztály, osztályszerkezet, történelem, cselekvés, társadalmi változás

Osztály/szerkezet című tanulmánygyűjteményünk célja számot vetni a kérdéssel: mit tudunk ma a magyar társadalom osztályszerkezetéről? Az alább olvasható elemzések összeállításakor abból a feltevésből indultunk ki, hogy az osztályszerkezetet minden esetben *történeti* folyamatok formálják. Ezek pedig csak lassan bontakoznak ki, csak hosszabb távon válnak láthatóvá. Az osztályszerkezetet évtizedes-évszázados folyamatok alakítják: a történeti idő hosszú munkája, komótos mozgása, feltorlódása, gyűrődése, csavarodása, tömbösödése, töredezése alkotja. E geológiában használatos, földtani metaforák távolról sem elrugaszkodottak. Ahogyan nagy történeti „megrázkódtatásokról”, a kőzetlemezek „tektonikus mozgásairól”, „földrengésekről” szoktunk beszélni, úgy nyugodtan mondhatjuk: a magyar társadalom testét, osztályviszonyainak struktúráját is a lassan, de roppant erővel mozgó történeti idő gyűri, alakítja és formálja. Olykor csak óvatosan hajlítja, más-kor kíméletlenül törli.

A jelenkor nem más, mint a máig érő múlt – a történelem az a múlt, amelyik nem múlt el. A jelenben velünk és bennünk él a tizenkilencedik és a huszadik század, az államszocializmus és az újkapitalizmus, a félperifériás Közép- és Kelet-Európa valamennyi tapasztalata, öröknek hitt rezsimje és földindulásszerű rendszerváltása, periodikus válsága és gyors ciklusváltása, torlódása és gyűrődése. Társadalmunk azonos történelmünkkel, meghajlított és összetört életpályáival, osztályok és nemek, régiók és generációk, családok és egyének összesodródó történeteivel. A jelen magyar társadalma máig ható alakulás, szerkezete az emberi viszonyok folyamatos szerveződésének éppen aktuális mintázata. Ha az értelmező tekintet ki is emel benne fordulópontokat – 1945-öt és 1947-et, 1956-ot és 1968-at, 1973-at és 1989-et, 2008-at és 2022-t –, azok csak elemzési célt szolgáló támpontok és segédegyenesek a kollektív életösszefüggés történeti kibontakozásának társadalomtudományi vizsgálatához.

A földtani képzeletvilág és a geológiai metaforák egy ponton túl azonban mégiscsak félrevezetnek bennünket. A történelmet mégsem szeszélyes természeti erők alakítják, az osztályszerkezetet mégsem kifürkészhetetlen hatóerők formálják. „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják” – írta Marx (1962: 105). Az emberi viszonyokat maguk a cselekvő emberek alakítják, noha mindebből nem következik, hogy közös sorsunkat kizárólag e cselekvők szabad akarata, teljességgel tudatos és észszerű cselekvése, tiszta szándékai alakítanak. Marx is hozzátette: „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára” (Marx 1962: 105). A társadalom, akárcsak a történelem – és megalvadt munkaként a tőke is – emberi termelőtevékenység és érintkezések terméke. Az emberek aktivitása társadalmi, gazdasági és politikai erőkké összegződve alakítja a történelmet és az osztályviszonyokat is. Mindközben ennek az ellenkezője is igaz: a történelem és az osztályviszonyok is formálják azokat az új nemzedékeket, amelyek cselekvőként lépnek fel a történelem színpadára és amelyek részben folytatni, részben elvetni, részben átértelmezni fogják örökül kapott hagyományaikat.

Mindazonáltal események is tagolják e történeti-társadalmi folyamatosságot. Egy-egy politikai döntés, nem várt történés, gazdasági sokk, nagyobb sztrájk, tömeges tiltakozás, tüntetéssorozat egyaránt fokozza-fokozhatja az osztálytudatot, kiélezheti az osztályfelesztültségeket, tudatosíthat olyan tartalmakat, amelyek mindaddig a tudatos szint alá voltak

lenyomva, az osztálytudattalanba voltak száműzve. Az események és fordulópontok így mégiscsak meghatározók. Az elmúlt években ilyenek voltak a „rabszolgatörvény”-ellenes tüntetések 2018 végén, a meglepetésszerű ellenzéki sikerek az önkormányzati választáson 2019 tavaszán, a koronavírus-járvány sokkja 2020 elején, a pandémia idején meghozott nagy hatású kormányzati intézkedések, Ukrajna Oroszország általi háborús megszállása és az elnyúló háború 2022 februárja óta, az újabb kétharmados kormányzati győzelem az országgyűlési választásokon 2022 tavaszán és a mindjobban kibontakozó válság 2022 végén. Ez utóbbit tulajdonképpen szétszálalni sem könnyű, hiszen egyszerre van szó az élelmiszerek, az energiahordozók (és ez által a rezszi), az alapanyagok és a munkaerő árának emelkedéséről, inflációról és stagnálással fenyegető gazdasági visszaesésről, vad árfolyamingadozásokról, és arról, ami mindennek háttérben meghúzódik: a klíma és az ökológiai rendszerek kríziséről, a gondoskodás, a lakhatás és a megélhetés egymással összefonódó válságairól.

Mindennek kibontakozását látva tettük fel a kérdést 2020 elején: vajon hogyan néz most ki a magyar társadalom osztályszerkezete? Mit tudnánk mondani róla most, az egymásra torló válságok közepette? E kérdés megválaszolására invitáltuk kollégáinkat – e gondolkodási folyamat egyik állomása és termése olvasható alább. Az előzőekben említett és a társadalom osztályviszonyait erőteljesen alakító külső-belső politikai és gazdasági folyamatok a hazai szociológiai osztálykutatások – talán nem túlzás ezt állítani – reneszánszát hozták el. A társadalmi struktúrát történetileg formált osztályviszonylatok rendszereként felfogó megközelítés köré szerveződnek szakmai műhelyek (úgy mint a Helyzet Műhely, a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelye, a Társadalomelméleti Kollégium vagy a Kerényi Károly Szakkollégium), zajlanak jelenleg is kutatások (a blokk egyik tanulmányának szerzője, Huszár Ákos vezetésével a Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében), és ez a nézőpont köszön vissza több nemrég megjelent hazai szociológiai monográfiában is (lásd például Vastagh Zoltán 2017-ben megjelent *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció* vagy Éber Márk Áron 2020-ban publikált *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* című kötetét). Ez a tanulmánygyűjtemény is ebbe a hullámba illeszkedik, és erőteljesen támaszkodik azokra az állításokra, valamint gondolja tovább azokat, amelyek az osztálykutatások elmúlt években való hazai újrafelfedezéséből születtek.

E tanulmányok nem nyújtanak teljes képet, ez pedig aligha szerzőink hibája. Az intézményesített tudástermelés jelen körülményei között nem állt módunkban kimerítően ábrázolni az osztályviszonyok és dinamikák teljességét. Az alábbi elemzések fontos részkérdéseket tárgyalnak, és noha nem képesek összefüggő és átfogó tablóval szolgálni, szükséges, ha nem is elégséges alkotóelemei annak. Itt és most ilyen válaszokkal és elemzésekkel tudunk szolgálni. Itt és most ezzel tudjuk segíteni önmagunk jobb megértését.

*

A blokk zárásaként egy recenziót közlünk, amelyet Éber Márk Áron még 2020-ban írt Szalai Júlia ugyanabban az évben megjelent *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggetlenség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon* című kötetéről. Sem a kötet megjelenésekor, sem a blokk szerkesztésekor és a kéziratok véglegesítésekor nem sejtettük, hogy Szalai Júlia gazdag életművének utolsó monográfiája lesz ez a kötet. A recenzió

műfaji sajátossága, hogy a recenzens a kötet szerzője által feldobott gondolatlabdákra reagál: elhelyezi a könyvet az azt körbevevő tudományos diskurzusok által kifeszített térben, megvilágítja a kötetben szereplő állítások eredetiségét, és legfőképpen: vitába bocsátkozik a fő megállapításokkal, következtetésekkel, értelmezésekkel. Teszi mindezt abban a reményben, hogy a kötet más olvasói, valamint a szerző reagál a recenzens felvetéseire, válaszol a kritikákra, azaz elindul egy tudományos vita a kötetről, elindul egy *replikázás*. Az élet tragikusan írta felül ezt az elképzelésünket. Szalai Júlia 2022 novemberében történt halálával a szerző már bizonyosan nem tud a recenzióban felvetett észrevételekre és kritikákra reagálni. Az a gazdag, több évtizedes életmű ugyanakkor, amelyet hátrahagy a magyar és nemzetközi szociológia terepén, egyúttal válaszként is értelmezhető a felvetésekre.

*

E tanulmánygyűjtemény elkészültében nagyon sokan voltak a segítségünkre – nagyon köszönjük nekik, hálásak vagyunk munkájukért és támogatásukért. A szerzőkön és az egyes tanulmányok anonim lektorain kívül külön is köszönjük munkájukat a *Replika* folyóirat jelenlegi és leköszönő szerkesztőinek, főképpen Berger Vikornak, Fáber Ágostonnak, Hajdú Zitának, Havas Ádámnak és Wagner Sárának. A szerkesztés folyamatában hatalmas segítséget jelentett Nagy Dániel Gergely pragmatikus profizmusa, amivel időről időre előrelendítette a szerkesztési folyamatot – nagyon köszönjük neki. A tanulmánygyűjtemény szakmai előkészítésében játszott szerepükért hálásak vagyunk Pogátsa Zoltánnak, Szikra Dorottyának és Vastagh Zoltánnak.

Hivatkozott irodalom

Marx, Karl (1962 [1852]): Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In Karl Marx és Friedrich Engels: *[Karl Marx és Friedrich Engels] Művei [MEM]*. 8. kötet: 1851–1853. Budapest: Kossuth, 101–181.

Éber Márk Áron

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Helyzet Műhely (Budapest)

Gregor Anikó

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar (Budapest)

Kömüves Dániel

Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében

Absztrakt: Tanulmányomban az „osztályok halála” diskurzust, ezen belül is Ulrich Beck kockázattársadalom koncepcióját vizsgálom az értékkritikai Marx-olvasat tükrében. Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós meglátásaira alapozva egy olyan értelmezést mutatok be, amely lehetőséget ad két különböző, a „hagyományos” és az „értékkritikai” Marx közötti különbségtételre. Előbbi kifejezéssel azok az elméletek jelölhetők, amelyek a kapitalizmust a magántulajdonban gyökerező, piac által közvetített osztályviszonyok terminusaiban ragadják meg, illetve az uralom kategóriáját főképp az osztályelnyomás fogalmi mentén határozzák meg. Az értékkritikai nézőpont ezzel szemben az érték és az absztrakt munka kritikai elemzésén keresztül ragadja meg a kapitalizmus strukturáját. Ezáltal olyan absztrakt uralmi formát feltételez, amely az érték és az értéktermelő munka történetileg specifikus társadalmi formáira vezethető vissza. Amellett érvelek, hogy a kései Marx által használt osztályeséma elsősorban a kapitalizmus strukturális sajátosságait ragadja meg és nem a különböző társadalmi csoportok szociokulturális aspektusainak, illetve egyenlőtlen viszonyainak feltérképezésére szolgál. Ulrich Beck és az osztály halála mellett érvelők releváns észrevételeket fogalmaznak meg a javak elosztásával és az ehhez kapcsolódó társadalmi jelenségekkel kapcsolatban, e kritikák viszont csupán a hagyományos marxizmusra vonatkoztathatók.

Kulcsszavak: társadalmi struktúra, osztály, érték, értékkritika, Postone, Tamás, Marx, Beck

Bevezetés

A társadalomtudományi és szociológiai kutatások szempontjából kiemelten fontos, hogy a társadalmi struktúrát milyen fogalmakkal ábrázoljuk.¹ Az olyan fogalmi kategóriák, mint az osztály, a rend, a réteg stb. nem csupán a társadalom egy-egy érdekes aspektusát ragadják meg, hanem gyakran e társadalmak alapvető működési logikáját, mélyebb szerkezeti jellemzőit hivatottak ábrázolni. Jelentős viták folynak e fogalmak elméleti és empirikus érvényességét illetően, hiszen tudományos relevanciájuk mellett a politikai döntéshozatalban és a társadalmak koordinációjában is kitüntetett szerepet töltenek be. A kapitalista társadalmak strukturális jellemzőit sokáig az osztályfogalom segítségével jellemezték, ezért az osztály központi pozíciót foglalt el a 19. és 20. századi tudományos és politikai diskurzusban egyaránt. A 20. század második felétől azonban egyre inkább felerősödtek azok a vélemények, amelyek a kategória felülvizsgálatát, átértelmezését, illetve más fogalmakkal való helyettesítését hangoztatták. Az e kérdéskörben folytatott viták többsége arra vonatkozik, hogy mit és mennyire határoz meg az osztály, a koncepció elméleti aspektusaira azonban már kevesebb hangsúlyt fektetnek. Többekben felmerülhet a kérdés, hogy a kapitalizmus kortárs viszonyai közepette miként olvassuk Marxt, mely gondolatai érvényesek, s melyeket vethetjük el az osztályokkal kapcsolatban? Tanulmányomban azt vizsgálom meg, hogy azok az elméletek, amelyek nem tartják megfelelőnek az osztály fogalmát kortárs társadalmi viszonyaink magyarázatához, miként viszonyulnak Marx meglátásaihoz.

Elemzésemben amellet érvelek, hogy Marx értéktermeléshez és absztrakt munkához kapcsolódó gondolatai továbbra is relevánsak kortárs társadalmi viszonyaink értelmezésében, a „hagyományos marxizmus” – főképp osztályokra vonatkozó – elképzelési viszont manapság már nem tarthatók.² Ennek szemléltetésére tanulmányomban az „osztály halálára” vonatkozó diskurzust (*death of class debate*), ezen belül Ulrich Beck koncepcióját vizsgálom meg az értékkritikai iskola (*Wertkritik*), Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós elméletei felől.

Beck a késő modernitás jellemzésekor kritikai szempontból vizsgálja Marx és Max Weber elméleteinek elsősorban osztályokra vonatkozó elemeit és amellet érvel, hogy a két teoretikus munkássága nem alkalmazható megfelelően a kortárs társadalmi viszonyaink leírására. Beck úgy gondolja, hogy a különböző jóléti változások hatására az egyenlőtlenségek érzékelésében változás tapasztalható: a korábbi osztályharc és társadalmi csoportok egyenlőtlen viszonyai helyett (amelyek identitásképzőként szolgáltak) az egyének közötti különbségekre helyeződik a hangsúly, így az osztályok elveszítik korábbi jelentőségüket. Elsősorban Moishe Postone és Tamás Gáspár Miklós koncepciójára alapozva egy olyan Marx-értelmezés alapján vizsgálom Beck megállapításait, amelyben az osztálykategória elsődlegesen nem az osztályba tartozók életkörülményeit, hanem a kapitalista termelési

1 A tanulmány az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú, „Tehetségből fiatal kutató. A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” megnevezésű projektben, a Széchenyi 2020 program támogatásával jött létre, mely európai uniós (Európai Szociális Alap) társfinanszírozással valósul meg.

2 Természetesen nem beszélhetünk egységes marxista elméletről: a fenti kérdésekre különböző Marx-olvasatok alapján különböző válaszokat adhatunk.

mód strukturális sajátosságait ábrázolja. Elsőként a gazdagság elosztásának és termelésének problémája felől vizsgálom az elméleteket és bemutatom, hogy önmagában csak az elosztás tárgyalása elégtelen. Ezután Beck életkörülmények javulásával és a percepciók megváltozásával kapcsolatos gondolatait elemzem és amellet érvelek, hogy a Marx által használt osztálykategória elsősorban nem a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát szolgálja.

Az osztály halála és Ulrich Beck koncepciója

Az osztályok mint múltbeli létezők

Az utóbbi évtizedek egyik meghatározó szociológiai kérdése, hogy napjaink társadalomtudományos vizsgálata során továbbra is használható-e még az osztály fogalma, s ha igen, akkor milyen empirikus tartalmak mentén ragadhatjuk ezt meg.³ A kérdésre radikálisan különböző válaszok születtek. Egyrészt említhetők az osztályfogalom védelmezői, akik számára az osztály továbbra is központi fogalomként szolgál a társadalmi viszonyok értelmezésében. Ezen álláspontot olyan szerzők képviselik, akik a „klasszikusokhoz” (általában Karl Marxhoz vagy Max Weberhez)⁴ szorosabban kötődnek és az eredeti elméletek módosításával, esetleg azok egyes fogalmainak átértelmezésével dolgozzák ki saját koncepcióikat. A szoros értelemben vett marxista tradíciónak kevesebb képviselője van: példaként említhetjük Erik Olin Wright (1997 [1985], 2015) munkásságát, aki a kizsákmányolás fogalmát állítja az osztályelemzés középpontjába. A weberi elmélet alkalmazása sokkal elterjedtebb, a struktúra- és rétegződéskutatás főbb irányzatai inkább e megközelítést követik. Többek között Robert Erikson és John H. Goldthorpe (1995 [1992]) vizsgálataiban és az általuk kidolgozott EGP-sémában is ez a nézőpont érvényesül, amikor a foglalkozási rendszer és a munkaerőpiac életesélyekre és viselkedésre gyakorolt hatását tekintik elsődlegesnek az osztályviszonyok meghatározásában (Huszár 2013a: 35–36). Rendelkezésünkre állnak olyan megközelítések is, amelyek nagyobb mértékben rugaszkodnak el a hagyományos eljárásoktól és új szempontok alkalmazására törekednek. Ebben a tekintetben Pierre Bourdieu tőke- és osztályelmélete⁵ meghatározó, kortárs hazai viszonylatban pedig Huszár Ákos (2013) normatív-funkcionalista modelljére utalhatunk, amelyben az egyenlőség és egyenlőtlenség intézményesített formái jelentik a kiindulópontot.

3 Az általam tárgyalt elméletek elsősorban a centrumországok társadalmi viszonyait ragadják meg és nem a globális kapitalizmus egészét érintik, ezért az osztály halálával kapcsolatos állítások csak megkövetésekkel, vagy egyáltalán nem is vonatkoztathatók a perifériára és a félperifériára.

4 Marx számára a termelőeszközökhöz fűződő tulajdonviszony a meghatározó, azaz a tulajdonosok a tőkésék, a tulajdon nélküliek pedig a munkások. Weber esetében a piaci viszonyok döntőek: az osztályviszonyok meghatározásakor elsősorban azt vizsgálja, hogy a piaci lehetőségek miként határozzák meg az egyének életesélyeit. A marxi és a weberi osztályelemzés közti hasonlóságokat és különbségeket bővebben lásd Huszár Ákos (2011) és Éber Márk Áron (2020: 32–33) szövegeiben.

5 Lehetséges, hogy többen Marx megközelítéséhez kötnék Bourdieu elméletét a tőkeelmélet miatt, a jelen szöveg további részeiből viszont egyértelműen kiderül, hogy az a tőkekonceptió, amellyel a francia szociológus dolgozik, távolabb állhat a marxi felfogástól, mint eddig gondoltuk.

Tanulmányomban azokkal a szerzőkkel foglalkozom, akik valamilyen módon az osztályok irrelevanciája vagy „halála” mellett foglalnak állást. E megközelítések azzal érvelnek, hogy habár az osztályfogalom valaha (főleg az ipari termelés korában) megfelelő leírását adhatta a társadalmaknak, napjainkban ez már nem mondható el, a hagyományos osztálykategória elavulttá vált. Az ide sorolható szerzők szerint a 20. század második felében olyannyira átalakultak társas viszonyaink a hatalom, a jövedelmek és a mobilitás tekintetében, hogy a hagyományos osztálysémák alapján egyre kevésbé magyarázhatjuk ezek eloszlását a társadalomban, így alternatívákat kell keresnünk az osztályfogalomra – többek között Jan Pakulski és Malcolm Waters (1996a), Terry N. Clark és Seymour M. Lipset (1991), illetve Ulrich Beck (2003 [1986]) koncepciói is ide sorolhatók.⁶ Az osztályok eltűnését hirdető elméletek többnyire osztoznak azokban a megállapításokban, amelyek a szociokulturális jellemzőkkel – például a jövedelmekkel, identitásokkal, hatalmi pozíciókkal – kapcsolatban az osztály kategóriájának egyre gyengébb magyarázóerejét emelik ki, de közös vonásaik mellett más-más magyarázatokkal és megoldási javaslatokkal is szolgálnak.⁷ Az ide vonatkozó leggyakoribb állításokat és ellenvetéseket Pakulski és Waters (1996b: 370) tipológiája alapján rekonstruálhatjuk. A két szerző az alábbi négy tételben foglalja össze az osztályelméletek főbb jellemzőit:

1. Ökonomizmus: az osztály alapvetően gazdasági jelenség, amely a tulajdonlás különbségeit ragadja meg.
2. Csoportformálódás: az osztályok a társadalmi struktúra valóságos részei, amelyek megfigyelhető mintázatokat, különbségeket eredményeznek például az egyenlőtlenség terén. Ezek a különbségek pedig a társadalmi konfliktusok alapjául szolgálhatnak.
3. Oksági kapcsolat: az osztályhelyzet oksági kapcsolatban áll a tudattal, az identitással és a gazdaságon kívüli cselekvésekkel. Hatással van a politikai preferenciákra, életstílusra, gyerekekre, pszichikai egészségre és hasonló jellemzőkre.
4. Transzformációs képesség: az osztályok potenciális kollektív aktorok a gazdaság és a politika területén egyaránt. Az osztályok egymással való küzdelme hajtja a történelmet.

E négy pont alapján nemcsak Pakulski és Waters, hanem általánosságban az osztályok haláláról szóló elméletek főbb állításai is megragadhatók, mivel ellenvetéseik e négy jellemzővel szemben fogalmazódnak meg. Állításuk szerint az ipari termelés dominanciája gyengült a centrumországokban, ellenben a harmadik szektor (fogyasztás, szolgáltatóipar stb.) szerepe egyre jelentősebb, ezáltal a társadalmak alapvető szociokulturális jellemzői, körülményei is megváltoztak a 20. században. A gazdagság elosztásában bekövetkezett változások szétfeszítik a korábban meghatározó osztálymintázatokat. A diskurzus képviselői szerint a gazdasági termelés és a tulajdon nem tekinthető többé a társadalmi struktúra legfőbb determináló tényezőjének: a társadalom meghatározó csoportjai sokkal inkább

⁶ Természetesen nem csak a fenti szerzőket említhetjük e tekintetben, hasonló problémákkal, kérdésekkel és dilemmákkal találkozhatunk még (a teljesség igénye nélkül) például Paul W. Kingston (2000) *The Classless Society* című könyvében vagy a frankfurti iskolához kötődő szerzőknél Jürgen Habermas (1993) és Claus Offe (2000 [1984]) esetében.

⁷ Az osztály halálával kapcsolatban bővebben lásd Éber Márk Áron (2020: 39–41, 184–190) *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* című könyvének ide vonatkozó részeit, Erik Olin Wright (2015: 139–156) áttekintését, továbbá Berger Viktor (2008) tanulmányát.

az etnikum, a gender és az életstílus jellemzői mentén formálódnak. Az osztály fogalma nem megfelelő már a jólét, a társadalmi státusz, a bevételek, az életstílus vagy a szavazói magatartás előrejelzéséhez sem. Továbbá a különböző társadalmi változások sem magyarázhatók az osztályok küzdelmei felől.

Túl renden és osztályon? Ulrich Beck elmélete az osztály haláláról

Az alábbiakban Ulrich Beck elméletét veszem alapul ahhoz, hogy bemutassak egy, az osztály fogalmának meghaladására tett kísérletet. Beck megközelítése két szempontból is fontos: egyrészt úgy gondolom, hogy releváns társadalmi változásokat ragad meg azzal kapcsolatban, hogy az osztályok milyen szerepet töltenek be az emberek érzékelésében. Másrészt viszont érdemes ezeket az elemzéseket az értékkritikai megközelítés szempontjából is megvizsgálni és tisztázni viszonyukat a marxi elmélettel, ez alapján pedig az osztályfogalommal. A tanulmány ezt követő részeiben bemutatom, hogy Ulrich Beck és Tamás Gáspár Miklós állításai párhuzamba állíthatók a tekintetben, hogy mindketten az osztály és a rend kategóriáinak összemosódását hangoztatják az osztályelemzésekben, ám e megállapításból kiindulva különböző következtetéseket fogalmaznak meg. Beck meghaladottnak gondolja az osztályelméletet, állítása szerint az osztályhoz kapcsolódó „rendies” jellemzők eltűnésével az osztály relevanciája is csökken. Tamás Gáspár Miklós viszont amellet érvel, hogy a rend és az osztály kategóriái alapvetően különböznek: az osztálykategóriához nem kapcsolódnak szükségszerűen olyan szociokulturális jellemzők, mint az öltözködés, a beszédmód és a különböző szokások stb. Ez alapján pedig megállapítható, hogy a szociokulturális jellemzők átalakulása vagy megszűnése nem vezet az osztály halálához.

Ulrich Beck (2003 [1986]) a fejlett modernitásról alkotott koncepciójában a korunkra jellemző kockázattársadalmat az ipari társadalommal szemben ábrázolja és megállapításait az e korszakra vonatkozó elméletek (Marx és Weber) felülvizsgálatán keresztül fogalmazza meg. Tézise, hogy a „fejlett modern társadalmakban” a strukturális hatások, normák és szokások fellazulása miatt az egyének döntéseire sokkal nagyobb hangsúly helyeződik a fellépő kockázatok kezelésében.⁸ A kapitalizmus előző időszakára jellemző szűkösség miatt korábban a javak elosztásának módja volt meghatározó. A második világháborút követő időszakban viszont a jóléti intézkedések hatására kevésbé a szűkös anyagi feltételek, sokkal inkább a kockázatok elosztása mentén határozhatók meg leginkább az egyének cselekvési mintázatai.

Beck szerint – főleg az 1960-as évektől kezdődően – a modern nyugati társadalmak helyzete jelentős mértékben javult és az életfeltételek tekintetében is szinteltolódás következett be. Az egyenlőtlenségek ugyan megmaradtak, tehát az alsó és felső rétegek között nem csökkent vagy növekedett a különbség, a társadalom egésze viszont egy szinttel feljebb került az életkörülmények és a gazdagság tekintetében (Beck 2003 [1986]:141, 1997 [1983]: 420). Ennek következtében a korábban hátrányos helyzetű, alsóbb osztályok ellátottságában jelentős mértékű javulás tapasztalható: a hierarchia alsó szegmenseiben

⁸ A tanulmány szempontjából elsősorban a bér munkához kapcsolódó kockázatok lényegesek, ettől elkülönítendőek a technológiai-tudományos fejlődés által előidézett kockázatok, amelyekkel Beck részletesen foglalkozik *A kockázattársadalomban*.

lévő emberek például a modern jóléti állam nyújtotta jogi szabályozottság, ellátórendszerek és életszínvonalbeli javulás révén egzisztenciálisan kevésbé veszélyeztetettek. Beck (1997 [1983]: 421) az alábbi példával szemlélteti a kiszolgáltatottak javára történő változás hatását: egy alacsony helyzetben lévőknek sokkal nagyobb előrelépés az, hogy lesz egy autója vagy lakása, mint mondjuk az, hogy egy kedvezőbb helyzetű megvásárolja második kocsiját vagy nyaralóját.

E folyamatok az emberek érzékelésében, az élethelyzetekben és az életutakban tapasztalható differenciálódáshoz vezetnek. Ennek következtében a hangsúly a társadalmi csoportok vagy osztályok közötti egyenlőtlenségekről áttevődik az egyének közötti különbségekre, így utóbbiak lesznek meghatározók, és az individualizáció alapvető tényezővé válik az emberek életében. A német szociológus az életfeltételek javulása mellett más jelenségeket is említ tézisének alátámasztására, többek között a földrajzi és társadalmi mobilitás kérdését: mivel az emberek egyre könnyebben és gyorsabban változtatják társadalmi és földrajzi pozíciójukat, kiszakadnak azokból a hagyományos közösségekből, amelyek korábban meghatározták az életmódjukat. Egy másik példa a szociális ellátórendszer kiterjesztése: Beck szerint ennek köszönhetően nagymértékben csökkentek a bérmunkáslét kockázatai. A munkásmozgalmak követeléseinek (pl. nyolcórás munkaidő, társadalombiztosítás, munkáltatói szerződés) jogi kodifikációjával a korábbi közös cselekvések és nagy társadalmi megmozdulások helyett az egyéni jogi boldogulás került középpontba, így az a kérdés vált hangsúlyosabbá, hogy az emberek milyen módon képesek érvényesíteni és képviselni saját érdekeiket (Beck 1997 [1983]: 419–422).

Beck harmadik példája a különböző területeken bekövetkezett belső differenciálódás, a csoportokon belüli mobilitási lehetőségek megsokszorozódása. Ennek alátámasztására az iskolai végzettségek sokaságát, az iskolarendszer egyenlőbb feltételeit, illetve az üzemi hierarchia megjelenését említi. Állítása szerint a szelekciós folyamatok és kényszerek felerősödésével egyének közötti verseny kezdődik a jobb helyek betöltéséért, ez pedig nagyfokú egyéni specializálódáshoz vezet. A munkaidő csökkenésével egyre több szabadidő áll az emberek rendelkezésére, így pedig generáció- és csoportspecifikus különbségek jönnek létre a privát szféra kibontakoztatási lehetőségein keresztül. A munkaerőpiaci logika elterjedésével olyan kockázatok kerülnek előtérbe, mint a lefokozás vagy a munkanélküliség. E változások hatására a hagyományos különbségek felszakadoznak vagy megszűnnek, ezzel pedig elveszti jelentőségét az a mód, ahogyan az emberek eddig az osztályszerkezetbe illeszkedtek. Individualizációs hullám indul el, valamint új struktúrák jönnek létre (Beck 1997 [1983]: 422–426).

E változások hatására az életvilágbeli csoportok és kollektívák korábban meghatározó körülményei és feltételei eltűnnek, és érvényüket veszítik azok a jellemzők, amelyek alapján az egyének stabilan azonosulhattak egyenlőtlen helyzetű csoportokkal. Az individualizációs folyamatok megfosztják a társadalmi osztálykülönbségeket valódi életvilágbeli identitástartalmuktól, és az egyének a kockázatokhoz kapcsolódó viszonyuk mentén kezdenek új pozíciókat elfoglalni a társadalomban (Beck 1997 [1983]: 427, 461–462). A termelési mód azonban nem szűnik meg e fejlemények hatására, továbbra is kapitalista társadalmakról beszélhetünk, viszont a szociális állam intézkedései miatt az osztályok szembenállása helyett az egyének interakciói kerülnek előtérbe: „egyre inkább egy osztályok *nélküli* kapitalizmus (még meg nem értett) jelenségével szembesülünk, a társadalmi

egyenlőtlenség összes idevágó struktúrájával és problémájával” (Beck 2003 [1986]): 133 – kiemelés az eredetiben).

Beck amellett érvel, hogy az előbbieken felsorolt társadalmi változások hatására Marx és Weber osztályokra vonatkozó gondolatai egyaránt elavulttá váltak. Állítása szerint Marx helyesen látta, hogy a kapitalizmus terjedése egy felszabadítási folyamattal jár együtt, amely során az emberek kiszakadnak hagyományos családi, szomszédsági, kulturális stb. kötöttségeikből, azonban azt gondolta, hogy ezt a folyamatot ellensúlyozza majd az „elszegényedés kollektív tapasztalata”, amely a munkások közti szolidaritáshoz vezet, így pedig a munkásság „magáért való” osztállyá fog válni (Beck 1997 [1983]: 433–434). Ezzel ellentétben Beck azt állítja, hogy pont akkor kezdődnek individualizációs folyamatok, amikor a kollektív elszegényedés tapasztalatán alapuló osztályképződés megszűnik (Beck 1997 [1983]: 434, 2003 [1986]: 152).

A weberi megközelítéssel szembeni kritikájának kiindulópontja hasonló, mint Marx esetében. Beck értelmezésében Weber szintén tagadja az individualizációs tendenciák előtérbe kerülését, de ezt nem az elszegényedés kollektív tapasztalatával magyarázza, hanem azzal, hogy ezek az individualizálódási folyamatok „beleütköznek a »rendi« hagyományok és szubkulturák folyamatosságába és érvényességébe, amelyek összeolvadnak a kompetenciákkal, piaci esélyekkel és ténylegesen is elkülöníthető »társadalmi osztályhelyzetet« alkotnak” (Beck 1997 [1983]: 435). Beck szerint ehhez kapcsolódik az a felismerés is, hogy az ipari kapitalizmus korai szakaszában az osztályokhoz kapcsolódó normák, életstílusok és értékek nem a kapitalista osztályképződés eredményei, sokkal inkább a kapitalizmust megelőző időszak rendi maradványai. A 20. század második feléig érvényes lehet a társadalmi osztály fogalma, ám azt állítja, hogy a fentebb bemutatott változások hatására a második világháború után „kezd szétesni a rendi alapú »piac által közvetített közösség« bonyolult, labilis egysége, amelyet Max Weber a »társadalmi osztály« fogalmában foglalt össze” (Beck 1997 [1983]: 436).

Tehát Beck értelmezésében Marx és Weber különböző magyarázatokat ad az osztályképződésre és az individualizáció hiányára: az előbbi esetében az elnyomorodás tapasztalata, az utóbbival kapcsolatban pedig „a rendi közösséggé válás útján való osztályképződés” meghatározó.⁹ Elemzéséből viszont kitűnik, hogy mindkét esetben az életvilág szempontjából értelmezhető szociokulturális egyenlőtlenségek és különbségek teremtik meg az osztályképződés alapját. Tehát Beck amellett érvel, hogy az osztálykategória használata addig fogadható el, ameddig az osztályok közti különbségek az életvilág szempontjából értelmezhetők.

[A]z osztályok a fejlett ipari társadalmakban a rend és az osztály folyamatosságán alapulnak, a rendi alapú szubkulturák és sajátos „munkaerőpiaci helyzetek” és az ezekhez kapcsolódó „képzettségi birtoklás” összeolvadásán. Másképpen fogalmazva: a rendi szubkulturális identitások vagy legalábbis reminiscenciák *fennmaradása nélkül* az osztályok névleges, statisztikai csoportosításokká és kategóriákká fakulnak, amelyek *a mindennapi életben nem jelennek meg* [...]” (Beck 1997 [1983]: 441 – kiemelés az eredetiben).

⁹ Tamás Gáspár Miklós amellett érvel, hogy a „rousseau-i marxizmus” képviselői szintén rendi jegyeket tulajdonítottak az osztálynak, de erre a későbbi elemzésben még visszatérek.

Úgy gondolom, hogy Beck fontos problémákra hívja fel a figyelmet, de következtetéseivel csak részben értek egyet. Beck megállapításai leginkább a társadalmi problémák érzékelésével kapcsolatban relevánsak: állítása szerint az egyenlőtlenségek és a társadalmi problémák nem szűnnek meg az individualizációs folyamatok hatására, csupán az érzékelésükben történik változás. Ehhez kapcsolódik Beck egyik legérdekesebb tézise: az 1970-es, 80-as évektől kibontakozó neoliberais kapitalizmus hatásait, például az egyre fokozódó munkanélküliséget és a szegénységet érzékeli és fel is ismeri, ám ezt összeegyeztethetőnek véli saját megállapításával (Beck 2003 [1986]: 164). Mivel az individualizációs folyamatok már végbementek, a jóléti állam leépítéséből adódó társadalmi problémák egyre inkább személyes problémákként tűnnek fel, olyan defektusokként, amelyek alapvetően nem rendszerszinten keletkeznek, hanem az egyének döntéseiből, cselekedeteiből fakadnak, így képtelenek egységesen, osztályként fellépni ezekkel szemben (Beck 2003 [1986]: 170–171).¹⁰

Azzal az állítással viszont nem értek egyet, hogy az osztályfogalomnak mindenképpen szociokulturális jegyekben tapasztalható egyenlőtlenségeket kell kifejeznie, illetve azzal sem, hogy a fogalom érvényességét elsősorban ezeknek a jegyeknek az életvilágbeli jelentősége határozza meg. A következőkben Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola alapján amellet érvelek, hogy az osztály és a rend kategóriái nem kapcsolódnak össze szükségszerűen és az osztályok létezését elsősorban nem az emberek érzékelésében betöltött szerepük határozza meg.

Az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezése

Az alábbiakban az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezését mutatom be.¹¹ Céлом az, hogy az osztály halálával kapcsolatos diskurzusnak és Beck elméletének alternatív értelmezési keretét nyújtsam.

Ahogy a korábbi fejezetben láthattuk, a 20. és 21. század olyan fejleményei, mint például a „szocialista” rezsimek kialakulása és felbomlása, a technológia fejlődése, a munkaszervezési módok és az életkörülmények megváltozása sokakat ösztönzött arra, hogy Marx elméletével, vagy inkább Marx egy bizonyos értelmezésével szemben éles kritikát fogalmazzanak meg, illetve alternatív irányokat keressenek (Postone 2018 [2008]: 7). Ezt tapasztaljuk az osztály halálára vonatkozóan is: az osztályok több szempontból sem jellemezhetők ugyanúgy, ahogy Marx vagy Weber 19. és 20. századi elemzéseiben megjelennek. Kérdéses azonban, hogy ez mennyiben befolyásolja e koncepciók magyarázóerejét, támaszkodhatunk-e még manapság is ezekre az elméletekre? Ahhoz, hogy e kérdéseket

10 Felmerülhet a kérdés, hogy Magyarország esetében mennyire relevánsak azok a folyamatok, amelyekre Beck felhívja a figyelmet. Beck elsősorban a kibontakozóban lévő ipari kapitalizmus és a második világháború utáni időszak viszonyait hasonlítja össze. A legfontosabb ide vonatkozó megállapításai, például a szegénység és a kiszolgáltatottság csökkenése – ha nem is olyan módon és mértékben, mint például az NSZK-ban – érezhető volt, illetve korlátozott jóléti szolgáltatások is kialakultak a vizsgált időszakban. Ehhez lásd például Kornai János (1992) „koraszülött jóléti államról” kifejtett gondolatait vagy Ferge Zsuzsa (2012) megjegyzéseit.

11 E megközelítés a magyar nyelvű szociológiai, illetve társadalomelméleti diskurzusban egyelőre nem rendelkezik széleskörű recepcióval. Szigeti Attila (2018), illetve Balázs Gábor és Losonczi Márk (2016) azonban kiválóan összefoglalják az irányzat főbb állításait, többször támaszkodom ezekre az interpretációkra ebben a fejezetben.

megválaszoljuk, nem elég empirikus adatok alapján az osztályok léte mellett vagy ellen érvelnünk, pontosan meg kell vizsgálnunk a koncepciók elméleti aspektusait. Ezért a következőkben az értékkritikai Marx-olvasatra alapozva amellel érvelek, hogy Marx és Weber elképzeléseit külön kell kezelnünk a tekintetben, hogy csupán az elosztási módra koncentrálnak vagy reflektálnak a termelésre is. Továbbá azt mutatom be, hogy az osztálykategória elsősorban nem az egyenlőtlen életkörülmények leírását szolgálja a marxi életművön belül, hanem a kapitalizmus strukturális jellemzőinek megragadását, ezért az osztály és az egyenlőtlenégi dimenziók kapcsolatát nem értelmezhetjük szükségszerűként.

Az értékkritikai irányzat kritika tárgyává teszi a marxizmus napjainkban tarthatatlan elemeit és az ehhez kapcsolódó elméleteket, miközben főleg *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (a továbbiakban *Grundrisse*) és *A tőke* alapján egy olyan heterodox értelmezéssel szolgál, amely továbbra is hozzájárulhat napjaink társadalmi viszonyainak értelmezéséhez (Szigeti 2018: 117). Az általános értelemben vett értékkritikai irányzat a nevében is egyező német *Wertkritik* (értékkritika) elméleti iskolát (főleg Robert Kurz megállapításait)¹², illetve a kanadai születésű Moishe Postone munkásságát foglalja magába – dolgozatomban főképp az utóbbi szerző megállapításaira támaszkodom, amelyet később kiegészíték Tamás Gáspár Miklós ide vonatkozó gondolataival. A két vállalkozás egymástól függetlenül alakult ki, mégis hasonló belátásokat fogalmaznak meg – bár a kapitalizmus meghaladásával kapcsolatos jövőképük tekintetében különböznek.¹³

E különbség ellenére a tanulmány tárgyát szorosabban érintő jellemzőkben osztoznak az elméletek. Legfontosabb teoretikus hozadékuk az, hogy lehetőséget adnak az „exoterikus” (Kurz) vagy „hagyományos” (Postone) és az *értékkritikai* vagy „ezoterikus” Marx közötti különbségtételre.

A hagyományos marxizmus koncepciója vonatkoztatható „a kapitalizmus bármely olyan elemzésére, amely azt lényegében a piac által közvetített és a magántulajdonban gyökerező osztályviszonyok terminusaiban ragadja meg” (Postone 2018 [2008]: 9), az uralom kategóriáját pedig főképp a kizsákmányolás, illetve az osztályelnyomás fogalmi mentén határozza meg. A legtöbb szociológiai elemzés, amely valamilyen módon Marxra támaszkodik, e megközelítés alapján jár el.

E szemlélet fő jellegzetessége, hogy a munkát és az általa termelt gazdagságot (az értéket) antropológiai állandóként, transzhistorikus, történelemfeletti kategóriaként kezeli (Postone 1993: 7–8).¹⁴ Ennek következtében a legnagyobb problémát a munka kapitalista szervezése, tehát az értéktöbbletnek a termelőeszközök egyenlőtlen elosztásán és piaci logikán alapuló igazságtalan kisajátítása jelenti. A munka ebben a formában ontológiai kategóriaként jelenik meg, s a legfőbb cél annak a tőkés elnyomás alóli felszabadítása.

12 A tanulmányban Szigeti Attilához (2018) hasonlóan főképp Postone elméletére támaszkodom. Robert Kurz és a *Wertkritik* munkásságáról bővebben lásd Anselm Jappe (2014, 2015 [2013]) szövegeit.

13 A *Wertkritik* válságelméletet vázol és a kapitalizmus belső hatáira hivatkozva állítja, hogy az érték idővel magától összeomlik, ezzel szemben Postone számára „az elidegenedett általános társadalmi képességek (a technológia, végső soron: a holt munka) fejlődése teszi lehetővé az absztrakt munka és az érték köré szerveződő elidegenült uralmi forma, a növekedési taposómalom-dinamika absztrakt kényszerének a potenciális fölszámolását” (Szigeti 2018: 132–133). Mivel dolgozatom szempontjából az elméletek közös pontjai bírnak jelentőséggel, ezért főképp ezekre koncentrálok.

14 A munka ilyen jellegű felfogásához érdekes szempontokat szolgáltat Heller Ágnes (2002) *A munka paradigmája – a termelés paradigmája* című tanulmánya.

Ez úgy kivitelezhető, ha a munkások kiállnak saját érdekeikért, s kiharcolják az értéktöbblet szocialisztikus, igazságosabb formában történő elosztását. Az e fajta marxizmus számára az alapvető ellentmondás a Munka és a Tőke, a termelés és az elosztás szférái között feszül. Postone kifejezésével élve, a munka ebben az esetben nem a kritika tárgya, hanem az *álláspontja* lesz (Postone 1993: 16–17, 21–23).

Ezt a nézőpontot érdemes kiegészítenünk Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]) megjegyzéseivel, aki az *Igazság és osztály* című tanulmányában különbséget tesz a „rousseau-iánus” és a „marxi szocializmus” között, illetve amellett érvel, hogy a legtöbben, akik marxistának vallották magukat, valójában Rousseau örököseinek tekinthetők. E fogalompáros hasonlósága mellett ki is egészíti az előbb ismertetett (hagyományos-értékkritikai) felosztást. Azáltal, hogy Tamás bemutatja a két irányzat eszmetörténeti háttérét, érthetőbbé válik, hogy az egyenlőtlenségek kérdése miként kapcsolódott össze a marxista ihletésű osztályelméletekkel. Az *Igazság és osztály* alapvető állítása, hogy kétféle szocialista hagyomány különíthető el, az egyik Marxhoz a másik Rousseau-hoz kötődik és e két irányzat között markáns különbség mutatkozik a felszabadítandó társadalmi szubjektumról alkotott nézetekben (Tamás 2021 [2006]: 114). A rousseau-iánus szocializmus (vagy a hagyományos marxizmus) anti-teodíceát vázol, mely szerint a szenvedés nem természetes, nem az emberi természetből fakad, hanem a civilizációból, társadalmi és történeti okokból eredeztethető (Tamás 2021 [2006]: 121). A szenvedés oka tehát az alapvetően szabadnak született „nép” elnyomása egy rosszul szervezett társadalomban, az elnyomottak, a szenvedők pedig erkölcsileg felsőbbrendűek elnyomóiknál. A rousseau-iánus irányzat fő célja az egyenlőség megteremtése, illetve a nép felszabadítása az elnyomás alól: a felszabadítás ebben az esetben elsősorban az uralkodó rend, illetve kaszt felszámolását jelenti (Tamás 2021 [2006]: 127).

Tehát a rousseau-iánus szocializmus „angyali” nézetet vázol a kizsákmányoltakról, célja pedig a proletariátus dicsőítése és az uralkodó osztályok megdöntése (Tamás 2021 [2006]: 129). Tamás szerint a legtöbb marxista ezeket a Rousseau által fémjelzett gondolatokat tévesztette össze Marx osztályra és kapitalizmusra vonatkozó állításaival. Ennek szemléltetésére, példaként E. P. Thompson (2007 [1963]) *Az angol munkásosztály születése* című könyvét említi, és az irányzat jellegzetességeit négy pontban foglalja össze.

(1) [A] munkásosztály az uralkodó osztály méltó kulturális vetélytársa; (2) a munkásosztály *Lebensweltje* társadalmilag és erkölcsileg felsőbbrendű, mint a kizsákmányolóké; (3) a munkásosztály autonómiája és elválasztottsága, tekintet nélkül az osztályharc kimenetére, önmagában társadalmi érték; (4) a munkásosztály épp annyira saját izgága politikai kultúrájának autopoiesiseként állt elő, beleértve sokrétű hagyományok újraértelmezését is, mint a technológia, a bérmunka, az árutermelés meg a többi révén (Tamás 2021 [2006]: 128).

Ahogy arra Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]: 135–136) rámutat, ezekhez a jellemzőkhöz kapcsolódik az osztály szociokulturális aspektusainak középpontba állítása, és ennek következtében vált igazán fontossá az is, hogy a munkásosztályt életvitele, beszédstílusa, öltözködése, fogyasztási szokásai és egyéb hasonló jellemzői mentén ragadják meg. A rousseau-iánus szocializmus képviselői számára a munkásosztály morálisan és kulturálisan egyaránt felsőbbrendűnek számított. Ezáltal az osztály kategóriájához olyan tulajdonságokat kapcsoltak, amelyek eredetileg a rendekre voltak jellemzők.

A hagyományos marxizmus és a rousseau-iánus szocializmus fogalmi közötti legnagyobb eltérés abból adódik, hogy Postone elsősorban Marx korai műveivel és fogalmaival állítja párhuzamba a hagyományos marxizmust, nem pedig Rousseau filozófiájával.¹⁵ Ez a fő oka annak, hogy kiegészítik egymást: feltételezhetjük, hogy a munka azért lehet a kritika álláspontja a hagyományos marxizmus számára, mert az hasonló ontológiai szerepet tölt be, mint Rousseau esetében a nép. Továbbá az is látható, hogy az osztályok „rendies” felfogása és az egyenlőtlenség kérdése elsősorban a rousseau-iánus értelmezés miatt került előtérbe, e nézőpont sajátja, hogy az elnyomott társadalmi csoport különböző tulajdonságait, érdemeit hangsúlyozza és dicsőíti.

Tamás Gáspár Miklós ezzel ellentétes képet vázol Marx osztályról alkotott nézeteit illetően, amely nagyon hasonló az értékkritikai irányzat Marx-olvasatához.¹⁶ E szerint Rousseau „angyali” nézetével szemben a marxi nézet „démoni”, célja elsősorban a munkásosztály felszámolása és nem felmagasztalása:

Marxnak viszont esze ágában sem volt „leváltani” a létező társadalmat az „elnyomás” és az uralkodó osztály mint olyan megszüntetésével, ugyanis meg volt róla győződve, hogy a kapitalizmus (egy sajátos típusú társadalom) úgy és akkor érhet véget, ha az egyik alapvető osztálya fölszámolja önmagát és ezáltal pedig fölszámolja a kapitalizmust is (Tamás 2021 [2006]: 127).

Ez a marxi nézőpont sokkal inkább a *Grundrisse* vagy *A tőke* szerzőjének sajátja, és *A kommunista kiáltvány* állításainak ellenpontjaként kezelhető (Tamás 2006: 244).¹⁷ A legnagyobb különbség a hagyományos marxizmushoz képest az, hogy nem csupán az érték elosztásának módját teszi kritika tárgyává, hanem felteszi a kérdést: „miért az absztrakt munka által termelt érték a kapitalista társadalmi élet totális formája” (Szigeti 2018: 118)?

Postone, Tamás és az ezoterikus olvasat számára Marx nem az osztályharc teoretikusa és nem is a munkásság felemelője. Az emancipáció nem a munkások osztályként való felmagasztalását, morális felsőbbségének hangoztatását jelenti, hanem a bérmunka és

15 Érdemes összevetni Losonczi Alpár és Tamás Gáspár Miklós gondolatait a rousseau-i és marxi nézetek hasonlóságait, illetve különbségeit illetően. Losonczi (2020: 233–234) az alábbi módon összegzi a két szerző kapcsolatát: „Rousseau és Marx túlságosan fontos tekintetben térnek el egymástól. A kollektív autenticitás (előbbitnél) versus a politikai gazdaságtan kritikája (utóbbinál) – így írhatjuk le összegezve a közöttük kialakuló különbség lényegét. Ismét, míg Rousseau a népet »autentikus« csoportként ünnepli, addig Marxnál ilyesmire szó sincs: szerinte az állítólagos autenticitás hordozójaként fellépő és emancipációt elhozó szubjektum nem definiálható előzetesen (láttuk ezt is, a proletariátus kérdése túl van az autenticitás horizontján). Míg Marx a kapitalizmus immanenciájába merülve szeretné kicsikarni a transzcendenciát, addig Rousseau-nál koránt sincs ehhez mérhető kritikai igény a gazdasági kérdés tekintetében. Marx szerint a gyakorlat (praxis) és a termelés (poiesis) összefüggő egészet alkotnak; Rousseau szerint nem. Rousseau-nál az igazságosság kritikai instanciája; Marxnál nem az. Marx élesen bírálja Rousseau redukív eljárását, mellyel az ember »absztrakciójához« jut el. Sorolhatnánk...”

16 Az értékkritikai nézőpont és a marxi szocializmus között fellelhető párhuzam miatt a két olvasatot a továbbiakban nem különítem el. (Tamás Gáspár Miklós is többször hivatkozik Moische Postone munkásságára.)

17 Balázs és Losonczi (2016) emellett érvelnek, hogy az ezoterikus/exoterikus megkülönböztetés nem azonos a Marx munkásságában törést feltételező koncepciókkal, sokkal inkább különböző, az egész életműben fellelhető kritikai attitűdről beszélhetünk. Postone különbséget tesz a különböző korszakok között, de emellett érvel, hogy a Marx fiatalkori műveiben központi szerepet betöltő kategóriák az „érett művekben” is hasonló súllyal bírnak, ám a német filozófus ezeket a fogalmakat kutatómunkája során specifikus történeti kontextusba helyezi és átalakítja (Postone 1993: 74). Példaként említhetjük az elidegenedés koncepciójának finomítását és transzformációját, amely a későbbiekben fetiszmusként jelenik meg (Balibar 2012 [1993]: 159–162).

a munkásosztály megszüntetését, ezáltal pedig a kapitalizmus meghaladását (Postone 1993: 33; Tamás 2006: 235). E megközelítés az értéket, a munkát és a termelőeszközöket többé nem feltételezi természetesen vagy univerzálisnak, hanem azok konkrét társadalmi-történeti jellemzőit helyezi fókuszba.

Az értékkritikai szemléletmód a magántulajdon és az értéktöbblet elosztása helyett az értéktermelés, illetve az absztrakt munka aspektusait teszi vizsgálat és kritika tárgyává. Ezáltal a csereértékben manifesztálódó társadalmi viszony jelenti azt a központi problémát, amely az összes osztályt magába foglalja és az egymással ellentétes osztályérdekeket konstituálja (Kurz 2011 [1998]). Ennélfogva ez a megközelítés a társadalom uralmi viszonyait alapvetően nem a termelőeszközök magántulajdonán alapuló osztályuralomban ragadja meg, hanem „a társadalmon belüli uralom (domination) legalapvetőbb formáját egy absztrakt, személytelen, strukturális formaként jellemzi, amely megalapozza a kapitalizmus történelmi dinamikáját. E megközelítés az absztrakt uralmi formát az érték és az értéktermelő munka történetileg specifikus társadalmi formáira vezeti vissza”¹⁸ (Postone 1993: 68).

Postone és az értékkritikai irányzat többi képviselője a *Grundrisse* elemzésén keresztül bontja ki a hagyományos marxizmussal ellentétes Marx-olvasatát.¹⁹ Legfontosabb hivatkozási pontjuk az *Ellentmondás a polgári termelés alapzata (értékmérő) és maga a fejlődés között. Gépek stb.* címet viselő töredék, amely így kezdődik: „Az eleven munka cseréje tárgyasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bér munka ellentétének formájában való tételezése – a végső fejlődése az értékviszonynak és az értéken nyugvó termelésnek” (Marx 1972 [1958]b: 168). Postone (1993: 24) értelmezésében a töredék kezdő sorai egyértelművé teszik azt, hogy Marx számára a kapitalista termelés alapvető társadalmi viszonya a csereértékben testesül meg. A csereérték (vagy röviden: érték) egyszerre jelöl társadalmi viszonyt és a gazdagság egy meghatározott formáját. Ha az értéket csupán a gazdagság meghatározott formájaként kezeljük, akkor a hagyományos értelmezésekhez jutunk és az értéket úgy fogjuk fel, mint a munka által termelt gazdagság piaci közvetítő kategóriáját.

Azonban mikor Marx az idézett passzusban az „értékviszony” kapcsán „cseréről” beszél, az a csere, amire utal, nem a forgalom, hanem a termelés közegében megy végbe – „[a]z eleven munka cseréje tárgyasultra”. Az, hogy Marx az értéket a „polgári termelés alapzata”-ként jellemzi, arra enged következtetni, hogy az értéket nem egyszerűen az áruk elosztási módzatának egy kategóriájaként (vagyis az úgynevezett önszabályozó piac megalapozására irányuló kísérletként) kellene értenünk, hanem elsősorban magának a kapitalista termelésnek a kategóriájaként (Postone 2018 [2008]: 11–12).

Postone nem csak azt szemlélteti, hogy az érték több mint gazdasági kategória a marxi elméletben, fontos számára az is, hogy a csereérték egy történetileg specifikus, csupán a kapitalizmust jellemző forma. Ennek bemutatására az értékalapú termelést Marxhoz

¹⁸ Saját fordítás.

¹⁹ A *Grundrisse* részletes elemzését lásd Postone (1993: 21–42) könyvének ide vonatkozó részeit vagy a *Kellékben* megjelent tanulmányát (Postone 2018 [2008]: 11–23).

igazodva olyan termelési módként írja le, amelynek alapja „a munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége”, ez pedig csakis a kapitalizmusra jellemző és nem alkalmazható transzhistorikus kategóriaként (Postone 1993: 25, 2018 [2008]: 12).²⁰

Fontos kiemelni, hogy a Postone által hivatkozott szövegrészekben nem a termelés és az elosztás szférái között húzódik a kapitalizmus legfőbb ellentmondása, tehát nem a piac, illetve magántulajdon és az ipari termelési mód között, ahogy azt a hagyományos marxizmus jellemzi. Ennek alátámasztására a kanadai filozófus Marx kritikáját idézi olyan megközelítésekkel szemben, amelyek az elosztási módot változtathatónak, a termelési módot viszont megváltoztathatatatlannak ítélik (Postone 1993: 22). Ebben az olvasatban Marx számára az elosztási mód fogalma nem csupán azt takarja, hogy miként osztják szét a megtermelt javakat és a munkát a társadalmon belül, hanem azt, hogy a termelési folyamat kölcsönösen összefügg a kapitalizmus alapvető társadalmi viszonyaival és így a kapitalizmussal is. Tehát Postone a termelőerők és a termelési viszonyok hagyományos marxista ellentétét másként értelmezi. A kiemelt részekből látszik, hogy az elosztási mód felöleli a kapitalista tulajdonviszonyokat, továbbá az is, hogy a termelési viszonyokat nem ragadhatjuk meg pusztán az elosztási móddal. A termelési viszonyok így nem csupán az osztályviszonyokat és ennek következtében a hatalom és a gazdagság egyenlőtlen elosztását jelenthetik, inkább a termelési mód alapján kell ezt a problémát kezelnünk, amelynek központi kategóriája az érték. Főleg azért, mert Marx számára a kapitalizmus meghaladását nem pusztán az elosztási mód, hanem a termelési mód megváltoztatása jelentette (Postone 1993: 22–23, 2018 [2008]: 12).

Azért fontos ez az értelmezés, mivel az osztályokról és a megszemélyesített uralmi viszonyokról egy absztrakt, történetileg specifikus uralmi formára helyezi a hangsúlyt. Ezáltal válhat az absztrakt munka kritika tárgyává és így az osztályok szerepe is másként értelmezendő. „A kapitalista árutársadalmat az értékkritikai analízisben nem a tőkés és proletárok osztályantagonizmusa hozza létre, hanem fordítva: e két osztály (*bármely lehetséges osztály*) csak az érték szubjektumának, ágensének a »teremtményei«” (Szigeti 2018: 125 – kiemelés az eredetiben).

A hagyományos marxizmus és a rousseau-iánus szocializmus számára az egyenlőség és az igazságosság lényeges, a legfőbb problémát a javak elosztása jelenti, így az elosztási mód kerül előtérbe, de a kapitalista termelési mód nem fogható fel pusztán ez alapján: Marx számára nem csak az a fontos, hogy a gazdagság elosztását miként szervezik, hanem az is, hogy ennek a gazdagságnak milyen a formája. Ha kizárólag a piac fogalmi alapján értelmezzük az értéket, akkor csak a gazdagság elosztásának történetileg specifikus módjára utalunk, de nem reflektálunk arra, hogy maga a gazdagság és a munka – amely mindezt létrehozta – szintén történetileg specifikus (Postone 1993: 45). A javak, illetve a gazdagság elosztásában komoly változások következtek be, ahogy azt a második fejezetben láthattuk, viszont az csereérték és az absztrakt munka tekintetében nem mondható el

²⁰ Ez annak köszönhető, hogy az áru emberi szükséglet kielégítése révén kialakuló használati értéke mellett létrejön a pénzben megtestesülő csereérték, amely a többi áruval való cserét, így a piac működését teszi lehetővé (Szigeti 2016: 178). Az áru használati értékének egységisége miatt szükséges egy olyan közös és általános nevező, amely a tranzakció alapjául szolgálhat. Ez a nevező a munkaidőben kifejezett absztrakt munka mennyisége lesz, amely alapján az értéknagyság meghatározható.

ugyanez.²¹ Ezekből kiindulva feltételezhetjük, hogy az értékkritikai irányzat megállapításai összeegyeztethetők az osztály halálával. Azok, akik Beckhez hasonlóan az osztályfogalom érvénytelensége mellett érvelnek, csupán az elosztás tekintetében vizsgálják Marx állításait és ez alapján kapcsolják össze meghatározott egyenlőtlenségi mintázatokkal az osztálykategóriát a hagyományos marxizmushoz hasonlóan.

Az osztály halálának újragondolása Az elosztás és az egyenlőtlenség szerepe a különböző Marx-olvasatokban

Ebben a fejezetben Ulrich Beck elméletét az értékkritikai megközelítés alapján két szempontból vizsgálom. Először a gazdagság elosztásának és termelésének problémáját érintem, és bemutatom, hogy az elosztás tárgyalása önmagában elégtelen. Ezután pedig az életkörülmények javulásával és a percepciók változásával kapcsolatos gondolatokat elemzem és emellett érvelek, hogy a Marx által használt osztálykategória elsősorban nem a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát szolgálja.

A gazdagság elosztása és termelése²²

A *Kockázattársadalom* (Beck 2003[1986]: 26) elején az alábbi problémával szembesülünk:

Az „ipari vagy osztálytársadalom” (a legtágabb marxi és weberi értelemben) azon kérdés körül forgott, hogy miként lehet a társadalmilag megtermelt gazdagságot társadalmilag egyenlőtlenül, egyszersmind „legitim” módon elosztani. Ezt metszi át a kockázattársadalom új paradigmája, amely... [arról szól], hogy hogyan lehet a fejlett modernizáció folyamatában módszeresen előállított kockázatokat és veszélyeket megakadályozni.

Habár Marx foglalkozott az érték-többlet elosztásának kérdésével, de nem ezt tartotta a legfontosabbnak. E probléma egyik legvilágosabb megfogalmazását *A gothai program kritikája* címen megjelent szövegben olvashatjuk. Ezt a szöveget Marx 1875-ben a Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt és az Általános Német Munkásegylet egyesülési programjához szánta kritikának. A német filozófus által kritizált pontokban felfedezhetjük azokat a motívumokat, amelyeket korábban az értékkritikai irányzathoz soroltam.

21 Elképzelhetőek bizonyos ellenérvek ezzel kapcsolatban és például Offe (2000 [1984]) szövege alapján érvelhetnénk úgy, hogy a munka világában is történtek változások: megváltoztak az üzemen belüli uralmi viszonyok, kevésbé magyarázhatók az egyén jellemzői az általa végzett munka felől stb. Az előbbieken bemutatottak alapján viszont látnunk kell, hogy ezek a változások nem magát az értéktermelést érintik, hanem azokat a körülményeket, amelyben az érték termelése történik. Így ezek az ellenvetések csak a „hagyományos marxizmus” képviselőivel, illetve azok felfogásával szemben lehet ellenérv, akik csupán az elosztási módra koncentrálnak.

22 Érdemes összevetni ezeket a részeket Dean Curran (2015) *Risk Society and Marxism: Beyond Simple Antagonism* című tanulmányával. A szöveg tágabb keretben vizsgálja Marx és Beck megállapításainak strukturális hasonlóságait, viszont az értékkritikai nézőpontot nem veszi figyelembe, mondhatni „hagyományos marxista” szempontból értelmezi a hasonlóságokat és a különbségeket.

Kiváló annak szemléltetésére is ez a szöveg, hogy Marx ide vonatkozó meglátásai nem csupán Moishe Postone vagy Robert Kurz utólagos interpretációiban váltak kiemelten fontossá: Marx számára is legalább annyira relevánsak voltak ezek a gondolatok, hogy a két párt egyesülési programjának kritikájában is érvényre juttassa ezeket.

Az érték fennmaradásának bemutatására Marx két fázist állapít meg a kommunista társadalom kialakulásában. Érvelésének alapja az, hogy a tulajdonviszonyok és az értéktöbblet elosztásának megváltoztatása önmagában nem elegendő a kapitalizmus teljes meghaladásához: a kommunista társadalom első fázisában a kapitalista termelési módra jellemző másik központi jellemző (az érték) továbbra is fennmarad. E probléma szemléltetésére egy gondolat kísérletet alkalmaz, és ezen keresztül mutatja be, hogy az elosztás megváltozott körülményei között mi alapján határozhatják meg az adott munkás részesedését a társadalomban rendelkezésre álló fogyasztási cikkekből (Marx (1953[1891]: 12). Marx szerint ha csupán a tulajdonviszonyokat változtatják meg, továbbra is a munkaidőt kell alapul venniük az adott munkás fogyasztási javakból való részesedésének kiszámításához. A termelő például kap egy igazolást arról, hogy mennyi munkát végzett. Ezt felhasználva a különböző javakból annyiban részesülhet, amennyi munkába azok a javak kerültek, tehát ugyanannyi munkát kap vissza, mint amennyit elvégzett, csak más formában. Ebből vonja le Marx az alábbi következtetést:

Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben az egyenértékek kicserélése. A tartalom és a forma megváltozott, mert megváltozott viszonyok következtében senki a munkáján kívül egyebet nem adhat és mert, másfelől, az egyéni fogyasztási cikkeken kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonává. Ami azonban a fogyasztási cikkeknek az egyes termelők között való elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint az áruegyenértékek kicserélésénél; bizonyos formájú, meghatározott mennyiségű munka cserélődik ki ugyanolyan mennyiségű, más formájú munkával (Marx 1953[1891]: 12).

Látható, hogy Marx számára ebben az esetben az érték és az absztrakt munka bír döntő jelentőséggel: ez a kritika tárgya. Az elosztás megváltoztatása nem szünteti meg, illetve nem is érinti a kapitalista termelési mód alapvető jellemzőjét – az értéket –, ahogy erre az értékkritikai iskola is felhívja a figyelmet.

Marx szerint hibásak az olyan megközelítések, amelyek pusztán az elosztás kérdéseit tekintik lényegesnek és a termelési módra nem reflektálnak, ugyanis „[a] fogyasztási cikkek mindenkor elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Az utóbbi pedig magának a termelési módnak *egyik* jellemvonása” (Marx 1953[1891]: 14 – kiemelés tőlem). Ha a termelőeszközök kollektív tulajdonban volnának, az az elosztási cikkek különböző elosztását eredményezné, de ez csak az egyik eleme a termelési módnak; annak teljes megváltoztatásához Marx szerint az érték megszüntetése is szükséges.

Habár a javak elosztásában lehetnek különbségek és a munkások életfeltételeiben is bekövetkezhet javulás, ez az absztrakt munka és az értéktermelés szempontjából nem jelent valós különbséget. A munkások továbbra is áruként értékesítik saját munkaerejüket, a tőkés termelési mód alapvető struktúrája tekintetében továbbra is a kapitalizmus mögöttes

kontinuitását kell feltételeznünk (Postone 2018 [2008]: 8).²³ Természetesen lényeges, hogy a kapitalizmus milyen formájában élünk, fontos, hogy a különböző kritikai elemzések megragadják a munkaszervezésben, elosztásban tapasztalható eltéréseket, de *csupán* ezekre támaszkodva nem gondolhatjuk Marx elméletét meghaladottnak úgy, ahogy azt Beck teszi.

Az életkörülmények és a percepciók megváltozása

Beck érvelésének egyik legfontosabb eleme arra vonatkozik, hogy emberek percepcióiban, illetve a társadalmi világ észlelésében változás következett be, ez pedig a javakkal való ellátottság javulásához, illetve a jóléti intézkedések bevezetéséhez kötődik. Számára az életvilág szempontjából értelmezhető szociokulturális egyenlőtlenségek és különbségek jelentik az osztályképződés alapját, így elsősorban a gazdagság elosztásához kapcsolja az osztálykategóriát. Az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-értelmezései alapján viszont amellet érvelek, hogy Marx esetében az osztálykategória elsősorban nem az adott osztályba tartozók szociokulturális jellemzőit ragadja meg, hanem a kapitalista termelési mód strukturális viszonyainak jellemzésére szolgál.

A Beck által elemzett társadalmak esetén sok tekintetben ténylegesen javultak az életkörülmények, így a szűkös korlátozó viszonyok hatása valamelyest csökkent a társadalom alsóbb dimenzióiban is. A munkaerő racionális igazgatásával lehetőség nyílt az egyéni áruelfogyasztásra, amely a fogyasztási cikkek tényleges (mennyiségi) növekedése miatt az egyéni élethelyzetek és identitások differenciálódásához vezet, mivel a fogyasztás már elsősorban nem a korábbi (rendi) szokásokhoz, hagyományokhoz, hanem az egyéni preferenciákhoz igazodik.²⁴ Tehát Marx 19. századi megközelítéséhez képest radikálisan meg-

23 Fontos kiemelni, hogy nem csak az értékelosztás változhat történetileg. Annak ellenére, hogy az absztrakt, értéktermelő munka jellege nem változik a kapitalista termelési módban, értékkritikai nézőpont szerint az értéktermelésnek is van történeti dinamikája, amely szintén a gépekről szóló töredék alapján rekonstruálható. Ennek a dinamikának az a lényege, hogy „[a] termelési növekedésre irányuló hajszra az eleven, közvetlen emberi munka holt munkával (technológiával) való fokozatos behelyettesítését követeli meg, ezért az eleven munka az anyagi gazdagság termelésében egyre fölöslegesebbé, üressé és fragmentálttá, végső soron anakronisztikussá válik – miközben másfelől a kapitalista gazdagság, az érték mértékeként (mint absztrakt munka, illetve munkaidő-mennyiség) továbbra is az értéktermelés alapja marad” (Szigeti 2018: 131). A *Wertkritik* szerint ezt a folyamatot (az egyre csökkenő értékmennyiséget) a taylorista–fordista időszakban az ártermelés mennyiségének növelésével (fogyasztás), illetve a külső expanzióval, tehát a globalizációval és a delokalizációval kompenzálták (főképp erről az időszakról beszél Beck). Azonban a harmadik ipari forradalom, a robotizáció, az automatizáció és a digitalizáció még feleslegesebbé tette az emberi munkát, amit a korábbi módon képtelenek kompenzálni. Ezután a neoliberális dereguláció és a fiktív tőke az, amely a rendszer fennmaradását szolgálja (Szigeti 2018: 133). Ebből ered a munka fragmentációja, a prekarizálódás, a munkanélküliség terjedése stb. A 70-es évektől kezdődően a jóléti állam fel számolása és az ebből származó neoliberális biopolitika felfogható az élőmunka-technológia ellentmondás következményeként: a neoliberális államnak biopolitikai distinkciót kell vonnia a posztfordista korszakban a munkával (még) rendelkező termelővel, tehát szociális jogokra méltó állampolgárok és a munkával nem rendelkező, nem termelővel, ezért szociális jogaitól megfosztott, a társadalom parazitáiként stigmatizált (szexualizált, etnicizált, rasszosított, kriminalizált) nem állampolgárok között. Például lásd Postone (2017) és Tamás (2020 [2011]) ide vonatkozó elemzéseit. Köszönöm opponensemnek, hogy felhívta a figyelmemet erre az aspektusra!

24 Beck életkörülmények változásával kapcsolatos állításait érdemes kiegészítenünk Kuczi Tibor (2011) gondolataival. Kuczi hasonló változásokra hívja fel a figyelmet az ellátórendszerekkel és az életkörülményekkel kapcsolatban, mint Beck, továbbá kiemeli, hogy a korábbi, kényszereken alapuló és konkrét személyi függéshez kapcsolódó ellenőrzés és munkára ösztönzés fokozatosan átalakult. A stabil munkaerőpiac és a fogyasztási rezsim kialakulása hozzájárult ahhoz, hogy a „külső” kényszerekkel szemben az emberek egyre inkább „saját maguk által” kialakított kényszerek hatására kezdtek dolgozni annak érdekében, hogy ki tudják fizetni az autójukat, telefonjukat és egyéb más fogyasztási cikkeit.

váltak a munkások életkörülményei és a munkára ösztönzés szerkezete, e fejlemények függvényében pedig érdemes átgondolnunk, hogy az osztályokra vonatkoztatva Marx elméletének mely fogalmait és koncepcióit alkalmazhatjuk.

Két különböző, ám egymással összekapcsolódó problémával szembesülünk: az első az életkörülmények megváltozása, az egyenlőtlenségi viszonyok eltolódása. A második, ehhez szorosan kapcsolódó kérdés pedig az osztály és rend jellemzőinek összemosása. Az ipari kapitalizmus kezdetleges körülményei között a 19. századi bérmunkások még azért folytattak harcot, hogy a rendi maradványokat eltöröljék, a bérmunkás létet elfogadhatóbbá tegyék, illetve megteremtsék az absztrakt egyenlőség feltételeit. Ez elősegítette a kapitalizmus kialakulását, és lehetővé tette azt, hogy a többletet már ne nyílt kényszerrel, hanem a piacon fölözzék le (Tamás 2021 [2006]: 161). Azáltal viszont, hogy az életkörülmények megváltoztak és a kapitalizmus működéséhez szükséges beállítódások, intézmények stb. kialakultak, a proletárok hagyományos szociokulturális jellemzői is átalakultak, a bérmunkáslét már nem foglalta magában az egész *Lebensweltet* (Tamás 2021 [2006]:186).

Ebből következik, hogy a hagyományos marxizmust vagy rousseau-iánus szocializmust felfoghatjuk egyfajta modernizációs ideológiaként is: a munkásmozgalom és a hozzá köthető teoretikusok fontos eredményének tekinthető, hogy hozzájárultak a különböző prekapitalista maradványok felszámolásához és a formális-absztrakt egyenlőség létrehozásához, amely lehetővé tette a kapitalizmus kibontakozását (Balázs és Losoncz 2016: 40–41, Tamás 2021 [2006]: 180). Ha így olvassuk a munkásmozgalom történetét, elmondható, hogy az elosztás „igazságosabb” formájáért folytatott harc sok esetben elérte célját, a centrumországokban például szélesebb körben elérhető szociális ellátórendszer jött létre, szabályozták a munkanapot és munkajogi védelemben is részesültek a munkások.²⁵ A munkásmozgalom és a hagyományos marxizmus a 19. században és a 20. század első felében könnyebben hivatkozhatott a rossz életkörülményekre, illetve a „kapzsi”, „nyerészkedő” tőkés elnyomására. A kizsákmányolás az uralom kézzelfogható formájaként jelent meg és az elosztás (a jobb életkörülmények) kérdései hangsúlyosabbá váltak az érték és az áruforma kritikájával szemben. Losoncz Márk (2020) és Norbert Trenkle²⁶ (2014 [2006]: 217) – a *Wertkritik* meghatározó tagja – szintén erre hívják fel a figyelmünket.

Ahogy fentebb is megjegyeztem, Tamás Gáspár Miklós szerint ez az igazságosságért folytatott harc az osztály és rend jellemzőinek összemosásával párosult, elsősorban azért, hogy az elnyomottak morális felsőbbrendűségét igazolják. Ennek fontos mozzanata volt, hogy a munkásmozgalom meghatározott szociokulturális jellemzőkkel, életmóddal rendelkező csoportként írják le. Azonban az egalitárius harcok elsősorban a kiváltságok eltörlését szolgálták és „szinte kivétel nélkül a »kaszttrendszerben« (vagy »rendiségben«) inhereus gazdasági, társadalmi, kulturális, faji, jogi, vallási, szexuális és szellemi megaláztatásokat vették célba, ennél fogva különböző jellegű arisztokratikus berendezkedések elleni egyenlősítő (egalitárius) mobilizációk voltak” (Tamás 2021 [2006]: 177). Marx számára

25 Persze a kapitalista világrendszer periferiáján keveset érezkelhettek az emberek ezekből. Az itt írtak alapján feltételezhetjük, hogy ezekben az országokban például a jogi szabályozottság, a stabil munkaerőpiac és megfelelő munkakörülmények hiányában az érték többlet kisajátítása nem csak a piacon keresztül megy végbe, hanem egyéb, a korábbi társadalmi berendezkedésre jellemző kényszerítőeszközöket is alkalmaznak.

26 Norbert Trenkle a *Wertkritik* egy meghatározó tagja. A *Struggle without Classes: Why There Is No Resurgence of the Proletariat in the Currently Unfolding Capitalist Crisis* című tanulmányát érdemes összevetni az itt írtakkal.

viszont nem a proletariátus dicsőítése vagy az uralkodó osztály leváltása a cél, mivel ez alapvetően nem változtat a termelési módon: a marxi szocializmus a proletariátus felszámolásával képzelel el a kapitalizmus meghaladását (Tamás 2021 [2006]: 128).

Marx azért célozza meg a proletariátus felszámolását, mert a munkát nem a kritika álláspontjának, hanem a tárgyának tekinti. Nem az érték többlet egyenlőbb elosztását propagálja, hanem magát az absztrakt, értéktermelő munkát tartja meghaladandónak. A rendi társadalomban a többlet kikényszerítéséhez még közvetlen kényszerre volt szükség, a kapitalizmusban azonban nem szükséges nyílt kényszer, mivel az ártermelő munkának inherens része a kizsákmányolás és az uralom (Tamás 2021 [2006]: 183). Ez viszont nem az egyes csoportok uralma más csoportok felett, hanem egy absztrakt, személytelen, strukturális forma, amely az értékben manifesztálódik. „A proletariátus a tőke integráns eleme, nem pedig negációjának megtestesülése – a kapitalizmus meghaladása éppenséggel a proletár (absztrakt) munka alól való fölszabadulást, illetve az általa konstituált elidegenedett totalitást, az érték automata szubjektumának a fölszámolását feltételezi” (Szigeti 2018: 126).

Sem az érték, sem a munka nem állandó minősége az emberi létezésnek, amiként az osztály sem az. Az osztály, ellentétben a „renddel” (vagy kaszttal), nem a teljes élet vagy *Lebenswelt* tartós foglalat. Ezért nem módosított a régi vágású munkásosztály kulturális identitásának eltűnése fikarcnyit sem a kapitalizmus alapvető karakterén. Az osztály, amint főként és mindenekelőtt nem valamely közös érdekekkel és közös erkölcsi és kulturális értékpreferenciákkal (mint mondjuk a szolidaritás és szembeszegülés) bíró embercsoportba tartozást jelent, hanem a társadalom strukturális jellegzetességét, nem cselekvő [actor], hanem – kontra E.P. Thompson – bizony egy „dolog” [a „thing”] (Tamás 2021 [2006]: 186).

Tehát a marxi szocializmus – és az értékkritikai megközelítés – számára az osztály a rendtől és a kaszttól különböző kategória, amely elsősorban a tőke működési logikája szempontjából fontos: a kapitalizmus strukturális feltételeit jellemzi, nem pedig az osztályokba tartozók életfeltételeit, illetve szociokulturális jellemzőit ragadja meg (Tamás 2021 [2006]: 186–189). Az osztályba tartozás nem úgy határozza meg az életvitelt, ahogy a rendi helyzet. A 19. századi kapitalizmus szűkös és egyenlőtlen körülményei közepette még a rendekhez hasonlóan képzelhették el az osztályt, de nem szükségszerű, hogy az osztályviszonyok hasonló egyenlőtlenségek formájában jelenjenek meg napjainkban is (Trenkle 2014 [2006]: 202).²⁷

27 Különösen érdekes ez az aspektus abból a szempontból, amelyre John Scott (2010 [2002]) hívja fel a figyelmet, amikor azt állítja, hogy nem az osztályok eltűnéséről, hanem a rend és az osztály közötti viszony átalakulásáról kellene beszélnünk. Scott a *Lebensstil* weberi fogalmának két lehetséges angol fordítását alapul véve mutatja be az alapvető különbséget a rend lehetséges értelmezései között. Meglátása szerint a *style of life* (az élet stílusa) közelebb áll a *Lebensstil* fogalmához, mivel az a csoport – rend – egész életmódját tükrözi. „Az a mód, ahogyan az emberek a foglalkozásukkal és a nemi szerepükkel összefüggő feladatokat végzik, a szokások és gyakorlatok, amelyeket etnikai és más társadalmi csoportok tagjaiként követnek, az élet sajátos és különálló stílusait határozzák meg a számukra” (Scott 2010 [2002]: 448). Ezzel szemben a *lifestyle* (az életstílus) sokkal változókéonyabb, mivel az ehhez kapcsolódó elemek, fogyasztási cikkek olyan életstílusbeli választásokként jelennek meg, melyekért egyéni felelősséget vállalnak. Az emberek sok olyan különböző döntést hoznak, amelyeknek nem kell egy csoport életmódjának teljességét tükröznie.

Beck az osztály és rend kapcsolatáról Tamás Gáspár Miklóshoz hasonló nézeteket fogalmaz meg, de ezt elsősorban Weber elméletére vonatkoztatja. Állítása szerint azok az életstílusok, normák és értékek, amelyek a kibontakozó ipari kapitalizmus embereit jellemzik, főképp a kapitalizmus előtti korszak maradványai (Beck 1997 [1983]: 435). A hasonló megállapítások ellenére különböző álláspontot képvisel az osztályokkal kapcsolatban, mivel amellett érvel, hogy az osztálykategória használata addig fogadható el, ameddig az osztályok közti különbségek az életvilág szempontjából értelmezhetők. Ha Beck állításait átfogalmazzuk, elmondható, hogy számára elsősorban az „önmagáért való” osztályok valóságosak és a „magán való” osztályok nem, mivel azok az ő megközelítésében csak statisztikai kategóriák (Beck 1997 [1983]: 441). Beck ezzel csupán a javak elosztására és ennek az elosztásnak az értelmezésére vonatkoztatja az osztályokat, és azt gondolja, hogy Marx, illetve Weber hasonló módon viszonyul ehhez. Az értékkritikai irányzat viszont amellett érvel, hogy Marx számára elsősorban nem az elosztás fontos, és az osztálykategóriát nem az egyenlőtlenségek magyarázatára alkalmazza. Mindezek alapján kijelenthető, hogy Ulrich Beck és az osztályok halálát vizionáló elméletek legtöbbször csak a hagyományos Marx-olvasattal és az ahhoz szorosan kapcsolódó osztályelemzésekkel vitakoznak, miközben a másik, „értékritikai” Marxot szinte egyáltalán nem is érintik. Az osztály halálát hirdető a percepciók és életkörülmények változása szempontjából releváns észrevételeket fogalmazznak meg, leginkább azonban csak az elosztási módban bekövetkezett változásokra reflektálnak, és az osztály termelésben betöltött szerepét nem úgy vizsgálják, ahogy azt a marxi szocializmus vagy az értékritikai irányzat teszi. E körülményeknek a megváltozásával a hagyományos marxizmus gondolatai sokat veszítettek erejükből, de ennek következtében téves, vagy legalábbis nem ajánlott a teljes marxi életmű osztályokra vonatkozó kijelentéseit meghaladottnak nyilvánítani.

Habár a tanulmány tárgya elsősorban az osztályok marxi és marxista elméletben betöltött szerepe, az értékritikai irányzat kapcsán bemutatott jellemzők, illetve Tamás Gáspár Miklós megjegyzései bizonyos szempontból tágabb osztályelméleti keretben is alkalmazhatók. Mindezek alapján következtethetünk arra is, hogy Weber osztálytipológiája alapvetően az elosztási módra reflektál, mivel a piaci helyzetet ragadja meg és a kapitalizmuson belüli egyenlőtlen életkörülményeket ábrázolja.²⁸ Számára az a lényeges, hogy a kapitalizmus csoportjait jellemezze és az életésélyeket befolyásoló gazdagság elosztásának mintázatait rögzítse, de a gazdagság és a munka történetileg specifikus formáit (az értéket, az absztrakt munkát) nem úgy vizsgálja, mint Marx. Ez nem érvényteleníti a weberi értelmezést, inkább egy másik dimenzióba helyezi, amelyben főképp a kapitalizmuson belüli egyenlőtlenségek magyarázata az elsődleges. Tehát az itt bemutatott Marx-olvasat alapvetően ellentétes azokkal az értelmezésekkel, amelyek Marx és Weber között hasonlóságot

²⁸ A fenti megfogalmazás félrevezető lehet, ezért érdemes kiemelni, hogy nem a weberi kategóriák egyértelmű átértékelhetősége mellett érvelek a marxi nézőpont alapján. A két szerző fogalmi apparátusa jelentősen eltér, ezáltal más-más területekre, tárgyakra és dimenziókra vonatkozhatnak. Bár az értékritikai iskola képviselői nem feltétlenül törést a marxi életműben, ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a marxista és nem marxista megközelítésekkel kapcsolatban megtegyük ezt. Ezzel kapcsolatban azonban egyelőre csak hipotéziseket fogalmazhatok meg, s a téma további kutatómunkát igényel.

feltételeznek és mindkét osztályséma céljának a szociokulturális egyenlőtlenségek magyarázatát tekintik.²⁹

Meglátásom szerint a marxista ihletésű osztályelemzések számára a korábban bemutatottak alapján két lehetséges irány képzelhető el. Az első esetben Marx kései munkásságára alapozva rekonstruálhatjuk az osztálytipológiát. Wiener György (2009 [2002], 2017) amellet érvel, hogy habár Marx *A tőke* harmadik kötetében csak másfél oldalon tárgyalja az osztályok kérdéskörét, rekonstruálhatóak az ide vonatkozó gondolatai. Wiener azt állítja, hogy Marx 1857 nyarától egységes és koherens osztályelmélettel rendelkezik, amelynek főképp a *Grundrisse*, az *Értéktöbblet-elméletek* és *A tőke* szolgál alapjául.³⁰ Ez az osztályelmélet viszont csak közvetve szolgálhat a szociokulturális jellemzők és az ehhez kapcsolódó társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatához, mivel elsősorban nem az előbbiekből, hanem a termelőeszközökhöz való viszonyból, illetve a termelő és nem termelő munka különbségéből indul ki. Továbbá – az értékkritikai irányzathoz hasonlóan – e megközelítés alapján sem tárgyalható az elosztás kérdése a termeléstől elválasztva. Szociológiai szempontból természetesen a kortárs kapitalizmus egyenlőtlenségi viszonyainak vizsgálata sem lényegtelen, ezért – habár amellet érveltem, hogy inkább Weber, mint Marx gondolatai használhatók ehhez a feladathoz – meglátásom szerint Marx fogalmainak átértelmezésén, illetve átalakításán keresztül kísérletet tehetünk a különböző csoportok szociokulturális jellemzőinek megragadására – Wright (1997 [1984]) például így jár el a kizsákmányolás fogalmával. E próbálkozásoknak azonban reflektálniuk kell az értékkritikai irányzat által képviselt Marx-olvasatra.³¹ Postone elméletével szemben többször felmerül az az ellenvetés, miszerint nem szentel kellő figyelmet az osztályok kérdéskörének: az osztályelemzést főként a hagyományos marxizmushoz kapcsolja, így pedig az osztályok jelentéktelennek tűnnek az általa képviselt megközelítés szempontjából (Burstall 2008; Santella 2016: 30–42).³² Ez a kritika csak részben helytálló, mivel – ahogy ezt a tanulmányban bemutattam – az értékkritikai nézőpont nem az osztályfogalom feladását jelenti, csupán a hozzá kapcsolódó jellemzőknek az átértékelését. Postone (1993: 314, 316–317) sem azt állítja, hogy az osztály kategóriája lényegtelen, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy képtelenség egyedül az osztály fogalmára alapozva a kapitalista termelési módon túlmutató kritikai elméletet létrehozni, mivel az osztály, illetve az osztályok közötti

29 Huszár Ákos (2011: 418) például hasonló módon érvel a két szerzővel kapcsolatban: „Marx és Weber – mint láthattuk – hasonló módon jelölik ki az osztályelmélet empirikus vonatkozási pontjait. Ha a hangsúlyok eltérőek is, mindkét megközelítés esetében azt várhatjuk, hogy a különböző osztályok tagjai egyrészt különböznek életesélyeik tekintetében, vagyis különböző módon vannak ellátva a társadalmilag fontos javakkal. Másrészt az egyes osztályok eltérnek egymástól abban is, hogy osztályhelyzetük nem szándékolt következményeként eltérő életmódot folytatnak, illetve különböző kulturális gyakorlatokkal rendelkeznek. Harmadrészt mindketten kiemelik, hogy bizonyos feltételek mellett a különböző osztályok – osztályhelyzetük ismerete nyomán – konfliktusba kerülhetnek egymással, illetve általánosságban a különböző osztályhelyzetek a politikai cselekvés különböző mintázatait eredményezhetik.”

30 Ehhez a megközelítéséhez hasonló példaként említhető még Stephen A. Resnick és Richard D. Wolff (1987) munkássága a témakörben.

31 A korábbi példákából az látszik, hogy akár átalakítás nélkül is összekapcsolódhatnak egyenlőtlenségi mintázatok osztálykategóriákkal, például a 19. századi munkások életkörülményei hasonlóan rosszak voltak. Azonban ez történetileg változhat, esetleges, hogy bizonyos osztálykategóriákhoz pontosan milyen egyenlőtlenségi mintázatok kapcsolódnak. A mai élethelyzetek jóval differenciáltabbak a 19. századhoz képest, ezért lehet szükség az átértelmezésre, átalakításra.

32 További kritikák az értékkritikai irányzattal szemben megtalálhatók Szigeti Attila (2018:134–135) vagy Szigeti Péter (2017: 37–45) tanulmányaiban.

konfliktus beágyazódik az áru és a tőke társadalmi formáiba, így pedig az osztálykonfliktus a kapitalizmus belülről fakadó ellentétéként értelmezendő. A munka álláspontjáról megfogalmazott kritika az elosztási mód megváltoztatásához vezethet, de nem terjed ki a teljes termelési módra, mivel a csereértéket és az absztrakt munkát érintetlenül hagyja (Tamás 2021 [2006]: 187). A kapitalizmus meghaladásához szükséges kritikai potenciált, – amely Marx elméletében központi jelentőségű – a különböző elméletek csak akkor érvényesíthetik, ha az absztrakt munka és az érték aspektusait is figyelembe veszik.

Az értékkritikai irányzat megállapításai alapján egészen más képet kapunk Marx osztályelméletéről: ennek fényében többek között érthetőbbé válik, hogy *A tőke* harmadik kötetében miért csak másfél oldalon tárgyalja Marx az osztályokat. Ezek alapján nem tűnik igazoltnak az az állítás, miszerint „az osztályelmélet valójában olyan fontos volt Marx számára, hogy szisztematikus kifejtését újra és újra elhalasztotta az empirikus elemzések finomítása kedvéért” (Dahrendorf 1997 [1957]: 144), inkább gondolhatnánk azt, hogy valójában nem ez a leglényegesebb aspektus számára: „nem véletlenül Marx művének a címe [n]em *Az osztály*, hanem *A tőke*” (Balázs és Losoncz 2016: 44). A különböző osztályelemzéseket az értékkritikai megközelítésre való reflexió hiányában azonban nem gondolom feleslegesnek, csupán hiányosnak – történjen az akár kiegészítő jelleggel vagy termékeny polémia formájában.

Konklúzió

Tanulmányomban az osztály halálára vonatkozó diskurzust, ezen belül is Ulrich Beck koncepcióját az értékkritikai irányzat és Tamás Gáspár Miklós Marx-olvasatai tükrében vizsgáltam. Utóbbiak alapján amellet érveltem, hogy a marxista elméletben két eltérő elméleti sémát különböztethetünk meg: a hagyományos marxizmust (rousseau-iánus szocializmust) és az ezoterikus, értékkritikai irányzatot (marxi szocializmust). Az előbbi értelmezés a kapitalizmus jellemzőit a tőke-munka ellentét, az elosztás igazságtalanságai, illetve az osztályharc alapján ragadja meg, ezáltal csupán az elosztási módra koncentrálna. Ezzel szemben az értékkritikai megközelítés az érték, illetve az absztrakt munka aspektusait teszi vizsgálat és kritika tárgyává, így az elosztási mód mellett a termelési mód alapvető jellemzőit is megragadja.

Amellet érveltem, hogy Beck (és a diskurzus többi szereplője) helytelenül jár el, amikor nem foglalkozik a termelés kérdéskörével, és pusztán a gazdagság elosztásának szempontjából tekinti azonosnak Marx és Weber kérdésfeltevését. Az életkörülmények megváltozását Tamás Gáspár Miklós kritikája alapján értelmeztem, majd szemléltettem, hogy a marxi elméleten belül az osztályok szociokulturális aspektusainak középpontba állítása hogyan függ össze az osztályok rendi jellegű felfogásával. Úgy gondolom, hogy Beck állításai néhány szempontból helyesnek tekinthetők az életkörülmények és percepciók megváltozásával kapcsolatban – az értékkritikai nézőponttal viszont ezek az észrevételek maradéktalanul összeegyeztethetők, mivel e megközelítés számára a Marx által használt osztályelmélet alapvetően a tőke működési logikája szempontjából fontos és a kapitalizmus strukturális feltételeit jellemzi, nem az osztályokba tartozók életfeltételeit, illetve szociokulturális jellemzőit ragadja meg. Az állításom nem az, hogy kizárólag

Moishe Postone vagy Tamás Gáspár Miklós Marx-olvasata volna helytálló: az értékkritikai irányzattal szemben is felhozhatunk ellenvetéseket, de mindenképpen érdemes figyelembe vennünk e nézőpont képviselőinek meglátásait is ahhoz, hogy releváns állításokat fogalmazhassunk meg a marxizmus osztályelmélettel kapcsolatban.

Hivatkozott irodalom

- Balázs Gábor és Losoncz Márk (2016): Az érték, az áru, a munka – és ellenségei. In *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Marosán Bence Péter et al. (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 38–46.
- Balibar, Étienne (2012 [1993]): *Marx filozófiája*. Budapest: Typotex.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Berger Viktor (2008): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég* (49): 51–93.
- Burstall, Janet (2020): 5 Talking Points From Moishe Postone's 'Time, Labor And Social Domination'. Interneten: <https://www.ppesydneynet/5-talking-points-from-moishe-postones-time-labor-and-social-domination/> (letöltve: 2020. október 22.).
- Clark, Nichols T. és Seymour M. Lipset (1991): Are Social Classes Dying? *International Sociology* 6 (4): 397–410. DOI: <https://doi.org/10.1177/026858091006004002>
- Curran, Dean (2016): Risk Society and Marxism: Beyond Simple Antagonism. *Journal of Classical Sociology* 16(3): 280–296. DOI: <https://doi.org/10.1177/1468795X15600929>
- Dahrendorf, Ralf (1997 [1984]): Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 138–155.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Ferge Zsuzsa (2012): Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával. *Fordulat* (19): 117–126.
- Goldthorpe, John H. és Robert Erikson (1995 [1992]): A kutatás elméleti alapja, adatai és stratégiája. In *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Stefan Hradil, és Jules L. Peschar. (szerk.). Budapest: Aula, 11–32.
- Habermas, Jürgen (1993): A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In uó: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 283–308.
- Heller Ágnes (2002 [1985]): A munka paradigmája – a termelés paradigmája. In Fehér Ferenc és Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 203–220.
- Huszár Ákos (2011): Egyenlőtlenség és osztály. Mit várunk, mit várhatunk el egy osztályismétlőtől? *Társadalomkutatás* 29(4): 405–421. DOI: <https://doi.org/10.1556/tarskut.29.2011.4.1>
- Huszár Ákos (2013): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle* 91(1): 31–56.
- Jappe, Anselm (2014): Towards a History of the Critique of Value. *Capitalism, Nature, Socialism* 25(2): 25–37. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2014.906820>
- Jappe, Anselm (2015 [2013]): Robert Kurz, avagy utazás a kapitalizmus legmélyebb bugyraiba. Interneten: http://www.rednews.hu/index.php/az-elmélet-gyakorlata/655-robert-kurz-avagy-utazas-a-kapitalizmus-legmelyebb-bugyraiba?screen_width=1366 (letöltve: 2020. szeptember 13.).
- John Scott (2010 [2002]): Társadalmi osztály és rétegződés a késő modernitásban. In *Társadalmi Rétegződés olvasókönyv*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó (szerk.). Budapest: ELTE, 436–449.
- Kingston, Paul W. (2000): *The Classless Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kornai János (1992): A posztoszocialista átmenet és az állam. Gondolatok fiskális problémákról. *Közgazdasági Szemle* 39(6): 489–512.
- Kuczsi Tibor (2011): *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.
- Kurz, Robert (2011 [1998]): *Marx két arca*. Interneten: <http://thinkingandrioting.blogspot.hu/2011/01/24/marx-ket-arca> (letöltve: 2020. szeptember 21.).
- Losoncz Alpár (2020): A radikális szembeszegülés két stratégiája: Rousseau és Marx. In *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok*. Tóth Szilárd János (szerk.). Budapest, Újvidék: Napvilág – Forum.

- Losonczi Márk (2020): Mi jön a poszthumanizmus után? Interneten: <https://www.prae.hu/article/11522-mi-jojon-a-poszthumanizmus-utan/> (letöltve: 2020. szeptember 13.).
- Marx, Karl (1953 [1891]): *A gothai program kritikája*. Budapest: Szikra.
- Marx, Karl (1967 [1867]): *A tőke I.* Budapest: Kossuth. (MEM 23.)
- Marx, Karl (1967 [1867]): *A tőke III.* Budapest: Kossuth. (MEM 25.)
- Marx, Karl (1972 [1958]a): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I.* Budapest, Kossuth. (MEM 46/I.)
- Marx, Karl (1972 [1958]b): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II.* Budapest, Kossuth. (MEM 46/II.)
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1973 [1848]): *A kommunista kiáltvány*. Budapest: Kossuth.
- Offe, Claus (2000 [1984]): A munka mint szociológiai kulcskategória? In *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez, 2. kötet*. Felkai Gábor, Némedi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 569–590.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996a): *The Death of Class*. London: Sage.
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996b): The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society. *Theory and Society* 25(5): 667–691. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF00188101>
- Postone, Moishe (1993): *Time, Labor and Social Domination: A Reinterpretation of Marx's Critical Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511570926>
- Postone, Moishe (2017): The Current Crisis and the Anachronism of Value: A Marxian Reading. *Continental Thought and Theory: A Journal of Intellectual Freedom* 1(4): 38–54.
- Postone, Moishe (2018 [2008]): A tőke újragondolása a Grundrisse fényében. *Kellék* (59): 7–29.
- Resnick, Stephen A. és Wolff, Richard D. (1987): *Knowledge and Class. A Marxian Critique of Political Economy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Santella, Agustín (2016): *Labor Conflict and Capitalist Hegemony in Argentina. The Case of the Automobile Industry, 1990–2007*. Leiden: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004291522>
- Szigeti Attila (2016): Lukács és Debord: eldologiasodás és spektákulum. In *Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században*. Rigán Lóránd és Ungvári Zrínyi Imre (szerk.). Kolozsvár: Komp-Press, 177–193.
- Szigeti Attila (2018): Értékkritika. In *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). Budapest: Napvilág, 116–139.
- Szigeti Péter (2017): Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet* (115): 3–59.
- Tamás Gáspár Miklós (2021 [2006]): Igazság és Osztály. In *Antitézis. Válogatott tanulmányok*. Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Kalligram, 113–194.
- Tamás Gáspár Miklós (2021 [2011]): A posztfasizmus, utóirat: előzetes tézisek a félelem rendszeréről. In *Antitézis. Válogatott tanulmányok*. Sipos Balázs (szerk.). Budapest: Kalligram, 375–392.
- Thompson, E. P. (2007 [1963]): *Az angol munkásosztály születése*. Budapest: Osiris.
- Trenkle, Norbert (2014 [2006]): A Struggle without Classes: Why There Is No Resurgence of the Proletariat in the Currently Unfolding Capitalist Crisis. In *Marxism and the Critique of Value*. Neil Larsen, Mathias Nilges, Josh Robinson, és Nicholas Brown (szerk.). Chicago: MCM Publishing, 201–224.
- Wiener György (2009 [2002]): A marxi osztályelmélet. In *Értekezések a materialista történelemfelfogásról. Történelemelméleti és politológiai tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan, 161–176.
- Wiener György (2017): Az osztályelmélet A tőkében és azon túl: hányféle osztályelmélete van Marxnak? Mit kezdene a mai osztálykonceptiók A tőkével? Előadás a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány (PTI/PTA) Társadalomelméleti Műhelyének (TEM) „A tőke 150 éve” című konferenciáján 2017. október 19-én. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=kyD6ERiIzIM&t=1457s&ab_channel=Politikat%C3%B6rt%C3%A9netiInt%C3%A9zet (letöltve: 2021. szeptember 16.).
- Wright, Erik O. (1997 [1984]): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In *Társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 178–221.
- Wright, Erik O. (2015): *Understanding Class*. London: Verso.

Kömüves Dániel

PhD-hallgató, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Kereskedelem és kereskedők

Mikos Éva

Idegenek az életünkben: kereskedelmi mondák a 20–21. század magyar sajtójában

Halmos Károly – Tamás Máté

Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról

Tinku-Szathmáry Balázs

Amikor a Duna nemzetközi áruforgalmi folyosóvá vált. Szállítványozási körkép a Vaskapu-szabályozás után az első Dunagőzhajózási Társaság példáján keresztül

Eőry Gabriella

„Borpaloták – arany milliók.” Kísérlet a borkivitel élénkítésére az 1920-as évek végén

Andor Anna Klára

„A pénznem minden”. Dollárboltok a szocializmusban: a társadalmi egyenlőtlenség lenyomatai a hiánygazdaságban

Balogh Ádám Tibor – Török Róbert

Gál János fumei gyamatáru-kereskedő portréja és fumei vállalkozásának rövid története

Csendes Tünde

Gabonakereskedelem Győrben

Rigó Máté

A vesztes háború győztesei. Hogyan profitáltak egyes magyar gyárosok az I. világháborúból?

Továbbá a Könyvek rovatban írások Bencsik Péter és Jelena Oszokina műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

terjesztes@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű munkát postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 5500, egy szám ára 1500 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

Éber Márk Áron

A „középosztály” eszménye és a köztes-közvetítő osztályok

Osztályhelyzetek és mozgósító ideálok
a félperifériás magyar társadalomban

Absztrakt: E tanulmány a „középosztály” mibenlétének problémáját a tőke-munka-viszony felől vizsgálja. A „középosztály” koncepciójával szembeni bírálatának fő oka, hogy az – a látszat ellenére – nem a relacionális osztályelemzés kategóriája. Hiába szerepel benne az osztály fogalma, nem alkalmas viszonyalapú osztályelemzésre, hiszen nem feltárja, hanem elfedi a tőke-munka-viszonyt. A „középosztály” helyett e tanulmány ezért a tőke-munka-viszonyban *köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályok* fogalmát vezeti be. A „középosztály” a demokrácia és a piacgazdaság bázisaként és feltételeként jelenik meg. Azt az eszményt fejezi ki, amelynek teljesülése esetén jólétben és szabadságban, bőségben és biztonságban élve feloldódnak az osztályellentétek, mert munkás és vállalkozó, közalkalmazott és cégvezető, köztisztviselő és cégtulajdonos egyaránt osztozhat az anyagi-fogyasztói jómód és a polgári életforma bőségében. A „középosztályhoz” társított tisztas jómód, biztos egzisztencia, stabil életkeretek, anyagi jólét, képzettség és műveltség, önállóság, függetlenség, autonómia és „polgári” erények – közéleti-politikai aktivitás, civil kurázsizs, széles látókör, józan mértéktartás – távolról sem azonosak azon életkörülményekkel, amelyek között a félperifériás társadalmak tőke-munka-viszonyában köztes, illetve közvetítő helyzetű osztályai ténylegesen élnek. A „középosztály” eszménye elsősorban arra alkalmas, hogy kifejezze e köztes-közvetítő osztályok felzárkózási ambícióit és politikai projektek ideológiai kötőanyagaként szolgáljon.

Kulcsszavak: középosztály, köztes-közvetítő osztályok, osztályszerkezet, osztályok, tőke-munka-viszony

A „középosztálynak” (*middle class*) nevezett jelenség mibenléte, nagysága, ereje és alakulása mind közéletileg, mind szakmailag széles körben vitatott (Matolcsy 2012; Portfolio 2015; Rigó 2017). Nemcsak politikai természetű nézeteltérések övezik e tárgyat, de a társadalomtudományokban is rendre fellángol a vita arról, hogy milyen tartalommal és milyen jelentéssel használható e kifejezés – már ha használható egyáltalán. A viták javarészt abból a homályos kritériumból fakadnak, hogy a középosztály milyen más pozíciókhoz, illetve csoportokhoz képest helyezkedik el „középen”.

A Friedrich Engels által is képviselt álláspont szerint például a tizenkilencedik század közepén, Angliában, az arisztokráciához és a munkásosztályhoz képest a burzsoázia volt „középen”, nála a *middle class* ezért lényegében a burzsoáziával azonos (Engels 1954 [1845]: 5, 10). Történetileg azonban a „középosztályba” sorolták a polgárság különböző formáit is (*citoyens, bourgeoisie, Besitzbürgertum, Bildungsbürgertum*), más összefüggésben pedig jelenthette a birtokos vagy hivatalviselő nemességet is. Az ún. „régí középosztály” hagyományosan a kispolgárságot (vagy kisburzsoáziát), a kiskereskedőket és kis(áru)termelőket, a kis- és középvállalkozókat, illetve -birtokosokat, valamint a parasztagdákat és farmereket foglalta magába. Ezzel szemben az „új középosztály” az érdemi birtokkal nem rendelkező, tulajdon nélküli fehérgalléros tisztviselőket jelöli, függetlenül attól, hogy éppen magán- vagy köztisztviselők-e. Ez esetben nem önálló *birtokosokról-tulajdonosokról* van szó, mint a „régí középosztály” esetében, hanem *alkalmazottakról*, akik magánvállalatok vagy éppen közhivatalok bürokratikus apparátusainak személyzeteként, szakértőként vagy szakértelmiségiekként dolgoznak. Mára a „középosztály” homályos koncepciója mindezek felül takarhat foglalhat vállalkozókat, diplomásokat, értelmiségieket, jómódú munkásokat, önállókat és őstermelőket is – vagyis lényegében bárkit, aki nincsen teljességgel megfosztva mindennemű tőkéttől és erőforrástól. Már e futólagos áttekintés is jelzi, hogy „a középosztály” egy felettébb sok meghatározással rendelkező gumikategória, amely még az építő szándékkal folytatott nézetegyeztetési kísérleteknek is csak elmosódott határvonalú, illékony tárgya lehet. A „középosztály” koncepcióját ebből adódóan gyakran visszatérő, ám könnyen parttalanra terméketlenné váló viták övezik.¹

Nagyságának, szélességének, erejének megítélése mindenekelőtt azért válik intenzív szakmai és közéleti viták tárgyává, mert általa a vitában szemben álló felek óhatatlanul a kapitalizmusról, a tőke rendszerének teljesítményéről, a tőkeellenes mozgalmak jogosultságáról és igazáról, a kapitalizmus lehetséges alternatívájáról is állást foglalnak (Kalb 2014; OECD 2019; Eurofound 2019; Weiss 2019). A munkásosztály felbomlásáról, középosztályosodásáról és polgárosodásáról, vagy ellenkezőleg: a munkásosztály elnyomorodásáról és megszerveződéséről folytatott viták közvetetten a tőkés magántulajdonon alapuló kapitalizmus meghaladhatóságáról, illetve meghaladandóságáról folytatott viták is voltak (Goldthorpe et al. 1968, 1973 [1969]; Pakulski és Waters 1996). A „középosztály” mibenléte körül forgó *szakmai* vita így akarva-akaratlanul a tőkerendszer és

1 E főbb különbségekhez és vitákhoz a nemzetközi szakirodalomban lásd például C. Wright Mills (1951, 1970 [1951]) erőfeszítéseit a „régí” és az „új” középosztályok arányának eltolódásáról, Nicos Poulantzas (1975 [1974]) és Erik Olin Wright (1978, 1980) vitáját a régi és az új kispolgárság mibenlétéről, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977], 2013) értelmezését a professzionális-menedzseri osztályról, valamint Franz Urban Pappi empirikus kísérletét régi és új középosztályok elhatárolására (1997 [1981]). A legújabb összefoglaló és egyben radikális kritika a „középosztály” koncepciójáról Hadas Weiss (2019) kiváló könyvében olvasható.

a magántulajdon alternatívái körül forgó *politikai* vitává válik. E viták talán legfontosabb tétje ugyanis az, hogy polarizálódik-e az osztályszerkezet, azaz a tőke-munka-ellentét, a kizsákmányolás és az erőforrások átörökítése-áthagyományozása révén széthúzódnak-e a tőke és a munka pólusai körül formálódó osztályok, avagy éppen ellenkezőleg, egyfajta középosztályosodási folyamat játszódik le.²

E vitákban a „középosztály” valóságára, illetve a „középosztályosodás” folyamatára hivatkozó álláspontokból rendszerint számos ellenérv fogalmazódik meg a tőke-munka-viszonyt központba helyező osztályelemzésekkel szemben. A döntőnek szánt érv viszont az, hogy a középosztályosodási folyamatok, különösen pedig a – jellemzően szélesnek és erősnek mondott – középosztály(ok) pusztasága is értelmetlenné teszi a tőke-munka-viszony elemzését, egyúttal hatályon kívül helyezi az osztályszerkezet széthúzóadásának, az osztályok polarizációjának helyzetleírását (diagnózisát), illetve előrejelzését (prognózisát). Tanulmányomban mégis erre teszek kísérletet. A „középosztály” koncepciójának bírálata mellett javaslatot teszek a tőke-munka-ellentétben köztes, illetve közvetítő feladatot ellátó osztályok koncepciójának bevezetésére. Ennek keretében a viszonyalapú osztályelemzés eszközeivel igyekszem újraértelmezni a hagyományosan „középosztálynak” nevezett jelenség ismeret- és társadalomelméleti problémáját.

Markáns álláspontot foglalt el e vitában a marxi hagyományt képviselő Erik Olin Wright, aki a középosztálynak nevezett jelenségekört „a termelési viszonyokon belül elfoglalt ellentmondásos osztályhelyzetekként” értelmezte, és különböző alkotóelemeire bontotta.³ Wright álláspontja szerint az osztályviszonyokat alkotó termelési viszonyok önmagukban is ellentmondásosak. Ezekben belül azonban számos további, kétszeresen is ellentmondásos helyzet van. (Ilyenek nála a félig önálló alkalmazottak, a kifizetett munkások, a felügyelők és a menedzserek.) E pozíciók Wright álláspontja szerint az osztályviszonyok terében a proletariátus, a kispolgárság, valamint a burzsoázia *között* helyezkednek el. Wright célja e megoldással az volt, hogy kvantitatív-empirikus elemzéseiben is elkülöníthesse e különböző osztályhelyzeteket.

E tanulmányban nincs ilyen célom, így e tekintetben nem követem terminológiáját. Megoldását mindazonáltal gondolatébresztő mintapéldának látom. Felhívja ugyanis a figyelmet arra, hogy ha az osztályszerkezet viszonyalapú, azaz relacianista elemzésre vállalkozunk (vö. Wright 1979: 5–8), akkor a „középosztálynak” nevezett jelenségekört szintén a tőke-munka-viszonyban, vagyis az osztályviszonyok összefüggésében kell elhelyeznünk. Pontosabban fogalmazva: nem az állítólagos „középosztályt”, hanem azokat az osztályhelyzeteket, amelyeket átfogóan „középosztálynak” szokás nevezni. A különbség e kettő között kulcsfontosságú.

2 Az elmúlt évek vonatkozó hazai diskurzusához lásd Berger Viktor (2008a, 2008b) rendkívül informatív kiértékeléseit, Tóth István György (2016a, 2016b, 2016c), valamint Szelényi Iván megvilágító empirikus elemzéseit (Tóth és Szelényi 2018), Szalai Júlia (2020) legújabb könyvét, valamint a részben ennek nyomán a „középosztály” normatív modelljéről megindult eszmecsereét Huszár Ákos és Berger Viktor (2020) vitairata kapcsán (Harcsa 2020; Éber 2020a, 2020b, 2021, 2022).

3 Eredetiben: „*contradictory class locations in the relations of production*” (Wright 1978: 61–63, 1979: 39–55, 1980, 1985: 19–63).

A köztes-közvetítő osztályok

Egyetértek Wrighttal abban, hogy meg kell különböztetni olyan osztályhelyzeteket, amelyek a tőke-munka-viszonyban köztes helyzetben vannak és helyzetük ellentmondásos. Ezekre egyaránt jellemző, hogy munkájuk alávetett a tőke-munka-viszonynak, ám közben sem nem tőkésék, sem nem munkások a szó kékgalléros értelmében (azaz túlnyomórészt nem fizikai munkát végeznek). Ilyenek például a magánvállalatok és a magántulajdonban lévő vállalkozások jelentősebb magántulajdonnal nem rendelkező vezetői-menedzserei, szakértői-szakértelmisége, illetve szellemi foglalkoztatottjai. Ezeket az osztályhelyzeteket e tanulmányban *köztes osztályoknak* nevezem.

Köztes helyzetük egyben ellentmondásos is, hiszen magántulajdonú cég nem tulajdonos vezetője, menedzsere, szakértője vagy szakértelmisége bérmunkát végez, munkájával a tőketulajdonos számára állít elő értéket és értéktöbbletet. E fehérgalléros bérmunkások jellemzően azonban mégis viszonylag kedvező jövedelemért (magas bérért) és viszonylag kedvező munkafeltételek között dolgozhatnak. Ráadásul viszonylag nagy önállósággal rendelkeznek munkájuk során, és jellemzően a tőketulajdonos is csak más menedzserek révén gyakorol uralmat munkájuk felett. E sajátos helyzetük miatt e tanulmányban *ellentmondásos helyzetben lévő köztes osztályoknak* tekintem őket.

Szembetűnő ugyanakkor, hogy az ellentétes tőke-munka-viszony szabályozásán túl az állam tulajdonosként, foglalkoztatóként, újraelosztóként is jelen van. Az állam olyan osztályhelyzeteket is létrehoz, amelyek szerepvállalása nélkül, a kapitalizmus polarizáló logikájának „tisztá” érvényesülése esetén, „szabadpiaci” alapon talán nem is léteznének. Az állam – mások mellett – egyaránt foglalkoztat orvosokat és ápolókat, a közoktatásban dolgozó tanítókat és tanárokat, a felsőoktatásban dolgozó oktatókat és kutatókat, óvó- és védőnőket, szociális munkásokat és gondozókat, közművelődési és közgyűjteményi dolgozókat, rendőröket és katonákat, a köz- és az államigazgatásban foglalkoztatott tisztviselőket, különféle közfeladatokat ellátókat. Az ilyen és ehhez hasonló osztályhelyzetekben lévők szintén nem tőkésék, és nem is kékgalléros munkások, munkájuk ráadásul közvetlen módon nincs is alávetve a tőke-munka-viszonynak.

E közvetlenül a tőkeviszonynak alá nem vetett helyzetek ugyanakkor a kapitalizmusban nélkülözhetetlen feladatokat látnak el: a tőke-munka-viszonyban *közvetítő* szerepet játszanak. Közvetítenek, amennyiben hozzájárulnak az állampolgárok munkaerejének újratermeléséhez, megújításához, illetve fokozásához (gyógyítják, ápolják, tanítják, nevelik őket és gyermekeiket), fenntartják a közrendet, biztosítják a termelés zavartalanságát, valamint igazgatják és adminisztrálják az állami és közügyeket. A közvetítő osztályok körébe sorolom mások mellett a közszolgálati alkalmazottakat vagy más néven közszolgálat, ezen belül a közszolgálati tisztviselőket – kormánytisztviselőket, köztisztviselőket –, a bíróságok és ügyvédségek dolgozóit, a fegyveres testületek, a rendvédelmi szervek és a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományát, valamint a közalkalmazottakat, továbbá az olyan az állammal szerződéses munkaviszonyban álló szellemi feladatokat ellátó közszolgálati alkalmazottakat, akik a tőke-munka-viszonyban *közvetítő* szerepet látnak el, de ők maguk nem tőkésék és nem is kékgalléros bérmunkások.

A tőke-munka-viszony két pólusa (a tőketulajdonosok és a bérmunkások osztályai) között, illetve e viszonyban közvetítőként tehát számos további osztályhelyzetet találunk.

E helyzeteket köztes, illetve közvetítő osztályoknak nevezem és minden esetben többszámban hivatkozom rájuk.

Az itt *köztes* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx hajlamos volt a bérmunkások körébe sorolni, mert javarészt közvetlenül is alá vannak vetve a tőke-munka-viszonynak s így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet termelő (produktív) munkásoknak tekinthetők (Wright 1980; Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásértékesítő*knak nevezi a jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkező, hazai vagy külföldi tulajdonú vállalatoknál összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat. Ezen felül különbséget tesz közöttük aszerint, hogy e tudásértékesítők hazai, vagy külföldi tulajdonú vállalatnál állnak-e alkalmazásba (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Az itt *közvetítő* osztályoknak nevezett kategóriákat Marx olyan *szolgáltató, illetve szolgáltató* osztályoknak nevezte, amelyek javarészt nincsenek közvetlenül alávetve a tőke-munka-viszonynak, és így – a marxi terminológia értelmében – értéktöbbletet közvetlenül nem termelő (közvetlenül nem produktív) munkásoknak tekinthetők (Wright 1980; Wiener 2017). Vastagh Zoltán *tudásszolgáltató*soknak nevezi azon jellemzően felsőfokú végzettséggel rendelkező, összetett szellemi munkakörben dolgozó munkavállalókat, akik állami foglalkoztatásban állnak (Vastagh 2017: 178–201, 2019a: 183, 2019b: 58).

Mint látható, mind a marxi, mind pedig a Vastagh Zoltán által alkalmazott osztályozás rokon az általam meghatározott kategóriákkal, a következőkben mégis a köztes-közvetítő osztályok fogalmát és meghatározását használom. Ez utóbbival egyúttal állást is foglalkozok a „középosztály” mibenléte és megnevezése körüli vitákban.

A következőkben röviden összefoglalom a „középosztály” kategóriájával kapcsolatos kritikámat, előbb azonban bemutatom a „középosztály” három kortárs, nem viszonyalapú meghatározását, hogy rajtuk – mint egy állatorvosi lovon – szemléltethessem e koncepciók jellegzetes problémáit.

A „középosztály” három, nem viszonyalapú meghatározása

Milyen félreértésekhez, homályos és tartalmatlan definíciókhoz vezet, ha a középosztály mibenlétét nem viszonyalapú szemléletmóddal kívánjuk meghatározni? E probléma ilusztrálására három kortárs, nem viszonyalapú meghatározást mutatok be röviden.

A kérdésre, hogy voltaképpen hogyan is határozható meg a „nemzeti középosztály”, Matolcsy György 2012-ben – még nemzetgazdasági miniszterként – a *Nemzeti Érdek* című folyóiratban közölt írásában a következő választ adta: „A középosztály az emberek azon csoportja, amely képes saját megélhetését önállóan biztosítani, de ehhez még rendszeres saját erőfeszítésre van szüksége”. A középosztály *felett* szerinte azok helyezkednek el, „akik már képesek lennének kizárólag befektetéseikből és vagyonuk passzív jövedelméből élni, ha így döntenek.” Álláspontja szerint a középosztály *alsó határa* az anyagi függetlenségnél húzódik, vagyis ott, ahol az adott egyén és család már képes akkora jövedelem szerzésére, hogy rendszeres állami segítség nélkül is fenntartsa életszínvonalát (Matolcsy 2012).

Ez a meghatározás meglehetősen tágra értelmezi a középosztályt, és meglehetősen lazán kezeli annak körvonalait is. Mégis szűkebb és konkrétabb definíciót ad egy másik dokumentumnál, amely a 2010 óta regnáló kormányzat álláspontját képviseli. Arra az

kérdésre, hogy a kormányzat mit ért a „középosztály”, illetve a „nemzeti középosztály” alatt, a Kormányzóvivői Iroda – szintén 2012-ben – egy ötoldalas esszével válaszolt. Ennek meghatározása a következő:

A kormányzati felfogás középpontjában széles, alulról nyitott, a fölzárkózás lehetőségét megteremteni képes középosztály definíciója áll. A nemzeti középosztály szociológiai értelemben tehát nem egy zárt társadalmi képződményt jelent, hanem nyitott és befogadó jelleggel bíró fogalom: ide sorolandó Magyarországon a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki, aki tud és akar dolgozni. A kormány álláspontja szerint, mivel ezek a társadalmi makrocsoportok viselik a legnagyobb terhet – dolgoznak, vállalkoznak, adót fizetnek, családot tartanak el, gyermeket nevelnek – őket kell a különböző kormányzati szakpolitikai döntéseken keresztül megerősíteni. (Kormányzóvivői Iroda 2012: 1)

Ez a meghatározás – „mindenki, aki tud és akar dolgozni” – Matolcsy György imént idézett definíciójánál is tágabb. Egy ilyen tágan meghatározott középosztály voltaképpen csak arra jó, hogy általa kimutatható legyen: a magyar társadalom többsége a középosztályba tartozik, hiszen „ide sorolandó [...] a hagyományos értelemben vett munkásoktól a vállalkozókon keresztül az értelmiségig mindenki”. E meghatározás szerint *vállalkozó és dolgozó, tulajdonos és alkalmazott, munkáltató és munkavállaló, tőkés és munkás egyaránt a „középosztályba” tartozhat, következésképpen nincs közöttük érdemi helyzetkülönbség, sem pedig ebből következő érdekellentét.*

Matolcsy György és a kormányzat meghatározásához – e szempontból – meglepően hasonló a vezető magyar szociológus, Szalai Júlia (2020) meghatározása:

Abban ugyan minden meghatározás megegyezik, hogy olyan nagy csoportról beszélünk, amely világosan elválik a szegényektől és elkülönül az elitektől is, valahol a két világ között, „középen” foglal helyet. Innentől kezdve azonban a meghatározási kísérletek szerteágaznak (Szalai 2020: 32).

Vagyis, tulajdonképpen, Szalai Júlia felfogása szerint is egy kategóriába tartozhatnak nagyon különböző osztályhelyzetű egzisztenciák. E középosztályt, írja,

...mint anyagi alapokon együvé terelődött, a társadalmi munkamegosztásban azonban különböző pozíciókat elfoglaló és különböző kultúrájú csoportok együttesét látjuk (Szalai 2020: 37).

Noha e meghatározás sem alkalmas a viszonyalapú osztályszerkezet-elemzés céljaira – az elemzés *eszközeként* így sem a „középosztály”, sem pedig a „nemzeti középosztály” e meghatározását nem fogadom el –, a kritika *tárgyaként* mégis érdemes rögzíteni e felfogást. Kiváló példái ugyanis az olyan fogalomalkotásnak, amely bár magába foglalja az osztály fogalmát, annak éppen a viszonyalapú meghatározását nélkülözi.

A „középosztály” koncepciójának kritikája

„A középosztály valójában egy osztályelmélet nélküli osztálykategória” – írja Scheiring Gábor (2019: 93), ezzel pedig tételmondatszerűen össze is foglalja, miért nem lehet helye e fogalomnak egy következetesen viszonyalapú osztályszerkezet-elemzésben. Don Kalb (2012, 2014) munkáira hivatkozó érvelését a következőkben egyetértőleg idézem:

A középosztályt egyének alkotják, akiket lakóhelyük, képzettségük és fogyasztási szokásaik kötnek össze. Középosztályról beszélni tehát azt jelenti, hogy lemondunk az osztályok létéről, amelyek a munkamegosztásban elfoglalt egyenlőtlen pozíciók alapján antagonisztikus viszonyokat takarnak. Ez az osztálymentes társadalomszemlélet nemcsak ártatlan leíró eljárás, hanem egy performatív aktus (Scheiring 2019: 93).

Folytatva Scheiring Gábor okfejtését: a középosztályról szóló beszéd az alulról nyitott, befogadó középosztály elképzelésével, valamint a „mindenki, aki dolgozni tud és akar” tág meghatározásával egyszerre hoz létre egy *hamis közösséget* egyébként ellentétes osztályhelyzetű csoportok között, és eközben *idealizálja* is azt a „középosztályiként” megnevezett élethelyzetet, amely ténylegesen távolról sem lehet mindenkié. Ez pedig valóban nem ártatlan leíró eljárás, hanem performatív aktus, amely a társadalom ezirányú szemléletét kívánja formálni (Weiss 2019).

A középosztályról szóló beszéd elfedi tőke és munka antagonizmusát, és így az uralkodó és az alávetett osztályok közti ellentétet is. Amit pedig a helyére állít, nem más, mint egy *illuzórikus közös helyzet*, valamint egy *ideális* életmód. A társadalom döntő többsége számára így kijelöl egy – illuzórikus – célt, egyúttal pedig megfogalmaz egy olyan ígéretet is, amely reményt kelt a középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályokban, és mozgósítja őket e csalóka közös élethelyzet és idealizált életmód elérésére (Gagyai 2018a, 2018b: 99–144).

A középosztály illuzórikusan nyitott közös helyzete és idealizált életmódja valóban komoly befektetésekre és erőfeszítésekre ösztönöz. A középosztályiként elismert életforma elérésére, a középosztályoknak kijáró megbecsültség megszerzésére, a középosztályi életmódhoz kapcsolódó presztízsjavak, státusszimbólumok és fogyasztási stílusok elsajátítására irányuló törekvés *versengésre* sarkall, és olyan motivációkat ültet el, amely a felfelé törekvést, az előrejutást a versengők közti szolidaritás elé helyezi. A „hivalkodó fogyasztás” és a „megszégyenítő összehasonlítás” egyaránt ebből fakad (Veblen 1975 [1899]).

A középosztályinál kedvezőtlenebb életfeltételek között élő osztályok e feltételrendszerrel elfogadva és belsővé téve mindenekelőtt arra törekednek, hogy elérjék vagy stabilizálják „középosztálybeli” pozícióikat, nem pedig arra, hogy felismerjék: osztálytársadalomban élnek, amely munkájuk leértékeléséből és elsajátításából teremt mások számára gazdagságot, és amelynek újratermeléséhez illuzórikus és idealizált célokért folytatott versengésükkel ők maguk is hozzájárulnak. A „középosztályról” szóló beszéd – az osztályok közti

szembenállás eltüntetésével – egybe esik a felső-uralkodó tőkésosztályok társadalomképevel és érdekeivel (Weiss 2019).⁴

A „középosztály”, különösen pedig a „széles és erős középosztály” ideálja így elsősorban a közös élethelyzet és az ideális életmód illúziójaként, az anyagi javak megszerzéséért és a nagyobb mértékű fogyasztásért folytatott státuszversengés alulról nyitott, befogadó tereként, a polgári politika eszményeként, a demokrácia letéteményeseként, a szélsőséges politikai irányzatok megfékezésének garanciájaként értelmezhető (Lipset 1959, 1995 [1960]). Csak ebben az összefüggésben nyer ugyanis jelentést és válik értelmezhetővé. Hasonlóan a „szabadpiac”, a „plurális demokrácia”, a „nemzeti szuverenitás”, az „autonóm (civil) társadalom”, a „demokratikus jogállam”, valamint az „egyetemes emberi jogok” koncepcióihoz, a „középosztályt” is olyan ideálnak tekintem, amelyek elérésére társadalmi erők megszerveződhetnek és szövetséget köthetnek egymással, de amelyek *elsődlegesen nem a valóság leírására szolgálnak, hanem egy idealizált jövőbeli állapot megteremtésének vagy egy idealizált múltbeli állapotot visszaállítani kívánó szándék nyelvi eszközei.*

Mannheim Károly tudásszociológiájának kifejezésével élve: utópiák (a léttel egybe nem eső, annak átalakítására mozgósító eszmék), illetve ideológiák (a léttel egybe nem eső, egy korábbi állapot megőrzésére vagy visszaállítására buzdító eszmék) (Mannheim 1996 [1929]). Huszár Ákos és Berger Viktor (2020) joggal tekintik e koncepciót a „középosztály” „normatív modelljének”.

A „középosztály” eszménye

Miért normatív e modell? Miért csak eszmény, nem pedig valóság? Miért csupán egy ideál? A középosztályhoz rend szerint jómódot, biztos egzisztenciát, stabil életkereteket, anyagi jólétet, képzettséget és műveltséget, önálló életvitelt, függetlenséget, sőt „polgári” erényeket – közéleti-politikai aktivitást, civil kurázsit, széles látókört és józan mérték-tartást – társítunk. Ez a középosztály-eszmény azonban távolról sem azonos azokkal az életkörülményekkel és azzal az élethelyzettel, amelyet a félperifériás társadalmak tőke-munka-viszonyában közties, illetve közvetítő helyzetben lévő osztályai elfoglalnak. A „középosztály” polgári ideáljának így vajmi kevés köze van a valósághoz (Morcsányi és Tóth [szerk.] 2016).

A közties-közvetítő osztályok a kelet-közép-európai félperiférián és Magyarországon jellemzően nem tudnak olyan életkörülményeket teremteni maguknak, amelyet e „polgári középosztályi” eszmény nyugat-európai, illetve észak-amerikai normatív modellje előír. Az ő szemükkel nézve a centrumtársadalmak „középosztályai” valóban irigylésre méltó polgári jómódban élnek, egzisztenciájukra pedig jellemzően valóban illik e „középosztályi” életforma eszménye. A centrumközéposztályok életformáját idealizálók frusztrációja elsősorban abból fakad, hogy a periférián és a félperiférián e közties-közvetítő osztályok inkább csak ritka és kivételes esetekben tesznek lehetővé olyan életkörülményeket

⁴ Ebben az értelemben a „középosztály” képzete olyan szellemi eszköz, amelynek segítségével e korszakban is „az uralkodó osztály gondolatait” válnak „az uralkodó gondolatokká”. Marx és Engels 1977 [1845–1846]: 98. Lásd még: Kalb 2012, 2014; Therborn 2013 [2012]: 25–29; Gagyi 2018a, 2018b: 99–144; Scheiring 2019: 93.

az odatartozók számára, mint a centrumban. *Ennek oka, hogy a kapitalista vilárendszer csak a centrumban tudott széles és erős, jómódban és polgári egzisztenciával rendelkező „középosztályokat” létrehozni.*

Csak a centrumban – és jellemzően a tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő-felívelő szakaszaiban – tudott a tőkefelhalmozás olyan szinteket elérni, az államok pedig csak a centrumban tudták olyan életkörülmények közé emelni közszolgálatot végző állampolgárait, hogy ennek eredményeként nagyszámú, képzett és önálló egzisztencia széles, erős és jómódban élő „középosztályá” formálódhasson. A tőkés világgazdaság kimerülő-leívelő szakaszaiban a centrum „középosztályai” is válságba kerülnek, egzisztenciájuk biztonsága hanyatlik, helyzetük polarizálódik (Ehrenreich 1989; Ehrenreich és Ehrenreich 2020 [1977], 2013). A félperiféria és a periféria helyi társadalmi ezzel szemben sem a tőkefelhalmozás centrumhoz fogható mértékét, sem pedig a centrumállamokhoz hasonló bőkezű állami újraelosztást nem garantálhattak ugyanazon feladatköröket ellátó állampolgáraiknak. *Ennek fő oka az, hogy a centrum középosztályai nem pusztán az egyes centrumtársadalmak „középosztályai”, hanem a tőkés vilárendszer globális osztályszerkezetének „középosztályai”. A kapitalista vilárendszer „középosztályi” pozíciói a centrumtársadalmakban összpontosulnak (Gagy 2018a, 2018b; Éber 2018).*

A (fél)perifériás köztes-közvetítő osztályok tehát szűkebbek és vékonyabbak, jómódjuk mérsékeltőbb, egzisztenciájuk sérülékenyebb. Ezek ugyanis csak saját félperifériás és perifériás társadalmak *belső viszonyaihoz* képest vannak hozzávetőlegesen középhelyzetben, életkörülményeik azonban nem mérhető a centrum „középosztályaiéhoz”. Ahhoz azonban e félperifériás és perifériás köztes-közvetítő osztályok is kellően tájékozottak, hogy ismerjék a centrumközéposztály életkörülményeit, és mintának tekintsék azokat. *Saját vagyonukat, jövedelmüket, életfeltételeiket és életesélyeiket így jellemzően már centrumméréssel mérik és találják viszonylag kicsinek, szűköseknek és gyengének.*

A félperifériás és perifériás köztes-közvetítő osztályok így elsajátítják a centrum tapasztalataiból lepárolt „középosztályi” eszményt, és saját helyzetüket is ehhez mérik, illetve saját felemelkedési ambícióikat is e célhoz igazítják. A „középosztály” számukra így annyit tesz: „jól élni”, a „középosztálybeliség” pedig lényegében a „jó élettel” válik azonos-sá (Crăciun és Lipan 2020).

A köztes-közvetítő osztályok mozgalmi és politikálódása

A köztes-közvetítő osztályok egyfelől így egyfelől ugyanolyan vagyonra, jövedelemre, életesélyekre és életfeltételekre vágnak, amilyeneket tanulmányútjaik, utazásaik, a médiából szerzett benyomásaik, valamint eszményeik, azaz közvetlen és közvetett tapasztalataik alapján a centrum „középosztályainak” tulajdonítanak. Másfelől azonban visszatérően megtapasztalják, hogy félperifériás és perifériás vilárendszerpozícióban lehetőségeik jóval szűkösebbek. Hol keressék így a felzárkózás útját? Hogyan éri el, hogy minduntalan akadályokba ütköző utolérési törekvésük teret nyerhessen? A megoldást a helyi állam megszerzése és a felzárkózás közös projektté formálása jelenti.⁵

5 Részletesebben: Arrighi 2014 [1990]; Janos 2003 [2000]; Gagyi 2015a, 2015b, 2018b, 2018c.

A félperiférián és a periférián kisebb a tőkefelhalmozás mértéke, ebből következően csak sokkal szűkebb és vékonyabb „államtól független” „középosztályi” léthelyzet jön létre a „szabadpiacon”. A perifériás és félperifériás köztes-közvetítő osztályok így a helyi állam segítségével kívánnak felzárkózni.⁶ E perifériás és félperifériás köztes-közvetítő osztályok törekvéseik akadályozottsága miatt a felzárkózás akarását nem pusztán *saját* felzárkózásuk (önző) követeléseként, hanem jellemzően „a nemzet”, „a haza”, „az ország”, „a társadalom” vagy „a nép” *egészének* felzárkózási programjaként fogalmazzák meg. Saját ambícióikat *közös* érdeként tüntetik fel, ennek érdekében pedig a helyi társadalom olyan csoportjainak erőfeszítéseit is mozgósítják, akiknek ténylegesen nincsen esélyük elérni a centrum tapasztalataiból lepárolt „középosztály” eszményét. A félperifériás és perifériás államok utolérési törekvésének fő hajtómotorjává így a helyi köztes-közvetítő osztályok felzárkózási törekvése válik. *Saját* felemelkedési törekvésüket *a* felemelkedés univerzális politikai projektjeként fejezik ki: osztályprojektjüket *a nemzet* érdekeinek, *a haza* felemelésének, *a társadalom* felzárkóztatásának formájában juttatják kifejezésre.

E törekvés mozgósítja a köztes-közvetítő osztályokat, nyomást gyakorol a politikára és a helyi államra, felzárkózási stratégiát kínál neki és egyben követel is tőle (Janos 2003 [2000]: 20–28). *The Politics of Backwardness* – Andrew C. Janos 1982-es könyvének címére utalva úgy is fogalmazhatunk, ez „az elmaradottság politikájának” motorja (Janos 1982). Az utolérés akarása egyúttal táptalajt nyújt a felzárkózás ígéretének és illúziójának is (Arrighi 2014 [1990]). A tőkefelhalmozás ciklusainak bővülő és felívelő szakaszaiban az utolérés akarása jellemzően szövetségbe rendezi a köztes-közvetítő osztályokat a felső-uralkodó tőkésosztályokkal. A kimerülés és a hanyatlás időszakaiban azonban a válság nyomán e szövetségek is felbomlanak és újraprendeződnek. A felzárkózási kísérlet kudarcra miatt a köztes-közvetítő osztályok új szövetségeseket keresnek. E periódusokban jellemzően az alsó-alávetett munkásosztályok felé fordulnak. A korábbi felzárkózási kísérlet kudarcát *közös sérelemként* fogalmazzák meg, a helyi állam befolyásolását vagy megszerzését megelőzve törekvéseiket „a válság politikáiként” fejezik ki (Gagyi 2018b; Gagyi és Pulay 2017).

A köztes-közvetítő osztályok a rendszerváltás után

Egy korábbi tanulmányban a kései államszocializmus kritikáját a reform mellett elkötelezett „értelmiségi átmeneti osztálynak” tulajdonítottam Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978], 1995 [1992]), illetve Melegh Attila (2016, 2018) nyomán (Éber 2020a: 70–102). Az érvelés e pontján már összeköthető az államszocializmust bíráló, annak reformjáért, majd kapitalizmusra váltásáért fellépő értelmiségi átmeneti osztály a tőke-munka-viszonyban köztes, illetve közvetítő helyzetűek osztályaival.

6 A (fél)perifériás függő fejlődés e jellemző sajátosságát – a „középosztály” normatív modellje felől – emiatt az a kritika éri, hogy e helyi „középosztály” nem felel meg a vele szemben támasztott magasabb elvárásnak, a „középosztály” eszményének: „nem polgárosul”, hanem helyette „államfüggővé” válik, illetve „államfüggő” marad (Szalai 2020). A valóság elmarasztalásának e gesztusában is tetten érhető, hogy a „középosztály” sokkal inkább egy eszményt jelöl, nem pedig a köztes-közvetítő osztályok félperifériás valóságát írja le (Éber 2021, 2022).

E két fogalom lényegében ugyanazokat a mozgásban lévő, formálódó osztályokat nevezi meg, de jellemzően más történeti időszakra vonatkozóan. Az értelmiségi osztály felemelkedésének tézise főképpen az 1953-tól az 1970-es eleje-közepéig tartó időszakra vonatkozott Konrád Györgynél és Szelényi Ivánnál; az értelmiségi átmeneti osztály pedig hozzávetőlegesen az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek közepe-végéig Melegh Attilánál. Az értelmiségi osztály történeti pályája ciklikus hullámzások után az osztályhatalomhoz vezető úttól az osztályhatalomból kivezető útig vezetett.⁷ Ez az oka annak, hogy értelmiségi osztály helyett az alábbiakban inkább köztes-közvetítő osztályokról írok.

Az 1989-es rendszerváltás a kelet-közép-európai félperiférián egyszerre fokozta a centrumhoz való felzárkózás, a „fejlett Nyugat” (konkrétabban Ausztria) utolérésének vágyát – hogy legyen „jólét és szabadság”, „piacgazdaság és demokrácia” –, és ébresztette fel az Európába történő visszatérés reményét (Éber, Gagyi, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Éber 2016a). A centrum „középosztályához” felemelkedni kívánó helyi, félperifériás köztes-közvetítő osztályok felzárkózási várankozásait az 1989-es rendszerváltás okozta átalakulás frissen megnyíló helyi, illetve nemzetközi pozícióiban keresték. A poszt(állam) szocialista félperiféria válságban lévő államainak privatizált, deregulált és liberalizált, megszorításokkal stabilizált intézményeiben, a külföldi működő tőkét befektető transznacionális nagyvállalatok menedzseri és szakértői szerepeiben, a sajtó és a média világának pozícióiban, az állam, a tudomány, a kultúra és a művészetek intézményrendszereiben, (szak)értelmiségiekként és vezetőkként a „nemzetközi” vagy a „nemzeti” tőkének hasznos szolgáltatásokat nyújtó személyzetként igyekeztek megőrizni, illetve javítani helyzetüket (Eyal, Szelényi és Townsley 1998; Szalai 2001; Scheiring 2016a). Tették ezt a politikai ciklusokkal és kormányváltásokkal járó apparátuscserék különösen viszontagságos körülményei között.

E köztes-közvetítő osztályoknak a 2004-es EU-csatlakozástól, valamint 2006-tól kezdődően megrázkódtatások sorozatával kellett szembenéniük. 2006-tól a felzárkózási reményeket tápláló és képviselő, részben pedig politikai képviselőket is ellátó MSZP–SZDSZ kormánykoalíció súlyos politikai válságba került. (Ennek látványos megnyilvánulás az őszi beszéd és az azt követő tiltakozássorozat volt.) E válságos politikai helyzetet a 2008-tól „begyűrűző” nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság csak tovább súlyosbította. 2009-ben a tétova kormányfőcserét az európai parlamenti választás jobboldali áttörése szorította a háttérbe. A formálódó „nemzeti burzsoáziát” képviselő, nemzetinek, kereszténynek, konzervatívnak és polgárinak mutatkozó politikai erők 2010-ben megsemmisítő vereséget mértek az addig regnáló, baloldalinak nevezett, de liberálisként kormányzó politikai erőkre. Megkezdődött a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” kiépítése, kialakult a „centrális politikai erőter” (Scheiring 2016a, 2016b, 2019; Wilkin 2016, 2018; Antal 2019a, 2019b).

A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimpárti* frakciói (alkotórészei), amelyek a 2010-es politikai váltással új pozíciókat szereztek, illetve javíthatták korábbi osztálypozícióikat, elfogadták a félperifériás új hegemonia kiépülését, vagy részt is vettek-vesznek

⁷ Erről részletesebben: Szelényi 1990 [1982], 1990 [1986–1987], 1990 [1988]; Konrád és Szelényi 1989 [1978], 1995 [1992]; King és Szelényi 2004; Szelényi és King 2016 [2004]; Kuczsi, Kovács és Kristóf 2006; Szalai 2008a, 2008b, 2018; Gagyi 2018a, 2018b.

annak alakításában. A köztes-közvetítő osztályok azon *rezsimellenes* frakciói (alkotórészei) azonban, amelyek a 2010-es politikai váltással fontos pozíciókat veszítettek, tiltakozni kezdtek pozícióvesztésük, szabadságuk és önállóságuk korlátozása ellen. Sérelmeiket jellemzően „a szabadság”, „a demokrácia”, „a jogállam”, „a szakmaiság”, „a racionalitás”, de mindenekelőtt „az európai értékek” és „az európaiság” megsértéseként fogalmazták meg. Hiába tiltakoztak azonban értékeik, intézményeik és pozícióik megtámadása ellen, mindeddig nem tudtak kellően nagy és szervezett erőt mozgósítani a helyi, félperifériás hegemonia megtörésére.⁸ Erre pedig egészen addig esélyük sincs, amíg osztályszövetséget nem kötnek az alsó-alávetett munkásosztályokkal (Éber 2018, 2020a).

Az osztályszerkezet államformáló hatása

Önmagában az állam nem cselekvő, csak az államot elfoglaló vagy befolyásoló osztályok és osztályfrakciók által válik azzá. Az állam a közhatalom intézményeinek erőtereként eszközkészlet, apparátusok összessége, amellyel az államot elfoglaló osztályok nagyobb hatalomra tehetnek szert, illetve amellyel az államot befolyásolni képes osztályfrakciók bővíthetik befolyásukat. Az osztályok és osztályfrakciók küzdelmei tehát nem kerülnek el az államot, hanem e harc éppen az államapparátusok megszerzéséért, megtartásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyik. Az állam így nem érintetlen az osztályviszonyoktól és nem is az osztályszerkezeten kívül helyezkedik el. Összességében az állam olyan apparátusok összefoglaló neve, amelyek megszerzéséért, megtartásáért és befolyásolásáért osztályok és osztályfrakciók küzdelmet folytatnak egymással, hogy általuk kiterjeszthessék befolyásukat és nagyobb hatalomra telessenek szert.⁹

Harc a magyar állam megszerzéséért – történeti összefüggésben

A magyar államot a második világháborút követő államszocialista átalakulással a sztálini mintára megszervezett pártállami bürokrácia szerezte meg és igazgatta az államosított tőketulajdont (Bence és Kis [Rakovski] 1983). Az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek elejéig a bürokratikus rend és a szakértelmiség úton volt afelé, hogy az államot irányító teleologikus redisztributorok osztálypozíciója körül új értelmiségi osztállyá szervezze önmagát, ez a kísérlet később azonban meghiúsulni látszott.¹⁰ A rendszerváltás nagyrészt azonban mégis a reformértelmiség átmeneti osztályának sikerét hozta el.¹¹ Ebben kulcsszerepet játszott a „későkádári technokrácia” (Szalai Erzsébet fogalma), az államszocializmus neoliberais reformjára törekvő közgazdász-értelmiségi osztályfrakció,

8 Erről részletesebben: Gagyí 2014c, 2015b, 2016, 2017a, 2017b, 2018a, 2018b, 2018c; Éber 2018.

9 Az állam részletesebb meghatározásához, jellemzéséhez, kialakulásának és struktúrájának elemzéséhez: Therborn 1978; Bourdieu 2000 [1992]: 428–430; 2002 [1994]: 85–115.

10 Mindenekelőtt: Konrád és Szelényi 1989 [1978]; Szelényi 1990 [1982], 1990 [1986–1987].

11 Elsősorban: Konrád és Szelényi 1995 [1992]; Melegh 2016, 2018.

a Pénzügykutató Intézet kutató-, valamint a *Fordulat és reform* szerzőgárdájának több tagja, az „organikus közgazdászok” (Sebők Miklós kifejezése).¹²

A rendszerváltást követően az állam gazdaság- és társadalompolitikáját e külföldi működőtőke-beáramlást, privatizációt és deregulációt támogató, a centrumtőke pozíció-szerzését segítő, a helyi munka értékét leszorító, érdekérvényesítő képességét meggyengítő értelmiség átmeneti osztály határozta meg.¹³ Ennek technokrata, szakértő, szakértelmiségi, illetve menedzseri frakciói köztes-közvetítő osztályokként komprádorszerepet tölthettek be a centrumszékhelyű külföldi működő tőke hazai beágyazódásakor, majd kulcsszerepet vállaltak az állam irányításában is (Sebők 2016, 2019). A külső erőfölény, a neoliberalizmus globális hegemoniája, belső szervezőerővé vált: létrehozott egy elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömböt, mellyel szemben egy elsődlegesen a helyi tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szegült szembe.¹⁴

Mindkét tömb tőkebarát és munkaellenes politikát folytatott, e tekintetben tehát mindkettő jobboldali volt. Félrevezető lenne azonban ideológiai önmeghatározásaikkal azonosítani őket, hiszen e tőkés politikai-gazdasági szövetségek ideológiai címkei több szempontból is esetlegesek és pontatlanok. E tömbök működését ugyanis nem ideológiai önmeghatározásuk, hanem érdekviszonyaik diktálta reálpolitikájuk formálta. Nem működésüket igazították ideológiai önmeghatározásukhoz, hanem fordítva: ideológiai önmeghatározásaikat értelmezték működésük valós logikája szerint. Ideológiai címkeik és neveik részben elkendőzik valós érdekviszonyaikat, részben pedig megszépítik azokat (Therborn 1980).

Az elsődlegesen a centrumszékhelyű külföldi működő tőkével, transznacionális nagyvállalatokba és pénzügyi közvetítőintézetekbe szervezett nagytőkével szövetséget kötő politikai-gazdasági tömb tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikája mellett ideológiai megjelölései szerint „baloldali”, „liberális”, „szabad”, „európai” és mindenekelőtt „demokrata” volt. Az elsődlegesen a hazai tőkével szövetségre lépő politikai-gazdasági tömb szintén tőkebarát és munkaellenes (tehát jobboldali) politikát folytatott, ideológiai címkei szerint pedig „jobboldali”, „konzervatív”, „polgári”, „nemzeti”, „keresztény” és mindenekelőtt „magyar” volt (vö. Csillag és Szelényi 2015). Előbbire vonatkozóan mégis pontosabb a „demokratikus antipopulizmus” kifejezés, míg utóbbit az „antidemokratikus populizmus” írja le jobban.¹⁵ Az előbbit inkább a minduntalan a demokráciára hivatkozó népellenesség, míg az utóbbit inkább a minduntalan a nemzetre hivatkozó demokráciaellenesség jellemzi.

12 Csak a legfontosabb munkákat idézve: Szalai 1989, 1997, 2001; Csizmadia 2001; Bockman 2000, 2007, 2011, 2012; Bockman és Eyal 2014 [2002]; Bockman és Bernstein 2008; Gagyí 2014a, 2014b, 2015c, 2018a, 2018b; Böröcz 2017b [1999]; Fábry 2017, 2019; Éber 2008, 2019; Sebők 2016, 2019.

13 Főként: Eyal, Szelényi és Townsley 1996a, 1996b, 1998; Thoma 1995, 1998a, 1998b; Szalai 1994, 1997, 2001; Eyal 2014 [2000], 2003; Ost 2005, 2009 [2005]; Böröcz 2017a [1999], 2017b [1999]; Pogátsa 2016; Földes és Antal [szerk.] 2016; Scheiring 2016a, 2019; Sebők 2016, 2019.

14 Mindenekelőtt: Laki 2006, 2009; Angelusz és Tardos 2005, 2006, 2009, 2010; Stark és Vedres 2012; Gagyí 2014a, 2016; Éber, Gagyí, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Böröcz 2017.

15 Erről részletesebben: Gagyí 2014b, 2016; Éber, Gagyí, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014.

Az 1990-es és 2000-es éveket e két politikai-gazdasági tömb, azaz tökefrakciók és köztes-közvetítő osztályok szövetségi blokkjainak küzdelme, versengő együttműködése határozta meg. A küzdelem a magyar állam kulcspozícióinak megszerzéséért, elfoglalásáért vagy legalábbis befolyásolásáért folyt. E küzdelem a 2008-as válságot követően a 2009-es Európai Parlamenti választáson, majd a 2010-es országgyűlési és helyhatósági választáson dőlt el. A győztes tömb megszerezte és elfoglalta az államhatalom vezető pozícióit, kialakított egy új tökefelhalmozási rezsimit, kiépített egy helyi, félperifériás hegemoniát, újjászervezte a korábbi politikai-gazdasági szövetségeket, a helyi hegemoniával ki nem egyező vagy az ellen lázadó, *rezsimellenes* erőket pedig kiszorította korábban megszerzett pozícióikból.¹⁶

Riválisai hídfőállításainak bevételeivel és *rezsimpárti* szövetségeseinek átadásával, valamint az állam kulcspozícióinak elfoglalásával a győztes politikai-gazdasági tömb uralkodó osztállyá szervezte önmagát. A kiszorított politikai-gazdasági tömb mindaddig elhárította magától, hogy szövetségi rendjébe bevonja a társadalom többségét: a külföldi és a hazai tőkének alávetett helyi munkát, vagyis a munkások osztályait. Amíg ez így marad, e félperifériás hegemonia egészen biztosan megdönthetetlen marad (Éber 2018).

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2005): Választói tömbök rejtett hálózata. In uők (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Budapest: DKMKA, 65–159.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 227–252.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2009): A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban. *Politikatudományi Szemle* 18(2): 29–57.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert (2010): A törésvonalak átrendeződése, avagy egy divergenciaspirál megjelenése? *Szociológiai Szemle* 20(1): 4–25.
- Antal Attila (2019a): *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Budapest: Noran Libro.
- Antal Attila (2019b): *Kivételes állapotban. A modern politikai rendszerek biopolitikája*. Budapest: Napvilág.
- Arrighi, Giovanni (2014 [1990]): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* (103): 159–192.
- Bence György és Kis János [Rakovski, Marc] (1983): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei.
- Berger Viktor (2008a): A középosztályosodás értelmezési kísérletei a német szociológiában. *Századvég* 13(49): 51–93.
- Berger Viktor (2008b): Életstílus- és miliókatatások a német szociológiában. A hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* (64–65): 115–130.
- Bockman, Johanna (2000): *Economists and Social Change: Science, Professional Power and Politics in Hungary, 1945–1995*. (PhD-dolgozat.) San Diego: Department of Sociology, University of California.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism. „A Galaxy without Borders”. *Theory and Society* 36(4): 343–371. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11186-007-9037-x>
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism. The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California: Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.11126/stanford/9780804775663.001.0001>
- Bockman, Johanna (2012): The Long Road to 1989. Neoclassical Economics, Alternative Socialisms, and the Advent of Neoliberalism. *Radical History Review* (112): 9–42.

16 E kiszorított politikai-gazdasági tömb társadalomtudományi értelmisége az új rezsimit magyar polipnak nevezi és posztkommunista maffiaállamként értelmezi (Magyar 2013, 2015, 2016). Ez az értelmezés elsősorban a köztes-közvetítő osztályok azon (rezsimellenes) frakcióiban honosodott meg, amelyek a kiszorított gazdasági-politikai tömb szövetségesei voltak, vagy még ma is azok (Éber 2016a, 2018).

- Bockman, Johanna és Gil Eyal (2014 [2002]): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma. A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. *Fordulat* (21): 102–149.
- Bockman, Johanna és Michael A. Bernstein (2008): Scientific Community in a Divided World. *Economists, Planning, and Research Priority during the Cold War. Comparative Studies in Society and History* 50(3): 581–613.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1992]): A mezők logikája. In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–430.
- Bourdieu, Pierre (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet.
- Böröcz József (2017a [1999]): A komprádor államtól az árverező államig. Tulajdonátalakulás, szervezeti átalakulás és periferezálódás a poszt-államszocialista Közép- és Kelet-Európában. In *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet, 69–91.
- Böröcz József (2017b [1999]): A reakció mint haladás. A közgazdászok mint értelmiségiek. In *Hasított fa. A vilárendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet, 269–289.
- Crăciun, Magdalena és Ștefan Lipan (2020): Introduction. The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures* 34(2): 423–440.
- Csillag, Tamás és Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy. Traditionalist/Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(1): 18–48.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég.
- Ehrenreich, Barbara (1989): *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon Books.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977]): A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet* (127–128): 249–264.
- Ehrenreich, Barbara és Ehrenreich, John (2013): *Death of a Yuppie Dream. The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Engels, Friedrich (1954 [1845]): *A munkásosztály helyzete Angliában*. (Ford.: Bólyai Ernő.) Budapest: Szikra.
- Eurofound (2019): *Recent Developments in the State of the Middle Classes*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Interneten: https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_docu ment/ef19053en.pdf (letöltve: 2021. december 20.).
- Eyal, Gil (2014 [2000]): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme. *Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. Fordulat* (21): 216–264.
- Eyal, Gil (2003): *The Origins of Post-Communist Elites. From the Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1996a): Posztkommunista menedzserizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I. *Politikatudományi Szemle* 5(2): 7–29.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1996b): Posztkommunista menedzserizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai II. *Politikatudományi Szemle* 5(3): 7–32.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London–New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2008): Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. *Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat*. In *uő (szerk.): Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 233–267.
- Éber Márk Áron (2016a): Miért nem zárkóztunk fel a Nyugathoz 1989 után? *Új Egyenlítő* 6(3): 2–7.
- Éber Márk Áron (2016b): A homokóra közepe – a szűkülő középosztály nyomában. A nyugati mintától az északi modellig. *Új Egyenlítő* 6(4): 9–14.
- Éber Márk Áron (2018): A jéghegy csúcsa. Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben, a Hallgatói Hálózat példáján. In *Mozgalmi társadalom*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 220–242.
- Éber Márk Áron (2019): Neoliberalisok az államszocialista Magyarországon. A neoliberalizmus hordozócsoportja és az átmeneti osztály a tőkés világgazdaság kelet-közép-európai félperifériáján 1989 előtt. In *Neoliberalis hegemónia Magyarországon. Elemzés és kritika*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 128–148.
- Éber Márk Áron (2020a): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Éber Márk Áron (2020b): Hogyan értelmezzük a tőkések és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet* (127–128): 234–248.
- Éber Márk Áron (2021): A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle* 30(1): 129–141. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2021.1.129>

- Éber Márk Áron (2022): Ígéretek, illúziók, ideológiák. A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében. *Replika* (125), *jelen lapszám*ban.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.
- Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Fábr, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late ‘Socialist’ Hungary. The Case of the Financial Research Institute and ‘Turnabout and Reform’. *Capital and Class* 42(1): 77–107.
- Fábr, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave MacMillan. DOI: <https://doi.org/10.1515/soeu-2020-0009>
- Földes György és Antal Attila (szerk.) (2016): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág.
- Gagy Ágnes (2014a): Beágyazott kritika. A *Fordulat* és reform kontextusa. *Fordulat* (21): 150–169.
- Gagy Ágnes (2014b): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 298–316.
- Gagy, Ágnes (2014c): Smartphones and the European Flag. The New Hungarian Demonstrations for Democracy. *LeftEast*, 2014. október 31. Interneten: <http://www.criticatoc.ro/lefeast/smartphones-and-eu-flag-hungarian-demos-for-democracy/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Gagy, Ágnes (2015a): Why Don’t East European Movements Address Inequalities the Way Western European Movements Do? A Review Essay on the Availability of Movement-relevant Research. *Interface: A Journal for and about Social Movements* 7(2): 15–26.
- Gagy, Ágnes (2015b): Social Movement Studies for East Central Europe? The Challenge of a Time-Space Bias on Postwar Western Societies. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(3): 16–36.
- Gagy, Ágnes (2015c): A Moment of Political Critique by Reform Economists in Late Socialist Hungary. ‘Change and Reform’ and the Financial Research Institute in Context. *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1(2): 59–79.
- Gagy, Ágnes (2016): ‘Coloniality of Power’ in East Central Europe. External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research* 22(2): 349–372. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2016.626>
- Gagy, Ágnes (2017a): What it Takes to Compare Non-Core Movements. A World-Systems Perspective. Two Cases from Contemporary East Central European Movements. *Interface: A Journal for and about Social Movements* 9(2): 61–82.
- Gagy, Ágnes (2017b): Hungary’s ‘Lex CEU’ and the State of the Open Society. Looking Beyond the Story of Democratic Revolutions. *LeftEast*, 2017. szeptember 27. Interneten: <http://www.criticatoc.ro/lefeast/lex-ceu/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Gagy Ágnes (2018a): „Az értelmiség útja”. A kelet-európai értelmiség emancipációs programjainak ciklusai. In *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: L’Harmattan–MTA TK, 161–178.
- Gagy Ágnes (2018b): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Gagy Ágnes (2018c): Mozgalomkutatás Kelet-Közép-Európában. A második világháború utáni nyugati mintákra szabott eszközrendszer korlátai. In *Mozgalmi társadalom*. Antal Attila (szerk.). Budapest: Noran Libro, 55–82.
- Gagy Ágnes és Pulay Gergő (2017): Szolidaritás, reprezentáció és képviselet a szegénységkutatásban és az új középosztálybeli aktivizmusban. *Replika* (104): 81–99.
- Goldthorpe, John H., Lockwood, David, Bechhoffer, Frank és Platt, Jennifer ([1968] 1973): Következtetések. A jómódú munkás helye az osztálystruktúrában. In *A társadalmi struktúra és rétegződés II. Elméletek és konkrét elemzések II. kötet*. Ferge Zsuzsa (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 191–209.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhoffer és Jennifer Platt (1969): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harcza István (2020): Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle megközelítésben (Vitairat). *Politikatudományi Szemle* 29(3): 131–152. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.3.131>
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.2.71>
- Janos, Andrew C. (1982): *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon.
- Kalb, Don (2012): The Traumatic Symbol of the Middle Class. An Interview with Don Kalb. (Készítette: Csurgó, Dénes és Sidó, Zoltán.) *Visegrad Revue* (2). Interneten: <http://visegradrevue.eu/the-traumatic-symbol-of-the-middle-class/> (letöltve: 2019. december 10.).

- Kalb, Don (2014): Class. The Urban Commons and the Empty Sign of „The Middle Class” in the Twenty-First Century. In *A Companion to Urban Anthropology*. Nonini, Donald M. (ed.). Chichester, West Sussex: Wiley-Blackwell, 157–176. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118378625.ch9>
- King, Lawrence Peter és Szelényi Iván (2004): *Theories of the New Class. Intellectuals and Power*. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Konrád György és Szelényi Iván (1989 [1978]): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Konrád György és Szelényi Iván (1995 [1992]): *Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*. In *Társadalmi rétegződés*. Andorka Rudolf, Hradil, Stefan és Peschar, Jules L. (szerk.). Budapest: Aula, 139–159.
- Kormányzóvivői Iroda (2012): A középosztály meghatározása. Interneten: <https://index.hu/assets/documents/gazdasag/magyar/kozezosztaly.pdf> (letöltve: 2021. december 20.).
- Kuczai Tibor, Kovács Imre és Kristóf Luca (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 79–105.
- Laki László (2006): Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: Napvilág, 39–77.
- Laki László (2009): *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Lipset, Seymour Martin (1959): Some Social Requisites of Democracy. Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review* 53(1): 69–105. DOI: <https://doi.org/10.2307/1951731>
- Lipset, Seymour Martin (1995 [1960]): *Homo politicus. A politika társadalmi alapjai*. Budapest: Osiris.
- Magyar Bálint (2013) Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam. In uő (szerk.): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Kossuth.
- Magyar, Bálint (2016): *Post-Communist Mafia-State. The Case of Hungary*. Budapest: Central European University Press.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (1977 [1845–1846]): A német ideológia (Részlet). In uők *Marx és Engels válogatott művei: 1. kötet*. Budapest: Kossuth, 74–128.
- Matolcsy György (2012): A felelős és független középosztályról. *Nemzeti Érték* 1(1).
- Melegh Attila (2016): Átmeneti osztály és hegemonia. Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet* (112): 78–91.
- Melegh Attila (2018): Passzív forradalmak. A magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei. In *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: LHarmattan–MTA TK, 179–194.
- Mills, C. Wright (1951): *White Collar. The American Middle Classes*. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Mills, C. Wright (1970 [1951]): A fehér gallérosok. In uő *Hatalom, politika, technokraták. Válogatás C. Wright Mills műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 113–256.
- Morcásnyai Géza és Tóth István György (szerk.) (2016): *A magyar polgár*. Budapest: Tárki–Magvető.
- OECD (2019): *Under Pressure. The Squeezed Middle Class*. Párizs: OECD Publishing. Interneten: https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/under-pressure-the-squeezed-middle-class_689afed1-en#page1 (letöltve: 2021. december 20.).
- Ost, David (2005): *The Defeat of Solidarity. Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY–London: Cornell University Press.
- Ost, David (2009 [2005]): Hogyan veszítették el a liberálisok a munkásság támogatását? 2000, 21 (1).
- Pakulski, Jan és Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: Sage. <https://doi.org/10.1177/030981689706200114>
- Pappi, Franz Urban (1997 [1981]): A kispolgárság és az új középosztály. A középrétegek differenciálódása és homogenizációja a nyugatnémet társadalomban. (Ford.: Atkári János.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 282–300.
- Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei*. Budapest: Osiris.
- Portfolio (2015): Szegények és gazdagok. Egyre kisebb a magyar középosztály. *Portfolio*, 2015. december 7. Interneten: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20151207/szegenyek-es-gazdagok-egyre-kisebb-a-magyar-kozep-osztaly-223500> (letöltve: 2021. december 20.).
- Poulantzas, Nicos (1975 [1974]): *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books. DOI: <https://doi.org/10.2307/2066605>
- Rigó Anita (2017): Szétszakadt, aztán úgy maradt a magyar középosztály, és ehhez a kormány közvetlenül asszisztált. *G7*, 2017. december 5. Interneten: <https://g7.hu/kozelet/20171205/szetszakadt-aztan-ugy-maradt-a-magyar-kozezosztaly-es-ehhez-a-kormany-kozvetlenul-asszisztalt/> (letöltve: 2021. december 20.).

- Scheiring Gábor (2016a): A nemzeti burzsoázia diszkrét bája. A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág, 11–45.
- Scheiring, Gábor (2016b): The Rise of Illiberalism from East to the West. A Lesson about Class for the Left. *Political Critique*, 2016. november 12. Interneten: <http://politicalcritique.org/cee/hungary/2016/the-rise-of-illiberalism-from-east-to-the-west-a-lesson-about-class-for-the-left/> (letöltve: 2021. december 20.).
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sebők Miklós (2016): A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Földes György és Antal Attila (szerk.). Budapest: Napvilág, 46–76.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Stark, David és Vedres, Balázs (2012): Political Holes in the Economy. The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review* 77(5): 700–722. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122412453921>
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–93*. Szeged: T-Twins.
- Szalai Erzsébet (1997): Rendszerváltás és hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle* 7(2): 75–99.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2008a): A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség. *Politikatudományi Szemle* 17(3): 111–126.
- Szalai Erzsébet (2008b): Rendszerváltás és az értelmiség útja... Merre is? *Politikatudományi Szemle* 17(3): 161–169.
- Szalai Erzsébet (2018): Az értelmiség útja a semmibe? In *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Bozóki András és Füzér Katalin (szerk.). Budapest: L'Harmattan–MTA TK, 139–160.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi.
- Szelényi Iván (1990 [1982]): Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 7–49.
- Szelényi Iván (1990 [1986–1987]): A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: 'Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz' önkritikus felülvizsgálata. (Ford.: Berényi Gábor.) In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 51–98.
- Szelényi Iván (1990 [1988]): Az újosztály-elméletek három hulláma. (Ford.: Berényi Gábor.) In *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat, 137–162.
- Szelényi Iván és Lawrence Peter King (2016 [2004]): Újosztály-elméletek. Az értelmiség és a hatalom viszonya. (Vál. és ford.: Gagyí Ágnes.) *Eszmélet* (112): 148–164.
- Tóth István György (2016a): Róka fogta csuka. Miért gyenge és szűk a magyar középosztály, és mitől változhatna meg mindez? In *A magyar polgár*. Morcsányi Géza és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki–Magvető, 73–82.
- Tóth István György (2016b): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In *Társadalmi riport 2016*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki, 75–97.
- Tóth, István György (2016c): Is Hungary Still in the Search of its Middle Class? In *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*. Vaughan-Whitehead, Daniel (ed.). Geneva, Switzerland–Northampton, Massachusetts: International Labour Office–Edward Elgar Publisher, 279–322.
- Tóth István György és Szelényi Iván (2018): Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról. In *Társadalmi riport 2018*. Kolosi Tamás és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki, 25–46.
- Thoma László (1995): *Alternatívák nélküli társadalom. Tanulmányok, publicisztikai írások*. Budapest: Gondolat.
- Thoma László (1998a): Védtelen társadalom. A rendszerváltás és a szakszervezetek (1988–1992). In *Rendszerváltás és társadalomkritika. Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Krausz Tamás (szerk.). Budapest: Napvilág, 245–269.
- Thoma László (1998b): *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992*. Budapest: Villányi Úti Könyvek.
- Therborn, Göran (1978): *What Does the Ruling Class Do When it Rules. State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism*. London: New Left Books. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-349-16801-9_11
- Therborn, Göran (1980): *The Ideology of Power and the Power of Ideology*. London–New York: New Left Books–Verso.
- Therborn, Göran (2013 [2012]): Osztály a XXI. században. *Eszmélet* (97): 16–40.

- Vastagh Zoltán (2017): *Társadalmi struktúra és állami redistribúció*. Budapest: Napvilág.
- Vastagh Zoltán (2019a): *Társadalmi struktúra és jövedelemelosztás. Államilag intézményesített egyenlőtlenségek*. (Doktori értekezés.) Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola.
- Vastagh Zoltán (2019b): Osztálystruktúra és jövedelemegyenlőtlenség. Az erőforrás-integrációs modell empirikus összehasonlító tesztje. *Szociológiai Szemle* 29(4): 33–62.
- Veblen, Thorstein (1975 [1899]): *A dologtalan osztály elmélete. Válogatás Veblen műveiből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weiss, Hadas (2019): *We Have Never Been Middle Class. How Social Mobility Misleads Us*. New York–London: Verso.
- Wiener György (2017): Az osztályelmélet A tőkében és azon túl. Hányféle osztályelmélete van Marxnak? Mit kezdenek a mai osztálykonceptiók A tőkével? Előadás a Politikatörténeti Intézet és Alapítvány (PTI/PTA) Társadalomelméleti Műhelyének (TEM) „A tőke 150 éve” című konferenciáján 2017. október 19-én. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=kyD6ERilizM> (letöltve: 2021. december 20.).
- Wilkin, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy. The Road to Serfdom*. London–New York: Lexington Books.
- Wilkin, Peter (2018): The Rise of 'Illiberal' Democracy. The Orbánization of Hungarian Political Culture. *Journal of World-Systems Research* 24(1): 5–42. DOI: <https://doi.org/10.5195/jwsr.2018.716>
- Wright, Erik Olin (1978): *Class, Crisis and the State*. London–New York: Verso.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. London–New York: Academic Press.
- Wright, Erik Olin (1980): Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society* 9(3): 323–370. DOI: <https://doi.org/10.1177/003232928000900303>
- Wright, Erik Olin (1985): *Classes*. London–New York: Verso.

Éber Márk Áron

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Helyzet Műhely (Budapest)

Nagy Ákos és Nagy Klára

Kölcsönvett életek

Munkaerő-kölcsönzés és elhomályosított osztályviszonyok Magyarországon

Absztrakt: Tanulmányunk a munkaerő-kölcsönző cégek osztályviszonyokra gyakorolt hatását vizsgálja. Ezt a kérdést a kutatásunkban leginkább elméleti síkon, de statisztikai adatokkal, a munkaerő-kölcsönzők honlapjairól szerzett információkkal és másodlagos szakirodalmakkal támogatva közelítjük meg. A tanulmányunk állításai a következők. Az osztály marxi megközelítése releváns a kortárs társadalmak elemzésében, ha a társadalom anyagi mozgatórugóit és a látszólag fölszámolhatatlan egyenlőtlenségek okait kívánjuk feltárni. Az osztályhelyzet elhomályosítása ebben az elemzésben az osztályellen-tétek kiélezésének egyik eszköze. A munkaerő-kölcsönző cégeket autonóm kizsákmányoló szereplőknek kell tekintenünk, mivel hármas funkciót látnak el: az osztályviszonyok elhomályosítását, a termelés ingadozásának kiegyenlítő szerepének hatékony ellátását és a tartalékseregből kölcsönözött munkások toborzását. A fizikai munkakörbe kölcsönözött munkások sajátosan kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ez a helyzet mutatkozik meg abban, hogy a kölcsönözött dolgozók jellemzően alacsonyán képzettek, segéd- és betanított munkásként dolgoznak és az állampolgári jogaikkal is csupán korlátozottan vagy egyáltalán nem tudnak élni. Tanulmányunkban amellet is érvelünk, hogy a kölcsönzés intézménye az alacsony képzettséget igénylő fizikai munkakörökben dolgozók részére nem biztosít „ugródeszkát” a biztos foglalkoztatásba, kiszolgáltatott helyzetüket a kölcsönzés inkább újratermeli.

Kulcsszavak: Osztály, munkaerő-kölcsönzés, Marx, elhomályosítás

Bevezetés

Ha ellátogat az ember egy munkaerő-kölcsönző vállalat honlapjára, legtöbb esetben két menüpontot talál. Az egyikben a kölcsönvevő cégeknek, míg a másikon a munkavállalók számára mutatják be a munkaerő-kölcsönzés előnyeit. Nem meglepetés, hogy a két leírás lényegesen különbözik egymástól, az eltérések azonban jól megvilágítják, hogy a cégek működése – a saját érdekeik mellett – a kölcsönbe vevők érdekeit részesítik előnyben a dolgozókéval szemben. Míg a leendő dolgozóknak szánt oldalakon a kiszámítható fizetésre és a legalitásra helyezik a hangsúlyt,¹ addig a cégeket a rugalmassággal, az adminisztrációs terhek csökkenésével, és a különböző jogi kiskapukkal csábítják munkaerő-kölcsönzésre. A leendő dolgozóknak szánt ígéret a megélhetés alapvető biztosítása, azaz, hogy meg fogják kapni a pénzt, amiben megállapodtak és könnyebben találnak munkát, mintha közvetlenül próbálkoznának a munkaerőpiacon. A munkáltatókat pedig a költségcsökkentett munkaerővel, valamint a toborzás és a HR feladatok ellátásával próbálják meggyőzni. Jól látható, hogy a munkaerő-kölcsönzés rendszerében szolgáltatást csak a cégek kapnak, míg a munkásra csak a szolgáltatás marad.² Ez jól illusztrálja, hogy a munkaerő-kölcsönzés elhomályosítja a tőkés- és a munkásosztály kibékíthetetlen érdekellentétét, hogy létrehozzon egy látszólagos konszenzusos állapotot, amelyben a tőkésosztály termelési igényei ki lesznek elégítve egy bármikor rendelkezésre álló rugalmas munkás-csapat által, akiknek cserébe tisztességes eljárást és megélhetést nyújtanak.

Tanulmányunkban a munkakölcsönző cégek általános tevékenységét a tőkésosztály profitmaximalizálásának hatékony és egyedi intézményeként szeretnénk bemutatni. Egyúttal fel kívánjuk hívni a figyelmet arra, hogy e cégek a kortárs kelet-európai kapitalista termelésben egyedülálló funkciókat töltenek be, amelyben szerepet játszik az osztályhelyzet elhomályosítása is.

Ahogy azt Olena Fedyuk és Meszmann T. Tibor (2018) tanulmányuk bevezetésében is említik, a hazai és nemzetközi szakirodalomban leginkább munkaerőpiaci, gazdaságtani, illetve szakpolitikai elemzések születtek a munkaerő-kölcsönzésről (például Kártyás 2011; Neumann 2008). Ezzel szemben a magyar szociológiai kutatásoknak mindezüdig nem volt mélységében tárgyalt témája a munkaerő-kölcsönzés osztály-vonatkozása. Jelen tanulmány abban szeretne hozzájárulni a létező tudományos szakirodalomhoz elméleti szinten, hogy a Magyarországon jelenlevő munkakölcsönző cégek osztályformáló szerepet a kapitalista termelés félperifériáján vizsgálja.

A tartalmi áttekintés után először is állást foglalunk a marxi osztályértelmezés mellett, majd ismertetjük az elhomályosított osztályhelyzet fogalmát. A tanulmányunk továbbá két nagyobb részből áll. A bevezetést követő alfejezetben részletesen tárgyaljuk a munkakölcsönzők általános szerkezetét, a magyar jogi kontextusát és a kölcsönhatásukat

1 A Humán Centrum magyarországi munkaerőkölcsönző például a félperces toborzóvideójában külön kiemeli, hogy „a bejelentett munkaviszonyt és a bért” a kölcsönzőcég garantálja (Humán Centrum 2019).

2 Bizonyos értelemben a munkások is kapnak szolgáltatást (mint például a szállás, munkába járás, adminisztrációs feladatok ellátása), de ezt a legtöbb honlapon a cégeknek nyújtott szolgáltatásként keretezik. A budapesti székhelyű Work Force Kft., amely munkaerő-közvetítéssel és munkaerő-kölcsönzéssel foglalkozik, többek között így ír a munkaerő-kölcsönzés előnyeiről: „Munkaerő-kölcsönzés esetén a toborzáson túl a foglalkoztatás erőforrásigényes, monoton feladatait is le vesszük ügyfeleink válláról” (Work Force i.n.). Mivel az ilyen jellegű szolgáltatások a munka elvégzését biztosítják, félrevezető lenne a munkásoknak nyújtott szolgáltatásként értelmezni.

a társadalmi egyenlőtlenségekkel. E rész fő állítása, hogy a munkakölcsönzés nem pusztán a munkaerő rugalmasítását kiszolgáló eszközök egyike, hanem e cégek autonóm kizsákmányoló szereplőkként viselkednek az értékláncban. A következő részben a kölcsönzött dolgozók szemszögéből vizsgáljuk meg ezt a munkapiaci jelenséget. Itt azt elemezzük, hogyan illeszkedik a termelésbe a munkásosztály azon csoportja, akik kölcsönzött munkaerőként dolgoznak, leginkább a fizikai munkakörökben,³ illetve figyelembe vesszük e munkaerő-biztosítási módszer kihatását a szélesebb értelemben vett munkásosztály jogi, munkavégzési és anyagi helyzetére. Hogy választ kapjunk, megvizsgáljuk a kölcsönzőcégek hatását a társadalmi újratermelés folyamatára, valamint a munkahelyi konfliktusokra és a szakszervezetekre.

A munkásosztály önszerveződése a közös anyagi érdekek felismeréséből fakad, így a tőkésosztálynak érdeke, hogy ezeket elfedje. Ehhez elengedhetetlen a munkahely és az azon kívüli lét feletti kontroll, ezért tanulmányunk ezt a két teret helyezi a középpontba. Kutatásunk központi kérdése, hogy hogyan szervezik az osztályviszonyokat a munkaerő-kölcsönzők. Ezt azon keresztül vizsgáljuk, hogy hogyan alakítja át a hagyományosan kétpólusú, munkás és munkáltató dichotómiára épülő bérmunkaviszonyt a harmadik szereplő, a munkaerő-kölcsönző tevékenysége. Érvelésünk szerint a munkaerő-kölcsönző cégek közvetítő szerepe egyszerre homályosítja el az osztályviszonyokat az „oszd meg és uralkodj” elvének érvényesítésével, a hagyományos bérmunkaviszony átalakításával, miközben újratermeli a munkás és munkáltató közti antagonisztikus viszonyt. Tanulmányunk zárásaként pedig néhány javaslatot teszünk és bemutatunk olyan gyakorlatokat, amelyek javíthatnak a kölcsönzött dolgozók helyzetén.

A fent említett kérdéseket elméleti szinten közelítjük meg, kiegészítve azt negyven munkaerő-kölcsönző cég honlapjairól gyűjtött információkkal, és a Központi Statisztikai Hivatal, a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) és az Eurostat adataival és másodlagos szakirodalmak eredményeivel. Kutatásunk korlátozottan épül saját empiriára. A tanulmány érvényessége a kölcsönzött munkavállalók legmagasabb iskolai végzettségére és a betöltött munkaköreire korlátozódik a módszertan miatt.

Tanulmányunkban osztályról írva Karl Marx és Friedrich Engels (2004 [1848]) osztályfogalmát követjük, mely szerint az osztályok a termelőeszközök feletti rendelkezés alapján választhatók ketté, a munkásosztályba tartozik mindenki, aki a saját munkaerejének eladásával kénytelen biztosítani a megélhetését, azaz bérmunkából él. Marx (1955 [1847]) megkülönbözteti a „magában” és a „magáért” való osztályt, ami az osztály belső szervezettségének két lépcsője. Az első a közös érdekek és a közös hátrányok felismerése, míg az utóbbi pedig önmaguk osztály létének felismerése, az osztály öntudatra ébredése. A tőkésosztály érdekének ellentmond, ha a proletariátus öntudatra ébred, tehát igyekszik ezt megakadályozni, amit itt osztályharcként értelmezünk. Az így felfogott osztály egyrészt megengedi, hogy amikor a munkásosztály kölcsönzésben (is) résztvevő csoportját vizsgáljuk, akkor rávilágítsunk közös, anyagi materiális érdekeikre és megvilágítsuk kiszolgáltatott helyzetüket. Másrészt azért érdemes így felfognunk az osztályt, hogy általa politikai

3 A szellemi és fizikai munkakörökbe kölcsönzés gyakorlataiban alapvető különbségeket találunk, például a „try & hire” gyakorlat (ahol a dolgozó először kölcsönzöttként van foglalkoztatva, majd ha a munkáltató elégedett a dolgozóval, felveszik közvetlen foglalkoztatásba), ami leggyakrabban a szellemi munkakörök esetében létezik (lásd Houseman 2014).

vagy mozgalmi javaslatokat is megfogalmazhassunk a feltárt problémákra, illetve utat nyithassunk jövőbeli szövetségek és együttműködések előtt (Umney 2018).

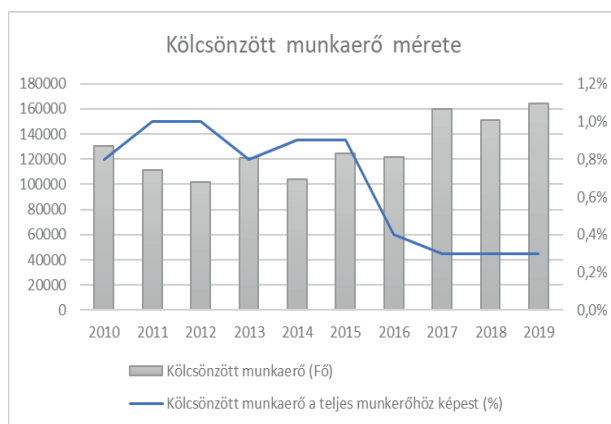
Az öntudatra ébredés akadályozását nevezzük *elhomályosításnak*. A fogalom inspirációját Katherine Verdery (1999) adta, aki a rendszerváltás utáni Erdély tulajdonviszonyait írta le a „homályos” jelzővel, hogy érzékeltesse, a rendszer résztvevői maguk sem tudják pontosan felmérni a tulajdonviszonyokat. Hasonlóképpen használjuk mi is a fogalmat, hogy a munkásosztály öntudatra ébredésének elmaradását magyarázzuk.

A munkaerő-kölcsönző cégek vizsgálatának relevanciája

A munkaerő mozgása és e folyamat kontrollálása központi kérdés a kapitalista termelésben (Mezzadra 2016). Ennek egyre elterjedtebb formája a munkaerőkölcsönzés. A 2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről 214. § (1) bekezdésében szereplő meghatározás szerint a munkaerő-kölcsönzés „olyan tevékenység, amelynek keretében a kölcsönbeadó a vele kölcsönzés céljából munkaviszonyban álló munkavállalót ellenérték fejében munkavégzésre a kölcsönvevőnek ideiglenesen átengedi.”

Magyarországon a munkaerő-kölcsönzők által foglalkoztatott munkások a gazdaságilag aktív népesség csupán 0,3 százalékát tették ki 2019-ben, ami messze a legalacsonyabb a környező országokhoz képest. A régióban Szlovákiában és Szlovéniában a legmagasabb ez az arány (4,6 és 4,7 százalék), Romániában és Lengyelországban pedig – hasonlóan Magyarországhoz – 1 százalék alatt van (EUROSTAT 2020). Ez az arány az elmúlt évekhez képest is a legalacsonyabb, hiszen 2011-ben és 2012-ben 1 százalék volt. 2017-ig folyamatosan csökkent, azóta 0,3 százalékon stagnál. 2015 és 2019 között a kölcsönzött munkások abszolút létszáma azonban 40 ezer fővel emelkedett, 164 000 főre.

1. ábra. A kölcsönzött munkaerő mérete Magyarországon⁴

Forrás: Saját szerkesztés Eurostat 2020 és NFSZ 2020 adatok alapján

4 A bal oldali tengely a kölcsönzött munkaerő abszolút számokban kifejezett, a jobb oldali tengely a teljes munkaerőhöz viszonyított százalékos arányban kifejezett változását mutatja.

E hirtelen emelkedéshez hozzájárult az a több mint 20 ezer külföldi munkavállaló is, akik jobbra a Magyarországgal határos nem Európai Unió tagországokból, azaz Ukrajnából és Szerbiából érkeztek.

Meg kell említenünk azonban, hogy ezek az adatok félrevezetőek, vagy hiányosak lehetnek. A szociológiai és statisztikai definíciók közt eltérést vettünk észre: míg az első, amivel mi is dolgozunk, a kölcsönzött munkásokat, a kölcsönző cég által foglalkoztatott összes munkást kölcsönzöttnek tekinti, az Eurostat adatai csak a határozott idejű szerződéssel foglalkoztatottakat tekinti annak⁵. Ez a magyarországi és régiós adatokban is elcsúsztatást eredményezhet a statisztika és a valóság közt, mégpedig úgy, hogy a kölcsönzött munkások száma kevesebbnek mutatkozik, ami értelmezhető egyfajta tudományos elhomályosításként is.

A munkaerő-kölcsönzés bővülő foglalkoztatási forma. Egyaránt növekszik a kölcsönbe adó cégek (2019-ben 677 db) és a kölcsönbe vevő vállalatok (2019-ben több mint hatezer cég), valamint a foglalkoztatottak száma is az elmúlt évtizedben (NFSZ 2020). A bővülést a jogi környezet kedvezőbbé válása és a gazdasági kontextus alakulása tette lehetővé. E kérdés vizsgálatát egyrészt e növekedés miatt tartjuk relevánsnak, másrészt ez igazolja a munkaerő-kölcsönzés osztályszerkezetre vonatkozó hatásának vizsgálatát is, hiszen e foglalkoztatási formának jelentékeny hatása van arra, hogyan alakul át a munka világa, milyen foglalkoztatási gyakorlatok normalizálódnak.⁶

A munkaerő-kölcsönző cégek autonóm szerepe

Mivel a munkakölcsönző cégek tevékenysége nem korlátozódik a nemzetállami keretekre, elemzésünkben célravezetőnek tartjuk régiós összefüggésben vizsgálni a kérdést. A következőkben ezért „külföldi” és „belföldi” munkavállalók helyett helyi és nem helyi munkásokról írunk. Magyarország csatlakozása az Európai Unióhoz a munkaerőáramlás viszonylag nyitott, mégis szelektív és szabályozott formáját hozta létre (vö: Böröcz 2002). A személyek szabad mozgása és a tartózkodás szabadsága minden EU-s állampolgárt megillet, a nemzetállamoknak ugyanakkor jogukban áll korlátozni az új tagállamokból érkező vendégmunkások számát, illetve az őket illető szolgáltatásokat (Andrijasevic és Sacchetto 2016).

2020-ban a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján 4,3 százalék volt a munkanélküliségi ráta (KSH 2021a). A munkanélküliség ugyanakkor nem jár együtt a szabad munkahely hiányával, 2020-ban csak 2 százalék volt az üres álláshelyek aránya (KSH 2021a). Így láthatóvá válik a munkaerőhiány viszonylagossága, a munkaerőhiány munkanélküliséggel jár együtt, azaz a foglalkoztatottak és a betölthető álláshelyek strukturális okokból

5 „A munkaerő-kölcsönzésben foglalkoztatottak esetében a besorolás, a munkaerő-kölcsönzővel kötött szerződés típusától függ. Ha határozatlan idejű munkaszerződésük van a munkaerő-kölcsönzővel, akkor állandó munkahellyel rendelkezőnek számítanak” (European Commission 2021: 124, a szerzők fordítása).

6 Magyarország régiós, de OECD viszonylatban is a munkaerő-kölcsönzést tekintve a kevésbé szabályozott országok közé tartozik. A Resolution Foundation 2018-as jelentése szerint Magyarország 6 fokú skálán, ahol a 6 a legszabályozottabb és az 1 a legkevésbé szabályozott, kicsivel több, mint 2 pontot kapott (Resolution Foundation 2018). A felmérés óta kevés szabályozási előrelépés történt Magyarországon, így ma is releváns adat.

– lakóhely, végzettség, családi helyzet miatt – nem találkoznak, sok esetben nem adott az a várható jövedelmi többlet, ami indokolná és elindítaná a munkaerőpiaci vándorlást a betöltetlen munkahelyek betöltésére. A munkaerő-kölcsönző cégek e strukturális okok egy részét oldják fel, közvetítenek a bér munkát keresők és az azt kínálók között azzal, hogy vállalják a munkások toborzását, utaztatását, bürokratikus ügyeik intézését, és adott esetben lakhatásuk biztosítását is.

A következőkben részletesen ismertetjük a munkaerőkölcsönzés jogi szabályozását. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert a kodifikáció egyben normalizációt is jelöl. Magyarországon a munkaerő-kölcsönző cégek befolyásának növekedése, aktív és autonóm szerepe egy hosszabb, globális átalakulási folyamat eredménye. Több európai országban az 1960-as évektől vált jogilag megengedetté a munkaerőkölcsönzés (Kártyás 2011: 20). Az első magyarországi előképnek az 1967. évi II. törvény a Munka Törvénykönyvéről tekinthető, amely lehetővé tette, hogy dolgozók más vállalatnál végzett munkára legyenek kötelezhetőek a munkaerő optimális elosztása érdekében (Kártyás 2011: 33). Bár az államszocialista rendszer megszűnése és átalakulása, vagyis a rendszerváltás után foglalkoztak erre szakosodott vállalkozások munkaerő-kölcsönzéssel, e viszonyok munkajogi szabályozására csak 2001-ben került sor, ezt megelőzően a mindenkor Polgári Törvénykönyv és az 1992. évi Munka Törvénykönyve idevágó szabályozását tekintették irányadónak (Kártyás 2011: 34). Ezt megelőzően a jogi szabályozatlanság a kölcsönzés mindhárom szereplőjének bizonytalanságot okozott (Bankó és Kiss, idézi Kártyás 2011: 34), de különösen a munkásokat tette kiszolgáltatottá. Kártyás kiemeli, hogy nem volt biztosított a kölcsönbe vevő cég kártérítési felelőssége, és a foglalkoztatás utáni közterhek befizetését sem garantálta jogi szabályozás (Kártyás 2011: 35–36). A 2001. évi XVI. törvény a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény, valamint az ezzel összefüggő törvények jogharmonizációs célú módosításáról immár a munkaerőkölcsönzésről kialakított nemzetközi jogi normába illeszkedett. Ezt elsősorban az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete (ILO) és az Európai Bizottság 1990-es előterjesztései határozták meg; ezek a munkaerő-kölcsönzést foglalkoztatáspolitikai eszközként fogták fel. Az Európai Unióban azonban ekkor még nem alakult ki egyetértés a munkaerő-kölcsönzés jogi szabályozását illetően. A 2002-es, az Európai Bizottság által előkészített tervezetet a tagállamok nem fogadták el, így végül csak 2008-ban jött létre egyezség a 2008/104/EK irányelve formájában (Kártyás 2011: 31). A 2001-es magyarországi szabályozás rugalmasabbnak bizonyult az EU-s tagállamok normáihoz képest, mivel a közszférán kívül minden ágazatban engedélyezte a munkaerő-kölcsönzést, korlátlan számú munkásra vonatkozóan. Emellett a munkások jogai jelentősen csökkentek nem kölcsönzött munkatársaikhoz képest, amelyek például a béregyenlőtlenségekben is megjelentek (Kártyás 2011: 36).

Bár a hivatalos, miniszteri indoklás szerint a munkaerő-kölcsönzés célja a rövidtávú foglalkoztatottság növelése volt, a kölcsönzés maximális hosszát nem szabályozta a fentebb említett 2001. évi XVI. törvény. „Így nem volt akadálya annak, hogy a munkavállaló évek óta ugyanannál a kölcsönvevőnél dolgozzon, de alacsonyabb bérért és gyengébb munkajogi védelmet élvezve, mint a kölcsönvevő saját munkavállalói” (Kártyás 2011: 36). Bár a kölcsönbeadó és a munkás viszonya egyértelműen és részletesen van szabályozva a 2001-es törvényben, a kölcsönbeadó és a kölcsönvevő felek viszonya nagyrészt nem vált szabályozottá. Ennek következtében a jogszabály nagy mozgásteret, aktív és autonóm

szerepet engedett a jobb tárgyalási pozícióval rendelkező munkaerő-kölcsönző cégeknek. A munkaerő-kölcsönzés szabályai először 2004-ben módosultak, amikor is kiterjesztették ezt a foglalkoztatottsági formát a nonprofit szférára is. Bár a munkaerő-kölcsönzés kiterjesztésének hivatalos társadalompolitikai célja a munkanélküliek visszavezetése volt a munkaerőpiacra, ilyen atipikus foglalkoztatottsági formában elsősorban azokat a munkásokat alkalmazták, akik már korábban is a nonprofit gazdasági szférában dolgoztak közvetlen foglalkoztatottságban. 2005-ben és 2007-ben újabb módosításra került sor, melyek a visszaéléseket szándékozták csökkenteni (Kártyás 2011).

A munka rugalmasítása a tőke érdekét szolgálja. Mivel a termelés nyereségessége, profitabilitása ingadozik, kevésbé termelékeny időszakban kevesebb munkásra van szükség, a kölcsönzött munkások rövidtávú alkalmazása nem ró kötelezettségeket a kölcsönvevő cégekre, ami miatt a bizonytalanságot az a munkásokra háríthatja. Ez a viszony a gazdasági kockázatok egyenlőtlen eloszlásához vezet.

A kölcsönzött munkásokat csak egy kölcsönvevőnél eltöltött fél év (184 nap) után lehetnek meg azonos jogok, mint a közvetlenül alkalmazott társaikat. 2019-ben a kölcsönzött munkások jelentős része (87 százalék) teljes munkaidőben dolgozott, ami ugyancsak azt támasztja alá, hogy hasonló feladatot látnak el, mint közvetlenül alkalmazott társaik, rosszabb foglalkoztatottsági körülmények között (Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat NFSZ 2020).

A kölcsönzött munkásokat vegyesen foglalkoztatják határozott, illetve határozatlan idejű szerződésekkel, az előbbiek aránya az elmúlt években egyértelműen növekszik Magyarországon (NFSZ 2020). Míg 2018-ban csak egyetlen ágazatban (egyéb szakmai, tudományos, műszaki tevékenység) haladta meg a határozott munkaszerződések száma a határozatlanokét, 2019-ben már huszonhétben (NFSZ 2020). Ez megegyezik a közép-kelet-európai tendenciákkal, ahol a kölcsönzött munkásokat általában rövidtávú szerződéssel foglalkoztatják (Andrijasevic és Sacchetto 2016), így termelési apályok idején vissza kell térniük eredeti régiójukba, illetve hamarabb bocsátják el őket, mint a közvetlenül szerződéses munkavállalókat. Emellett a kölcsönzött munkásoknak nincsen lehetőségük magasabb pozíciók elérésére, még akkor sem, ha elegendő tudással vagy munkatapasztalattal rendelkeznek (Andrijasevic és Sacchetto 2016).

Így a munkaerő-kölcsönzők mellett, hogy az általuk foglalkoztatott munkásoknak alacsonyabb bért és sokszor rövidebb ideig tartó foglalkoztatottságot kínálnak, közvetett módon a nem kölcsönzött munkaerő alkupozióját is rontják, az ő értéküket is olcsósítják. Emellett a kölcsönzött és a közvetlenül foglalkoztatott munkások között gyakran jönnek létre konfliktusok, többek között a kölcsönzött munkásoknak biztosított lakhatás, vagy az etnikai különbségek miatt (Meszmann 2018). A kulturális, szimbolikus, hovatartozási alapon formálódó potenciális konfliktusok akadályozzák a hasonló élethelyzet felismerését, így megnehezítik a közös érdekek azonosítását, illetve képviseletét a munkáltatóval, avagy a kölcsönbe vevővel szemben. A munkaerő-kölcsönző cégek közvetítő szerepe így egyszerre homályosítja el az osztályviszonyokat a munkások közti különbségek kiemelésével, a hagyományosan kétpólusú bérmunkaviszony átalakításával, miközben újratermeli a munkás és munkáltató antagonisztikus viszonyát is. Mivel a közszférán kívül minden ágazatban jelen van a munkaerő-kölcsönzés, így hatása ossztársadalmi szinten érinti és alakítja át az osztályviszonyokat.

A munkaerőkölcsönzés és társadalmi egyenlőtlenségek

Hogyan változtat a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásának és karbantartásának folyamatán a munkaerő-kölcsönzés? A kapitalista rendszer elengedhetetlen része a bér-munka. Így nélkülözhetetlen, hogy a bérmunkás újra tudja termelni saját munkaerejét, illetve, hogy a rendszer ne fogyjon ki a bérmunkásokból.

A termelés nélkülözhetetlen előfeltétele az élet társadalmi reprodukciója (Marx 1978 [1867]), amelynek célját és formáját a tőkeviszonyok erősen korlátozzák (Apostolova 2017). Mivel a bérmunka nem képes elegendő forrást garantálni a társadalmi újratermeléshez, a háztartási és gondozási-gondoskodási munkák általában nem fizetett formában, etnikai és nemi alapon elnyomott csoportokon keresztül valósul meg (Federici 2019). A társadalmi reprodukció gyakran a bérmunkától függetlenül, a szabadidő részeként jelenik meg, pedig jelenléte elválaszthatatlan a kapitalista termeléstől (Schling 2017). Ahogy Fortunati írja: „a termelés és a társadalmi reprodukció egyaránt értéket előállító képességét az teszi lehetővé, hogy a társadalmi reprodukció értéktermelő képessége le van tagadva” (Fortunati 1995, idézi Schling 2017, saját fordítás). A kölcsönzött munkások utaztatása és a munkásszállások részleges és rövid távú társadalmi reprodukciót biztosítanak, ami korlátlanul kiszákmányolhatóvá és mintegy „elhasználhatóvá” teszi a nem helyi munkásokat. A munkaerő-kölcsönzők pedig éppen ezt az állandóan és folyamatosan kiszákmányolható munkaerő-igényt elégítik ki. A munkásszállások léte egyértelművé teszi a munka és a magánélet elválasztás hiányosságait (Schling 2017). A munkaerő-kölcsönzés a társadalmi reprodukció költségeinek csupán a minimumát biztosítja a munkavállalók számára, mely kimerül a lakhatás és/vagy az utaztatás biztosításában, így csökkenti munkájuk költségeit. A nem lokális kölcsönzött munkások kiszakadnak társadalmi hálójukból, családi-baráti kapcsolataik szüvedékéből. Emellett viszont nem kapcsolódnak be helyi közösségek életébe sem, nincs hozzáférésük helyi kulturális intézményekhez, erőforrásokhoz, melyre a gyakori nyelvi különbségek is ráerősítenek (Deutsche Welle 2021). Mivel a munkaerő-kölcsönzők nem biztosítanak valós lehetőségeket munkavállalóiknak arra, hogy be tudjanak illeszkedni a helyi társadalomba, a munkavállalók és a munkáltatók közös érdekévé válik, hogy maximalizálják a foglalkoztatás ideje alatt a munkával eltöltött időt (Fedyuk és Meszmann 2018; Schling 2017).

Nem szeretnénk figyelmen kívül hagyni ugyanakkor a munkásosztályon belüli, leginkább az életminőségben és az anyagi létviszonyok bizonytalanságának mértékében megnyilvánuló különbségeket sem. A következőkben a munkásosztályon belül sajátosan kiszolgáltatott munkásság, a kölcsönzött munkaerő újratermelését vesszük górcső alá, különös figyelemmel az iskolázottság, a fizetés, a lakhatás és a vándorlás problémájára.⁷

A kölcsönzött munkások közt jelentősen felülreprezentáltak a nyolc osztályt vagy annál kevesebbet végzetek, ők 2019-ben az összes kölcsönzött 44 százalékát tették ki (NFSZ 2020), míg az összes foglalkoztatott között ezen végzettségű foglalkoztatottak aránya csupán 11 százalék. A második legnagyobb képzési csoport a szakmunkásképzőt

7 A társadalmi újratermelés különböző oldalai közül többet most figyelmen kívül hagyunk, leginkább azért, mert igencsak korlátozott az elérhető adat a kölcsönzött munkásokról, így kénytelenek vagyunk a rendelkezésre álló adatokra támaszkodni. Így az újratermelést az iskolázottság, a fizetés, a lakhatás és a vándorlás szempontjai szerint fogjuk megvizsgálni.

vagy szakiskolát végzetek, 33,5 százalékkal. A kölcsönzettek nagyjából 51 százaléka szak-képzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásban dolgozott 2019-ben, míg ebben a foglalkozástípusban dolgozók az összes foglalkoztatottakhoz mért aránya kevesebb mint 10 százalék. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy a kölcsönzött munkaerő kiszolgáltatottabb, munkakörülményei sérülékenyebbek, mint a nem kölcsönzött társaiké.

Meszmann és Fedyuk (2018) szerint a kölcsönzés kétarcú viszony, egyszerre jelenít meg lehetőséget és kényszert. Olyan munkásoknak kínál inkább lehetőségeket, akik könnyen tudnak lakóhelyet és munkahelyet váltani. Bár bizonyos szempontból tekinthető lehetőségnek is a kölcsönzés, ez a térbeli rugalmasság a társadalmi újratermelés szempontjából a kapcsolatok minőségi különbségét feltételezi. A vándorlás ellehetetleníti, vagy a legjobb esetben is megnehezíti azon granovetteri (1982) „gyenge kötések” létrehozását és ápolását, amiktől anyagi segítség, lakhatás és a reprodukív munkák megosztásának biztonsága várható. A kölcsönzötti lét így tehát elveszi a létfontosságú kötődések szövetét, a támogató és óvó kapcsolatok hálóját a munkásoktól – ezzel is fokozva a kiszolgáltatottságukat.

A nem-mozgékony munkavállalók körében elsősorban a kölcsönzés kényszer oldala mutatkozik meg. Jóllehet a kölcsönzők hivatalos célja az, hogy visszavezessék őket a munkaerőpiacra, valójában a kölcsönzöttség egy már jelenlévő strukturális hátrányt használ ki, mint például megváltozott munkaképességet vagy egy hosszantartó betegséget (Fedyuk és Meszmann 2018).

Magyarországban – tudtunkkal – még nem született olyan reprezentatív kutatás, amely bizonyossággal megmutathatná, hogy a kölcsönzést milyen típusú foglalkoztatás váltja, illetve pontosan kik is választják a kölcsönzöttséget, azonban az Európai Unió más tagállamaiban és az Egyesült Államokban már készült ilyen felmérés. Susan N. Houseman (2014) szakpolitikai tanulmánya az EU és az USA területén született kutatások eredményeit összegzi, azzal a céllal, hogy az „ugródeszka”⁸ vitának pontot tegyen a végére. A tanulmány többek között arra a következtetésre jut, hogy a kölcsönzés kisebb határfokkal tereli a dolgozókat a tipikus foglalkoztatási formákba, mint a határozott idejű szerződések.⁹ Bár nem példa nélküli, hogy a kölcsönzés „ugródeszkaként” segíti a dolgozó eljutni a formális munkaerőpiacra, ez az Európai Unió nyugati országaiban nem jellemző, ami implikája, hogy Magyarországon sem az, a kölcsönzött munkaerő arányában és a kölcsönző cégek működésében megfigyelhető hasonlóságok miatt.

A munkaerő-kölcsönzést – néhány kivételtől eltekintve – olyan emberek életében jelenik meg strukturális kényszerekből fakadó cselekvésként, akik egyébként is kiszolgáltatott élethelyzetben vannak, például alacsony képzettséggel rendelkeznek, ahogyan ezt az NFSZ-adatok alapján fentebb már bemutattuk. A kölcsönzés intézménye általánosan nem segít a dolgozóknak ebből kitörni, inkább újratermeli kiszolgáltatottságukat. Ez a létbizonytalanság olyan összetevőiből áll, mint a kiszámítható, tartós jövedelem hiánya, a munkahelyi előrelépés közel lehetetlensége, a lakóhely elvesztésének vagy kényszerű

⁸ Az „ugródeszka vita” arra utal, hogy a kölcsönzés vajon a formális munkaerőpiacon való elhelyezkedés szempontjából reintegrációs eszköz vagy sem.

⁹ Természetesen van eltérés különböző szociális háttérű csoportok és a munka-jelleg csoportok közt, például a spanyol kutatások szerint a bevándorló háttérűek nagyobb eséllyel kapnak határozatlan idejű szerződést a kölcsönzés után, mint az állampolgársággal rendelkezők.

változtatásának folyamatos fenyegetése és a teljes jogi kiszolgáltatottság a kölcsönzőnek és kölcsönvőnek. Ahogy Fedyuk és Meszmann (2018) tanulmánya is tárgyalja, a lakhatás kérdése, pontosabban a tömeges szállásoltatás hozzájárul a dolgozók gyors cserélődéséhez. A rossz minőségű tömegszállás egyrészt riasztóan hat a kölcsönzött munkásokra, másrészt nem alkalmas hosszú távú lakhatásra, így a dolgozók egy része folyamatosan ideiglenes helyzetben marad. A jó minőségű munkásszállás sem vezet feltétlenül a biztos egzisztencia kialakításához, erre példa lehet azon dolgozó esete, aki inkább háromhavonta meghosszabbítja kölcsönzött helyzetét és nem lép át az állandó foglalkoztatású állományba, hogy megőrizhesse lakhatását (Fedyuk és Meszmann 2018: 13).

A kölcsönzött munkásoknak a biztonság mellett az állampolgári jogokból sem jut eleendő osztályrészül, függetlenül attól, hogy melyik állam polgárai hivatalosan. A kölcsönzött munkások nehezebben élhetnek a tanuláshoz, a kultúrához, vagy éppen a politikai képviselethez való jogukkal. Egy munkásszálláson való elszigetelt elhelyezésük és utaztatásuk egyaránt szigeteli el őket a helyi társadalomtól térben és társadalmilag is, a kölcsönzött munkások nehezebben vehetnek részt az helyi politikai életben, szavazhatnak a választásokon, és nehezebben tudják érvényesíteni munkavállalói jogait.

A munkás érdekképviselő hagyományos intézménye a szakszervezet. A kölcsönzött munkások képviselete azonban jelenleg több szempontból is teljesítetlen kihívásokat támaszt a szakszervezetekkel szemben (és nem csak jelenleg, hanem 15 évvel ezelőtt is, lásd: Neumann 2008). Mivel a kölcsönzött munkások egy része a helyi nyelvet nem beszélő vándormunkás, a szervezés egyik előfeltétele, a közös nyelv is hiányzik. A rövidtávú foglalkozás is akadály a megfelelő képviseletnek, hiszen a határozott idejű szerződések okozta gyors cserélődés megnehezíti a személyes kapcsolatok megszilárdulását a munkások között, illetve bevonódásukat a szakszervezetbe. Az utolsó ok pedig a szakszervezetek szerepének és lehetőségeinek megváltozásában keresendő. Mivel a rendszerváltás óta egyre kevesebb szervezett munkahellyel és egyre inkább előregedő tagsággal rendelkeznek, Magyarországon a szakszervezetek jelentősége általánosan csökkent, gyakran a tipikusan foglalkoztatott munkásokat sem tudják elégséges módon képviselni.

Következtetések

Tanulmányunk lezárásaként a fontosabb állítások összefoglalása mellett szeretnénk áttekinteni néhány gyakorlatot, illetve megfogalmazni néhány szakpolitikai javaslatot, amelyek kezelni tudják a kölcsönzött dolgozók kiszolgáltatott helyzetét.

Elemzésünk négy fő állításra épül. Az első, hogy az osztály marxi megközelítése releváns a kortárs társadalmak elemzésében, ha a társadalom anyagi mozgatórugóit és a látzólag fölszámolhatatlan – a meritokratikus gondolkodás szerint egyenesen „természetes” vagy „szükségyszerű” – egyenlőtlenségek okait kívánjuk feltárni. Amellett érvelünk, hogy a munkásosztályon belüli, azaz a bérmunkából élők között megfigyelhető egyenlőtlenségek az osztályhelyzet elhomályosító mechanizmusok eredménye. A második állításunk, hogy az osztályhelyzet elhomályosítása ebben az elemzésben az osztályharc egyik fegyvere a tőkésosztály kezében. Azé az osztályharcé, amit a tőkésosztály vív a töredezett

proletariátus ellen, hogy öntudatra ébredését, a közös, anyagi érdekek felismerését megakadályozza.

A harmadik állításunk, hogy a munkaerő-kölcsönző cégeket autonóm kizsákmányoló szereplőknek kell tekintenünk, mivel hármast funkciókat látnak el. Az első funkció az osztályviszonyok elhomályosítása. Ez az elhomályosítás a klasszikus tőkés-munkás viszonyba két új szereplőt von be. Az egyik szereplő maga a kölcsönző cég, amely a Munka Törvénykönyvének 2012-es átírása alapján jelentős autonómiával és mozgástérrel rendelkezik, ami lehetővé teszi a munkaerő rugalmasítását és fokozott kizsákmányolását, valamint magára vállalja a munkás és a munkáltató közt létrejövő konfliktusok kezelését. A másik új szereplő a kölcsönzött munkás, aki nem kölcsönzött munkatársaihoz képest rosszabbul keres és kiszolgáltatottabb helyzetben van, sajátos helyzete mégis konfliktusokat szül a munkások között. A második funkciója, hogy hatékonyan látja el a termelés ingadozásának kiegyenlítő szerepét is. A profitráta, a termelékenység, a kereslet mind befolyásolja, hogy egy termelőegységnek mi a piaci szempontból hatékony, azaz a legnagyobb profitot hozó termelési kimenete, de számunkra fontosabb, hogy mekkora munkaerőre van szüksége. Ezt az ingadozó munkaerő-szükségletet elégíti ki a kölcsönzés intézménye. Végül a harmadik funkció a kölcsönzött munkások tartaléksereg „menedzselése”, a tartalékseregből kölcsönzött munkások toborzása, aminek a révén a kölcsönző cégek egyszerre fenyegetik az állandó munkaerőt a lecserélhetőséggel, ezzel olcsósítva az ő munkájukat is, miközben a kölcsönzött munkaerőt is fokozott függőségben tarthatják. Ezzel rá is térhetünk a negyedik, egyben utolsó állításunkra, miszerint a kölcsönzött státusz a fizikai munkakörökben sajátosan kiszolgáltatott helyzet, amit a kölcsönzés intézménye termel újra.

Tanulmányunkban amellet érvelünk, hogy a kölcsönzés intézménye valójában nem biztosít „ugródeszkát” a biztos foglalkoztatásba. Sőt, azt láthatjuk, hogy a kölcsönzött munkavállalók, ha mozognak is a foglalkoztatási formák közt, más, kiszolgáltatott munkákat váltogatnak. A kölcsönzött dolgozókról elérhető demográfiai adatok alapján azt is kijelenthetjük, hogy e csoport jelentős mértékben a társadalom alsó szegmenseiből kerül ki, már eleve a kiszolgáltatott helyzetben lévők életében jelenik meg strukturális kényszerekből fakadó cselekvésként a kölcsönzött munkaviszony. E helyzet mutatkozik meg abban, hogy a kölcsönzött dolgozók jelentős számban alacsony képzettségű, segéd- és betanított munkásként dolgoznak és az állampolgári jogaikkal is csupán korlátozottan vagy egyáltalán nem tudnak élni. Ehhez az élethelyzethez az a folyamat is jelentősen hozzájárul, hogy a reprodukív munkára szánt fennmaradó idő is lecsökken, köszönhetően a kölcsönzés munkaóra maximalizálást ösztönző természetének.

Mi a teendő?

A marxi hagyományból kiinduló elemzésként kikerülhetetlen arról is szót kell ejtenünk, hogy mi a teendő. A következőkben arról írunk, hogy merre lehet vagy érdemes folytatni a tudományos munkát ebben a témában, illetve kitérünk arra, hogy milyen gyakorlati megoldásokat látunk a kortárs magyar és nemzetközi szakszervezeteknél és munkával foglalkozó intézményeknél. Végül pedig, hogy mit tartunk rövid és hosszú távon megfontolandó megoldásnak.

Kutatásunk legnagyobb nehézsége az volt, hogy csekély empirikus adat áll rendelkezésre a kölcsönzött munkavállalókról, sőt, a rendelkezésre álló adatok sem egyértelműek. Első körben mindenképp sokat segítené a jövőbeni ezirányú kutatásokon, ha részletesebb, longitudinális felmérések készülnének a munkaerő-kölcsönzésről és az abban résztvevőkről. A legfontosabb hiánynak azt látjuk, hogy bár a kölcsönzöttek száma láthatóan nő, nem tudjuk, hogy hányan újak ebben a rendszerben és hányan vesznek részt benne évek óta, azaz mekkora a cserélődés e foglalkoztatási formában, amit az is bonyolít, hogy egy munkakölcsönző maximum öt évig foglalkoztathatja ugyanazt a munkavállalót. Bár kutatásunk keretei nem engedték meg, hogy ezt a vizsgálatot elvégezzük, fontosnak tartjuk, hogy a jövőben kerüljön sor Meszmann T. Tibor és Olena Fedyuk (2018) alaposágában és kutatási alany választásában hiánypótló kutatásához hasonló elemzésre a magyarországi szakszervezetek körében, hogy tisztább képet kaphassunk a megoldási kísérletekről, a szakszervezeti hozzáállásról és a szolidaritás lehetőségeiről. Természetesen, ahogy fentebb említettük, e munkaerőpiaci jelenséget sem lehet csupán nemzetállami szinten kezelni, elengedhetetlen, hogy régiós együttműködés szülessen, mozgósítva a már kialakult tudományos hálózatokat és létrehozva a közös gondolkodás platformjait. A régiós munkaerőpiaci trend azt vetíti előre, hogy e foglalkoztatási forma növekvő jelentőségre tesz szert a jövőben, sőt a COVID-19 járvány válságára adott kormányzati válaszok sarokköve is lehet a kölcsönzés egyedi funkcióit mozgósítani (lásd: V.A.D. 2020).

Az ILO 1999-ig a kölcsönzés tiltását tartotta célravezetőnek, de ahogyan a centrumországokban egyre nagyobb teret nyert a kölcsönzés, az ILO is inkább szabályozáspárti lett (ILO Report 2016). Az ILO által javasolt szabályozás az Európai Unió egyenlő bánásmód elvén alapul. Eszerint amennyiben egy vállalat kölcsönzött és állandó munkásokat is foglalkoztat, mindkét csoportot azonos jogok illessenek meg. Ez az irányelv, bár szükséges, önmagában nem elégséges a munkajogi küzdelemben. A 2012-es Munka Törvénykönyve radikálisan csökkentette a munkavállalói és szakszervezeti jogköröket (Lehoczy-né 2013), így még ha valamiképp javítana is a kölcsönzöttek helyzetén, hiába is valósul meg (legalább is elviekben) az egyenlő bánásmód, ha az állandó dolgozók is kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ha jelentős javulást szeretnénk látni, akkor lépéseket kell tenni a fizetések kiegyenlítése/növelése, az elbocsátások megnehezítése, az elérhető és megfizethető lakhatás biztosítása érdekében. Persze ez csak úgy kezdődhet el, ha ténylegesen cél lesz a kiszolgáltatottság felszámolása. Addig is, nézzük meg, hogy a szakszervezetek mit tudnak tenni.

A magyar szakszervezetek több lehetséges stratégia áll, ha a nem helyi munkavállalók szervezésére tesznek kísérletet. Ha egy szakszervezet a kölcsönzött dolgozókat is meg kívánja szervezni és felvállalja képviselőtüket, akkor azok a stratégiák nagy erőforrásáfordítást igényelnek (Meszmann és Fedyuk 2020).

Mégis sok szakszervezet külön felületet biztosít honlapján a kölcsönzött dolgozóknak, leginkább azonban ez külföldön jellemző (például: Unison brit szakszervezet, és a magyar nyelven is elérhető osztrák Produktions-Gewerkschaft). Itt szintén fontos hangsúlyozni, hogy ha nem valósul meg a nemzetközi együttműködés, bizonyos konfliktusok fellángolhatnak, például a fentebb említett etnikai alapú megkülönböztetés. Megfontolandónak tartjuk továbbá a Kölcsönzött Dolgozók Szakszervezetének megalapítását, illetve ennek körülményeit és jogi környezetét megvizsgálni. Mivel a kölcsönzés intézménye több

iparágat is magába foglal, és mivel a kölcsönzött dolgozók cserélődése igen nagyfokú, érdemes lehet egy kifejezetten a kölcsönzöttek jogaira szakosodott szervezetet alapítani, természetesen a létező szakszervezetekkel szoros együttműködésben, hogy a munkahelyi konfliktusokat ne fokozza az érdekvédelmi szervezet jelenléte és ne kényszerüljön egyik szervezet sem vetélytársi szerepbe.

Hivatkozott irodalom

- Andrijasevic, Rutvica és Devi Sacchetto (2016): From labour migration to labour mobility? The return of the multinational worker in Europe. *Transfer: European Review of Labour and Research* 22(2): 219–231. DOI: <https://doi.org/10.1177/1024258916635975>
- Bankó Zoltán és Kiss György (2000): A munkaerő-kölcsönzés. *Cég és jog* (9): 12–22.
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika* 13(47): 133–142.
- Deutsche Welle (2021): „Szeretnénk, ha úgy kezelnék minket, mint a magyarokat” – Ukrán vendégmunkások Magyarországon [Videó]. YouTube. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=b8DsKbqyqag> (letöltve: 2021. augusztus 30.).
- European Commission (2021): Labor force survey explanatory notes. 124. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/1978984/6037342/EU-LFS+Explanatory+notes+from+Q1+2021+onwards.pdf> (letöltve: 2022. november 9.).
- Eurostat (2020): *Temporary employment agency workers by sex, age and NACE Rev. 2 activity*. Interneten: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_QOE_4A6R2__custom_678864/default/table?lang=en (letöltve: 2021. március 13.).
- Federici, Silvia (2018): Marx and Feminism. *tripleC* 16(2): 468–475. DOI: <https://doi.org/10.31269/triplec.v16i2.1004>
- Fedyuk, Olena és Meszmann Tibor T. (2018): *Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban*. AnBlok Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület. Interneten: <https://anblokkegyesulet.files.wordpress.com/2018/02/web-hu.pdf> (letöltve: 2021. március 13.).
- Fortunati, Leopoldina (1995): *The Arcane of Reproduction: Housework, Prostitution, Labor and Capital*. Autonomedia.
- Fraser, Nancy (2016): Contradictions of Capital and Care. *New Left Review* (100): 99–117.
- Granovetter, Mark (1982): The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory* (1): 201–233. DOI: <https://doi.org/10.2307/202051>
- Houseman, Susan N. (2014): Temporary Agency Work: Temporary Agency Work is not generally a stepping-stone to regular employment. *IZA World of Labor* 27. DOI: <http://dx.doi.org/10.15185/izawol.27>
- Humán Centrum (2019): Félperces videóban a munkaerő-kölcsönzés lényege [Videó]. YouTube. Interneten: https://www.youtube.com/watch?v=Yq7bL3pb6as&t=11s&ab_channel=Hum%C3%A1nCentrumMunkaer%C5%91-k%C3%B6lcs%C3%B6nz%C5%91%C3%A9sk%C3%B6zvet%C3%ADt%C5%91 (letöltve: 2022. október 15.).
- ILO (2016): *Report on temporary employment agencies and temporary agency work*. Geneva: ILO. Interneten: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/---ed_dialogue_msu/documents/publication/wcms_541655.pdf (letöltve: 2021. május 10.).
- Judge, Lindsay (2018): *The good, the bad and the ugly: The experience of agency workers and the policy response*. Resolution Foundation Report. Interneten: <https://www.resolutionfoundation.org/app/uploads/2018/11/The-good-the-bad-and-the-ugly.pdf> (letöltve: 2022. november 08.).
- Kártyás Gábor (2011): *Munkaerőkölcsönzés Magyarországon és az Európai Unióban*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. Interneten: https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44973/Kd_12241.pdf?sequence=1&isAllowed=y (letöltve: 2022. október 15.).
- KSH (2021a): *Gyorstájékoztató. Munkanélküliség, 2020. december*. Interneten: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/mun/mun2012.html> (letöltve: 2021. május 31.).
- KSH (2021b): Üres álláshelyek száma és aránya foglalkozási főcsoportok (FEOR'08) szerint. Interneten: https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0071.html (letöltve: 2021. május 31.).
- Lehoczkyné Kollonay Csilla (2013): Génmanipulált újszülött – Új munkatörvény az autoriter és a neoliberális munkajogi rendszerek határán. In *Az új munka törvénykönyve dilemmái című tudományos konferencia utókiadványa*. Kun Attila (szerk.). Budapest: KRE ÁJK, 24–56.

- Marx, Karl (1955 [1847]): *The Poverty of Philosophy*. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, Karl (1978 [1867]): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl és Friedrich Engels (2004 [1848]): *Manifesto of the Communist Party*. Moscow: Progress Publishers.
- Meszmann Tibor T. (2018): *Munkaerő-kölcsönzés mint munkaviszony és mint mobilitási (migrációs) csatorna*. (Olena Fedyuk közreműködésével.) Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14554.pdf> (letöltve: 2021. május 1.).
- Meszmann Tibor T. és Olena Fedyuk (2020): *Nem helyi dolgozók szervezése, mint helyi szakszervezeti kapacitásépítési lehetőség*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung. Interneten: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16272.pdf> (letöltve: 2021. május 30.).
- Mezzadra, Sandro (2016): MLC 2015 Keynote: What's at Stake in the Mobility of Labour? Borders, Migration, Contemporary Capitalism. *Migration, Mobility, & Displacement* 2(1): 30–43. DOI: <https://doi.org/10.18357/mmd21201615466>
- Neumann, László (2008): *Where trade union solidarity depletes: temporary agency workers in Hungary*. (Konferencia-előadás: Labor market segmentation. 2008. szeptember 8-10., International Working Party Conference, Porto, Portugália.)
- NFSZ (2020): Összefoglaló a munkaerő-kölcsönzők 2019. évi tevékenységéről. Budapest: Innovációs és Technológiai Minisztérium. Interneten: https://nfsz.munka.hu/nfsz/document/1/3/9/3/doc_url/Osszefoglalo_kolcsonzok_2019_evrol.pdf (letöltve: 2021. március 13.).
- Schling, Hanna (2017): (Re)Production: Everyday Life In The Workers' Dormitory. *Society + Space* 2017. november 7. Interneten: <https://www.societyandspace.org/articles/re-production-everyday-life-in-the-workers-dormitory> (letöltve: 2021. május 31.).
- Umney, Charles (2018): *Class Matters: Inequality and Exploitation in 21. Century Britain*. London: Pluto Press.
- V.A.D. (2020): A kormány kölcsönzött munkaerővel indítaná újra a gazdaságot – a szakszervezet tiltakozik. *Népszava* 2020. május 5. Interneten: https://nepszava.hu/3076989_a-kormany-kolcsonzott-munkaerovel-inditana-ujra-a-gazdasagot-a-szakszervezet-tiltakozik (letöltve: 2021.május 25.).
- Verdery, Katherine (1999): *Fuzzy Property: Rights, Power, and Identity in Transylvania's Decollectivization*. In *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Post-Socialist World*. Michael Burawoy és Katherine Verdery (szerk.). Lanham: Rowman and Littlefield, 53–82.
- Work Force (i.n.): *Munkaerő-kölcsönzés* [honlap]. Interneten: <https://work-force.hu/munkaero-kolcsonzes/> (letöltve: 2022. november 8.).

Idézett törvények, rendeletek, határozatok, jogszabályok

2001. évi XVI. törvény a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény, valamint az ezzel összefüggő törvények jogharmonizációs célú módosításáról
2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről
1967. évi II. törvény a Munka Törvénykönyvéről

Nagy Ákos

szociológus, Helyzet Műhely (Budapest)

Nagy Klára

szociológus, Periféria Közpolitikai és Kutatóközpont, Helyzet Műhely (Budapest)

Huszár Ákos

Létminimum és osztályelemzés

Absztrakt: A Központi Statisztikai Hivatal 2016-ban bejelentette, hogy több évtized után felhagy a létminimum-értékek számításával, illetve publikálásával. Dolgozatomban amellett érvelek, hogy fontos, hogy naprakész ismeretekkel rendelkezünk a minimumértékekről és ezeknek társadalomelméleti szempontból is komoly jelentőségük van. Először azt mutatom be, hogy a létminimum mutató fontos eszköz a szegénység vizsgálatához, majd két olyan társadalomelméleti kontextust vizsgálok, ahol a minimumértékeknek fontos szerepe van, végül pedig amellel érvelek, hogy a minimumértékek változásának nyomon követése révén a társadalomszerkezet átalakulásáról is fontos információkhoz juthatunk.

Kulcsszavak: létminimum, osztályelemzés, minimálbér, kizsákmányolás

Ismert, a Központi Statisztikai Hivatal először vitát kezdeményezett a létminimum-számítás megújításáról, s a 2014-re vonatkozó *eredmények* bemutatásával párhuzamosan bejelentette, hogy a jövőben már egy új módszertan alapján fogja közölni a minimumértékeket (KSH 2015a). Ezt követően 2015 végén publikált is egy anyagot, amely két új számítási módra tett javaslatot (KSH 2015b), a következő évben azonban hosszú közleményben jelentette be, hogy teljesen felhagy a létminimum-számítással.¹

Nem akarom minősíteni a KSH magatartását ebben a folyamatban, elég azt regisztrálni, hogy ezzel a döntéssel megtörök egy tiszteletreméltó intellektuális hagyomány² és egyébként folytatódik az a gyakorlat, hogy a KSH időnként felfüggeszti a minimumszámításokat. Sokkal lényegesebb számomra, ahogy a szakma reagált az eseményekre: ahogy a terület tulajdonképpen korábban is marginális volt a szociológia berkein belül, úgy a számítások felülvizsgálatának időszakában és a megszüntetést követően sem vert nagy hullámokat. A leggyakoribb reakció tulajdonképpen annak pusztá regisztrálása volt, hogy a KSH politikai nyomásra döntött a létminimum-számítás leállításával szemben. Látványosan hiányoztak viszont azok a megszólalások, amelyek tartalmilag, szakmai tudást mozgósítva szóltak volna hozzá a kérdéshez. Az ilyen típusú kontribúciók lényegében Havasi Éva (2015) tanulmányára korlátozódtak, valamint a Policy Agenda (2016, 2017, 2018, 2019, 2020) munkájára, amely az eredeti módszertant alkalmazva az elmúlt években kiszámolta a minimum-értékeket. A létminimum-vita tulajdonképpen elmaradt... A szociológia szótlán maradt az egyik kulcsterületén, amelyen elsődlegesen illetékesnek tekinti magát.

A következőkben amellett érvelek, hogy fontos, hogy naprakész ismeretekkel rendelkezünk a minimumértékekről és ezeknek társadalomelméleti szempontból is komoly jelentőségük van. Három problémakört emelek ki: egyrészt a létminimum-mutató fontos eszköz a szegénység vizsgálatához, amelyet nem tudnak helyettesíteni azok a szegénységi indikátorok, amelyek jelenleg a hivatalos statisztikák részét képezik. Ezután két olyan elméleti kontextust mutatok be, amelyek jól érzékeltetik a minimumértékek társadalomelméleti jelentőségét. Végül pedig amellett érvelek, hogy a minimumértékek változásának nyomon követése révén a társadalomszerkezet átalakulásáról is fontos információkhoz juthatunk.

I.

A létminimum-mutatót mindenekelőtt egy sajátos szegénységi mutatóként tartják számon. A KSH is ebben a kontextusban értelmezte, amikor a megszüntetését azzal indokolta, hogy „egy új létminimum-mutató kifejlesztése helyett a szegénység mérésére a laekeni indikátorokat használja, amely sokkal árnyaltabb képet mutat a társadalom ezen szegénységéről.”

A laekeni indikátorok létrejötte, illetve ezek továbbfejlesztése és széles körű alkalmazása az Európai Unióban, illetve más országokban valóban hatalmas előrelépést jelent (Atkinson 2017; KSH 2019). Ennek – illetve a harmonizált adatgyűjtéseknek – köszönhetően

1 https://www.ksh.hu/sajtoszoba_kozlemenyek_tajekoztatok_2016_12_01_2

2 Erről jó áttekintést nyújt a magyarországi háztartásstatisztikát bemutató Havasi Éva (2000) által szerkesztett kötet.

más országok eredményeivel összevetve követhetjük nyomon, hogy a szegénység különböző formái mennyiben vannak jelen, illetve miként változtak Magyarországon. Az indikátorcsoportnak részét képezi egy jövedelmi szegénységi, egy deprivációs, valamint egy munkaintenzitás mutató, sőt ezek összekapcsolása révén egy szintetikus indikátor is. Ezek együttesen valóban alkalmasak arra, hogy részletes információval szolgáljanak a szegénységről, a létminimum-mutatót azonban mégsem tudják helyettesíteni, ez utóbbi ugyanis részben más mér, és más kérdésre keresi a választ, mint az előbbiek.

A létminimumhoz hasonló abszolút szegényégi mutatók megkülönböztető sajátossága a szegénység egyéb mérőszámaival szemben, hogy ezek választ adnak arra a kérdésre, hogy – adott korban, illetve társadalomban – mekkora jövedelemre van szükség a normális élethez. Ezzel határozott jelentést adnak annak a választóvonalnak, ami a szegényeket, illetve a nem szegényeket elválasztja egymástól: azok tekinthetők szegénynek eszerint, akik a jövedelmükből nem tudják fedezni az alapvető szükségleteket (Huszár 2016). Amíg tehát a laekeni indikátorok között található mutatók mindenekelőtt arról igyekeznek információt szolgáltatni, hogy a népesség mekkora hányadát érintik a szegénység különböző formái, illetve melyek a legveszélyeztetettebb társadalmi csoportok, addig a létminimum-mutató elsődleges kérdése az, hogy mekkora jövedelemből lehet megélni, vagyis mekkora a szegénységi küszöb maga. E kérdés megválaszolása után egy következő lépésként merülhet fel az, hogy mennyien és kik vannak a küszöb alatt.

A laekeni portfólióban található indikátorok közül egyik sem tűzi ki maga elé azt a célt, hogy határozott jelentést kölcsönözzön a szegénységi küszöbnek. A relatív jövedelmi szegénységi mutatók esetében a szegénységi küszöb önmagában egy tartalmatlan viszonyszám. E mutatók logikája szerint szegénynek tarthatjuk azokat, akik a közösség többi tagjához képest jelentősen³ kevesebb jövedelemből gazdálkodhatnak, függetlenül attól, hogy ténylegesen mekkora erőforrásaik vannak. A relatív mutatók nagysága, s a szegénység ez alapján mért kiterjedtsége a jövedelem-eloszlás szerkezetétől függ. Az egyenlőtlenebb társadalmakban általában magasabb a szegénység, ahol viszont a jövedelmek eloszlása egyenlőbb, ott alacsonyabb. Ha például egyik évről a másikra a társadalom minden egyes tagjának megduplázódna a jövedelme, s ezzel a szegénységi küszöb is a kétszeresére változna, attól a szegénység kiterjedtsége e mutatók alapján nem csökkenne: a népességnek ugyanis ugyanakkora hányada kényszerülne a középtértől jelentősen elmaradó jövedelemből gazdálkodni.

A deprivációs mutatók közelebb állnak a létminimum-számításokhoz, amennyiben a normális élethez elengedhetetlennek tartott javak bizonyos köréből indulnak ki, s azt vizsgálják, hogy a háztartások mekkora hányada és milyen mértékben szenved hiányt e tételekben.⁴ A mérőszám alapján nem csupán arra lehet következtetni, hogy mekkora a nélkülözők aránya egy adott társadalomban, de arra is, hogy mi a jelentése a nélkülözésnek

3 A „jelentős” konvencionálisan a medián jövedelem 60%-t jelenti, de az EU tagországok folyamatosan közlik a medián 50, illetve 70%-ra vonatkozó eredményeket is.

4 Egészen pontosan azok minősülnek súlyosan depriváltak, akik az alábbi kilenc tétel közül legalább négy esetében hiányt szenvednek: 1) hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátraléka van; 2) lakás megfelelő fűtésének hiánya; 3) váratlan kiadások fedezetének hiánya; 4) kétnaponta hús, hal, vagy azzal egyenértékű tápanyag fogyasztásának hiánya; 5) évi egyhetes, nem otthon töltött üdülés hiánya; 6) anyagi okból nem rendelkezik személygépkocsival; 7) anyagi okból nem rendelkezik mosógéppel; 8) anyagi okból nem rendelkezik színes televízióval; 9) anyagi okból nem rendelkezik telefonnal (KSH 214).

adott korban, illetve társadalomban. A deprivációs mutatók viszont azzal, hogy egyrészt nem árazzák be a kiválasztott tételeket, másrészt pedig, hogy nem az összes vizsgált tétel, hanem ezek közül tetszőleges módon néhány hiányát teszik meg a depriváltság kritériumának lemondanak annak a kérdésnek a határozott megválaszolásáról, hogy mekkora jövedelemre van szükség a „normális” élethez.

A létminimum-típusú mutatóknak viszont pontosan ez a célja: meghatározni azt, hogy a megélhetés bizonyos szintjéhez adott időpontban, illetve társadalomban mekkora jövedelemre van szükség. Nem foglalkozom ehelyütt részletesebben azzal, hogy e kérdés megválaszolásához milyen eltérő módszertanok születtek (vö. Havasi 2015; Goedemé, Storms és Van den Bosch 2015; Menyhért et al. 2021), csupán utalok arra, hogy minden hasonló mutató két fő elemből tevődik össze. Egyrészt, a munka kiindulópontjában egy definíció áll, amely meghatározza, hogy a mutató milyen életszínvonalról kíván tájékoztatást nyújtani. A magyar létminimum-számítás számára a következő definíció volt az irányadó:

Létminimum: igen szerény fogyasztási szint; csak alapvető szükségletek kielégítésére nyújt lehetőséget; csak a hónapról hónapra éléshez elég; kisebb rendkívüli kiadás vagy jövedelemkiesés is akadályozza a szükségletek kielégítését. (LT 1991: 85)⁵

Másrészt, a következő feladat azoknak a szükségleteknek a körvonalazása, illetve beárazása, amelyek kielégítése elengedhetetlen a megcélzott életszínvonal eléréséhez. A hazai mutató e feladat kapcsán hibrid megoldással él: az élelmiszerszükségletek esetében tételes felsorolást alkalmaz, az ezen túl jelentkező szükségleteket viszont nem sorolja fel kimerítő módon, hanem csupán ezek értékét számítja a KSH fogyasztási adatfelvétele alapján. A szükségletek meghatározásakor továbbá külön kezeli a gyerekeket, illetve az aktív, valamint a nyugdíjas felnőtteket. Ez lehetővé teszi, hogy a mutató segítségével különböző típusú háztartásokra vonatkozóan meghatározzuk, hogy mekkora jövedelem kell ahhoz, hogy alapvető szükségleteiket szerény módon fedezni tudják.

A létminimum-mutató tehát több, illetve más feladatot végez el, mint a laekeni indikátorok: meghatározza a szerény élethez nélkülözhetetlen alapvető szükségletek értékét. Az ily módon létrejövő minimumérték, egyrészt – szegénységi küszöbként használva – alkalmas a szegénység mértékének, illetve sajátosságainak a vizsgálatára. A többi mutatóval szemben ráadásul ez esetben jóval világosabb annak a választóvonalnak a jelentése, ami a szegényeket, illetve a nem szegényeket elkülöníti egymástól. Másrészt azonban a létminimumértékek által közvetített információk jelentősége bőven túlmutat a szegénység kutatásának szűkebb területén.

5 Hangsúlyos, hogy a létminimumhoz kapcsolódó definíció távol áll attól, amit a „normális étellel” lehetne azonosítani. Ennek tulajdonképpen a létminimum fogalmával párhuzamosan megalkotott társadalmi minimum sem felel meg maradéktalanul: „Társadalmi minimum: szerény fogyasztási szint; az alapvető szükségletek kielégítésén felül, racionális gazdálkodás mellett olyan javak és szolgáltatások fogyasztására nyújt lehetőséget, amelyek a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlettség adott szintjén már tömegigénnyé váltak; némi átcsoportosítási (tartalék) lehetőséget is ad rendkívüli esetekre” (LT 1991: 85).

II.

A létminimum-mutató megkülönböztetett jelentőségét mutatja az a különösen erős közpolitikai orientáció, ami hagyományosan a minimumszámításokhoz kapcsolódik. Ezt jól tükrözi az a parlamenti bizottsági állásfoglalás, amely a rendszerváltás utáni minimumszámítások céljairól és módjáról rendelkezett. Ez nem csupán a mérni kívánt életszínvonalról, illetve a számítás módszertanáról adott útmutatást, de hosszas ajánlásokat fogalmaz meg a felhasználásának különböző formáiról is. Ebben különös hangsúly van azon, hogy a minimumértékek támpontot nyújthatnak a különböző társadalmi juttatások – mint a munkanélküli segély, a minimumnyugdíj vagy családtámogatások – valamint a minimálbér meghatározásához (LT 1991). Az ezek összegéről folyó politikai vitákban mindig megjelenik a költségvetési mozgástér által szabott felső korlát, a létminimum-értékek viszont az alsó korlátokról szolgáltathatnak információkat.

Ennek pedig komoly jelentősége van. A hivatalos minimum-számítások megszüntetése azt üzeni ugyanis, hogy a magyar állam vagy egyszerűen nem akar tudomást venni ezekről az alsó korlátokról vagy egyenesen kétségbe vonja ezek létezését. Fontos ezért társadalomelméleti szinten is számba venni, hogy miben is állnak ezek a korlátok. A következőkben két olyan társadalomelméleti kontextusra utalok tömören, amelyek ezt az alsó korlátokat teoretizálják.

Az első elméleti kontextus, amelyet kiemelnék a létminimummal összefüggésben az elismerés-elméletek, illetve konkrétan az elismerés Axel Honneth által kidolgozott koncepciója.

Honneth az elismerés hegeli fogalmára visszanyúlva igyekszik megválaszolni azt a kérdést, hogy mikor beszélhetünk jó, illetve igazságos társadalomról. Abból indul ki, hogy ennek az a feltétele, ha társadalom biztosítja a kölcsönös elismerés azon feltételeit, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalom tagjai számára identitásuk zavartalan kialakításához, illetve az önmegvalósításhoz.

A társadalom igazságos, illetve jó mivolta azon méretteti meg magát, hogy képes a kölcsönös elismerés feltételeit biztosítani, amelyek között a személyes identitásképződés, illetve az egyéni önmegvalósítás kielégítően jó módon végbe tud menni (Honneth 2003: 206).

Ez a kiindulópont azt implikálja, hogy a társadalom tagjai bizonyos normatív elvárásokkal, elismerési igényekkel fordulhatnak a társadalom felé, s számon kérhetik, ha ezek nem teljesülnek, illetve sérülnek.⁶

A következő pont, ami lényeges az itteni gondolamenet szempontjából, hogy mindez Honneth szerint érvényes a *gazdaság* alrendszerére is. Tulajdonképpen ez az a pont, ami az elismerés honnethi koncepcióját elválasztja Nancy Fraser, illetve az elismerés egyéb teoretikusainak az elgondolásaitól,⁷ s ez az a mozzanat, ami Habermas társadalomelméletétől is eltávolítja. Honneth ugyanis ezzel elutasítja azt a habermasi javaslatot, hogy a gazdaságot normamentes cselekvési szféraként gondoljuk el, s ennek működését

⁶ Honneth az elismerés három fő formáját különbözteti meg a szeretet, a jogot, illetve a szolidaritást (lásd ehhez mindenekelőtt Honneth 1994).

⁷ Lásd ehhez mindenekelőtt Honneth Nancy Fraserrel folytatott vitáját (Fraser és Honneth 2003).

a rendszerintegráció keretében vizsgáljuk (Habermas 2011). Honneth szerint a gazdaság is hozzájárul a társadalom normatív integrációjához, s ezért a gazdaság szférájában is sajátos normatív elvárásokat fogalmazhatnak meg a társadalom tagjai.

Hogy melyek ezek az elvárások, azt Honneth Hegel-re, Durkheimre, illetve Polányira visszanyúlva igyekszik megfogalmazni. Álláspontja szerint két ilyen normatív elvárás azonosítható. A gazdaság működése ezek szerint csak akkor kaphat normatív jóváhagyást az érintettektől, ha a következő két feltétel teljesül. Egyrészt, a munkatevékenységnek olyan formát kell öltenie, hogy azt az általános jóléthez való hozzájárulásként lehessen értelmezni, ami az *elismerésre méltó munka* követelményét fogalmazza meg. Másrészt, pedig a keresetszerűen végzett munkát legalább olyan minimális bérrel kell jutalmazni, ami fedezi az alapvető szükségleteket. Ez a normatív elvárás pedig tehát a *létminimum szintjét legalább elérő munkabér* követelményét fogalmazza meg (lásd Honneth 2007). Nem méltó tehát az emberek normatív támogatására az a társadalom, illetve az a gazdasági rendszer, amelyik egyfelől értelmetlen munkát kényszerít a társadalom tagjaira, és másfelől, amely olyan munkabért kínál, amely a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen alapvető szükségleteket sem fedezi.

Nem részletezem tovább a honnethi gondolatmenetet, arra szeretnék csupán utalni, hogy Honneth az első pont kapcsán az *elidegenedés*, illetve az elidegenült munka problémáját fogalmazza újra, a második pontban pedig a *kizsákmányolás*t. Ez a második elméleti kontextus, konkrétan Marx kizsákmányolás-elmélete, amire röviden ki akarok még térni.

Tömören – és némileg iskolásan – a tőke–munka-viszony Marxnál alapvetően kizsákmányoló jellegű, s ezt Marx a munkaérték-elmélet, illetve a munka kettős jellege alapján igyekszik beláttatni. Eszerint, minden árunak van használati értéke és csereértéke. A használati érték az, amire az áru hasznos tulajdonságai alapján alkalmas, a csereértékét pedig a létrehozásához szükséges munka mennyisége alapján kaphatjuk meg. A munkero mint speciális áru csereértéke ez alapján az, hogy maga értéket tud létrehozni, a csereértékéhez pedig az alapján juthatunk el, hogy mennyi munkára van szükség a munkaerő hordozója, a munkás újratermeléséhez. A kizsákmányolás Marx leírása alapján úgy valósul meg, hogy a tőkés csereértéken megveszi a munkás munkaerőjét, amit aztán a munkafolyamat során használ. A használat során pedig a munka nagyobb értéket állít elő annál, mint ami a saját újratermeléséhez szükséges. A munkás a munkanap egy részében a saját munkaerőjét termeli újra, a másikban viszont értéktöbbletet termel, amit a tőkés sajátít el. A kizsákmányolás mértéke pedig annál nagyobb, a munkás a munkaidejének minél nagyobb hányadát fordítja értéktöbblet-termelésre (Marx 1978).

A marxi koncepciót többen bírálták, többek között a transzformációs probléma miatt. Vagyis, hogy a Marx által használt érték kategóriák mennyiben feleltethetők meg a gazdasági folyamatban ténylegesen kialakuló áraknak, illetve béreknek. A munkásnak fizetett tényleges munkabér valóban a munka csereértékéhez konvergál és nincs arányban az általa megtermelt áruk értékével?

Ezt az elméleti problémát a létminimum-számítások nem tudják megoldani, arra azonban alkalmasak lehetnek, hogy empirikus kérdéssé tegyék. Ehhez annyiban tudnak hozzájárulni, amennyiben a kizsákmányolás marxi képletében szereplő érték kategóriák

közül az egyiket, a munkaerő újratermeléshez aktuálisan szükséges jövedelem nagyságát számszerűsítik. Ez alapján ugyan nem alkothatunk teljes képet a kizsákmányolás teljes kiterjedéséről, ehhez szükség lenne egy becslésre a megtermelt értéktöbblet értékéről is, egy speciális esetéről viszont igen. A létminimum-számítások alapján ugyanis információhoz juthatunk arról, hogy a munkavállalók mekkora hányadának a bére nem éri el még a létminimumot sem. A kizsákmányolásnak ezt a fajtáját *abszolút* vagy *totális kizsákmányolásnak* lehet nevezni, arról az esetről van szó ugyanis, amikor a munkabér a munkaerő újratermeléséhez szükséges jövedelmet sem éri el.

III.

A magyarországi létminimum mutató révén tehát arról tájékozódhatunk egyfelől, hogy adott időszakban mekkora jövedelemre van szükség az alapvető szükségletek szerény fedezéséhez, amely Honneth terminológiája szerint a munka (anyagi) elismerésének, a marxi hagyományban pedig az élet-, illetve a munkaerő újratermelésének alapvető szintjét jelöli. Másrészt a létminimum alatt élők körülhatárolása révén képet alkothatunk arról is, hogy a társadalom mekkora hányada nem rendelkezik akkora jövedelemmel, amely elegendő az alapvető szükségleteinek a fedezésére. Amennyiben ezt tovább bontjuk aszerint, hogy kinek milyen forrásból származik a jövedelme, akkor a szociálpolitika, illetve a munkaerőpiac működésébe is betekintést nyerhetünk. Képet alkothatunk többek között arról, hogy a nyugdíjak, a munkanélküliségi ellátások, illetve a különböző szociális juttatások mennyiben érik el a létminimum szintjét. Továbbá információhoz juthatunk arról is, hogy a munkavállalók mekkora hányada rendelkezik akkora keresettel, amely még a munkaereje újratermeléséhez sem elegendő, vagyis hogy mennyire kiterjedt a totális kizsákmányolás jelensége.

Ez tehát egy nagyon fontos választóvonal, amelynek társadalm szerkezeti szempontból is komoly jelentősége van. A társadalm szerkezet elmúlt évtizedekben bekövetkezett átalakulása kapcsán a kulcsfogalom a polarizáció volt. Akár a foglalkozásszerkezetet (Bukodi és Záhonyi 2004; Huszár 2016; Huszár és Záhonyi 2018), akár a jövedelemszerkezetet (Szívós és Tóth 2013, 2015), akár a társadalmilag fontos egyéb javak eloszlását tekintjük az elmúlt időszak vizsgálatainak a fő konklúziója az volt, hogy növekedett a távolság az alsóbb, illetve felsőbb társadalmi csoportok között és a társadalom egyenlőtlenebbé vált. Ezek az egyenlőtlenségek ráadásul összekapcsolódnak és erősítik egymást. Nagyon szépen foglalja össze ezt Éber Márk a túszerűen megnyúló csepp metaforájával (Éber 2020).

A polarizációt létrehozó mechanizmusokról is számos elképzelés fogalmazódott meg. Egyrészt hozzájárult ehhez rendszerváltás után létrejövő újkapitalizmus működése, amely a kizsákmányolás fokozódását hozta magával (Szalai 2001, 2006). Másrészt az újabb diagnózisok szerint a 2010-es jobboldali fordulat után egy új hatalmi konstelláció, egy új uralkodó osztály jött létre az állam képviselői, valamint a nemzetközi, illetve a hazai tőke szövetsége révén (Scheiring 2019; Fábry 2019; Éber 2020). Az állam ebben az időszakban

felhalmozó államként működik, amely az uralkodó osztály különböző frakcióinak a tőkefelhalmozását segíti elő a hatalmi tömbből kimaradtak rovására. Eszerint az állam egyfelől a munkavállalói jogok gyengítése révén lehetővé teszi a kizsákmányolás további fokozását, másrészt pedig többek között az adórendszer, illetve a szociális rendszer átalakításával az állami újraelosztást is az uralkodó osztály, illetve felső középosztály gyarapodásának a szolgálatába állítja. Az erőforrások átcsoportosításának tényét pedig az állam szimbolikus politizálással, illetve propagandával, sorosozással, migránsozással, egyszóval gyűlöletmenedzsmenttel igyekszik elleplezni. Éber Márk diagnózisa szerint e hatalmi konstellációnak, illetve a polarizáció további erősödésnek a köztes-közvetítő, valamint az alsó osztályok szövetsége és népi ellenállása vethet véget (Éber 2020).

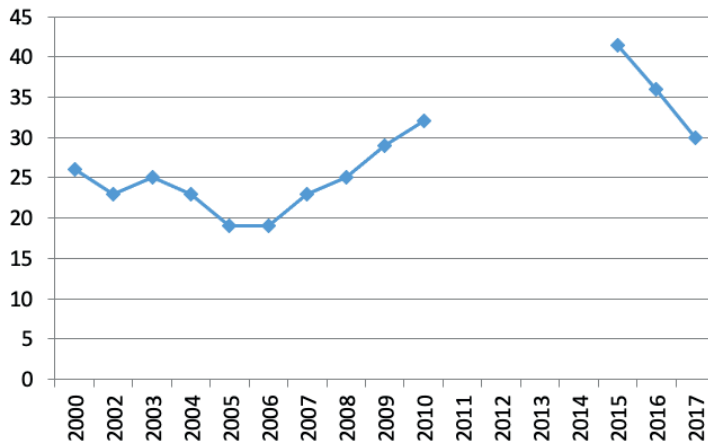
Ha megnézzük a létminimumértékeket, illetve a létminimum alatt élők arányának alakulását az sok adalékot hozzászesh ehhez a történethez.

A következő ábra azt mutatja, hogy a társadalom mekkora hányada él, illetve élt az elmúlt két évtizedben akkora jövedelemből, amely nem éri el a létminimum szintjét. Ez egy olyan adatsor, amelyet a KSH nem szokott közölni akkor sem, amikor még létezett hivatalos minimumérték-számítás. Az, hogy tudhatunk ezekről, az Vastagh Zoltán (2010), illetve a Policy Agenda munkájának köszönhető. Az információk sajnos azonban így is töredékesek. Vannak egyrészt olyan évek, amelyekről nincsen adatunk, illetve másrészt részletesebb bontások hiányában azt sem tudjuk, hogy létminimum alatt élők pontosan miért kerültek ilyen helyzetbe. Nem tudjuk tehát, hogy valaki azért került-e a küszöb alá, mert dolgozóként akkora keresettel rendelkezik, hogy az nem fedezi az alapvető szükségleteit sem vagy pedig munkanélküliként, illetve inaktívként a társadalombiztosítás, illetve a szociális rendszer elégtelensége miatt.

Az adatsor alapján azt láthatjuk, hogy létminimum alatt élők aránya a 2000-es évek elejétől a közepéig csökkenő tendenciát mutatott, ezután azonban meredek növekedésnek indult. A 2010-es évek elejére vonatkozóan nem rendelkezünk információval, de a folyamatok dinamikáját követve ebben az időszakban – a globális pénzügyi válságot követő depressziós években – érte el a küszöb alatt lévők aránya a maximumát. Ezekben az években a létminimum alatt élők aránya meghaladta a 40%-ot.⁸ A 2010-es évek vége, illetve a 2020-as évek eleje esetében szintén hiányos az adatsor, de az jól látszik, hogy az évtized közepe táján a trend megfordult és évről-évre nagymértékben csökkent azok aránya, akik nem tudták fedezni az alapvető szükségleteiket. Nem tudjuk pontosan, hogy e folyamat meddig tartott ki, de a reálbéremelkedés üteme, illetve egyéb szegénységi mutatók alakulása alapján (KSH 2020; Gábos, Tátrai, B. Kiss és Szívós 2016) a pandémiát közvetlenül megelőző évekre olyan szintre süllyedhetett, amely példátlan volt az elmúlt két évtizedben és ez valószínűleg igaz Magyarország rendszerváltás utáni időszakának egészére is.

⁸ A KSH ezekben az években kezdeményezte a létminimum-számítás megújítását, illetve döntött a megszüntetéséről...

1. ábra. A létminimum alatt élők aránya Magyarországon, %

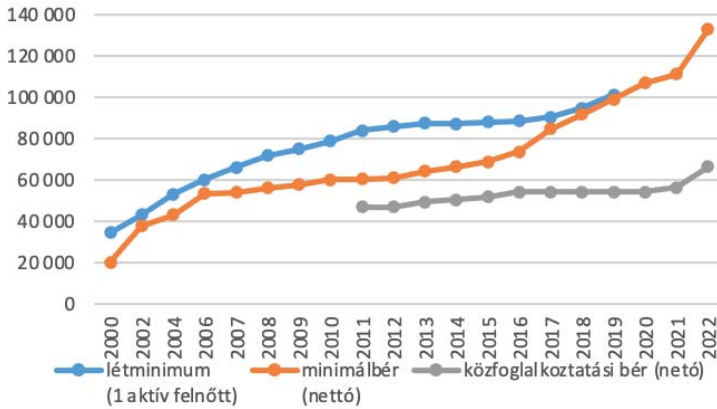

Forrás: Vastagh (2010): 2001–2010, Policy Agenda: 2015–2017

A létminimum alatt élők arányának jelentős csökkenésében minden valószínűség szerint komoly jelentősége van a foglalkoztatottság drasztikus emelkedésének. A küszöb alól való kikerülésben lényeges szerepet játszhat, ha valaki nem a szociális ellátórendszer révén, hanem foglalkoztatottként jut jövedelemhez. Azt hogy ennek ténylegesen mekkora a jelentősége, illetve hogy a munkavállalók különböző csoportjainak a helyzete miként alakult az elmúlt időszakban azt megbecsülhetjük az alapján, hogy miként változott a létminimum szintjéhez viszonyítva a minimálbér, (illetve a minimálbér különböző formái).

A következő ábra az egy aktív felnőttre számított létminimumértékeket, valamint a nettó minimálbér alakulását mutatja az elmúlt az elmúlt két évtizedben. A létminimum értékek az utolsó évekre vonatkozóan a Policy Agendától származnak. Ahogy az ábrán látszik a vizsgált időszak egészére, sőt a rendszerváltás utáni teljes időszakra igaz, hogy a hivatalosan megállapított minimálbár nem érte el számított létminimumot. A minimálbér tehát a rendszerváltás óta nem fedezi a szerény megélhetéshez szükséges kiadásokat vagy másként a munkaerő újratermelését. A különböző időszakokban azonban a létminimum, illetve a minimálbér közötti különbség eltérő képet mutat. 2006-tól kezd leszakadni a minimálbér a létminimumtól, s a 2010-es évek elején van a legnagyobb különbség a legalacsonyabb hivatalos kereset, illetve a létfenntartáshoz szükséges javak megszerzéséhez nélkülözhetetlen összeg között. 2013-tól azonban lassabban, 2016-tól viszont ütemesebben növekedett a minimálbér Magyarországon, amelynek következtében az évtized végére igen megközelítette a létminimum értékét. Az utolsó évek létminimumértékeiről nem áll rendelkezésre információ, de az ebben az időszakban meglóduló infláció következtében valószínűleg elmaradt az a történelmi pillanat, hogy a minimálbér eléri a létminimum szintjét. Ennek ellenére megállapítható azonban, hogy a rendszerváltás óta sosem került olyan közel a minimálbér összege a létminimum szintjéhez, mint a 2010-es évek végén.

2. ábra. Az egy aktív felnőttre számított létminimum, a nettó minimálbér, valamint a nettó közfoglalkoztatási bér Magyarországon, Ft

Forrás: KSH 2000–2014, Policy Agenda 2015–2019

A történethez hozzátartozik azonban az is, hogy 2011 óta nem a minimálbér az a legkisebb összeg, amit egy nyolcórás munkáért a munkavállalónak meg kell kapnia. A közfoglalkoztatási munkaviszonyból származó kereset összegét önálló jogszabály szabályozza, s ennek szintjét jóval a minimálbér alatt állapítja meg. A 2. ábra a létminimum-értékek, illetve a minimálbér mellett bemutatja azt is, hogy miként alakult a nettó közfoglalkoztatási bér az elmúlt tíz évben. Ennek összege 2011-ben 47 025Ft volt, 2021-ben 56 525Ft-ot tett ki, majd 2022-ben 66 500Ft-ra emelkedett. Amíg tehát a 2010-es években a minimálbér összege dinamikusan emelkedett, addig a munkavállalók legkiszolgáltatottabb csoportjának a keresete ebben az időszakban tulajdonképpen stagnált. A közmunkás bér a 2010-es évek elején is nagyon távol volt a létminimum szintjétől, az évtized során azonban folyamatosan tovább távolodott ettől, olyannyira, hogy az évtized végére éppen csak meghaladta a létminimum szintjének a felét.

A közfoglalkoztatottak helyzetétől eltekintve ezeket az adatokat összességében nehéz összegegyeztetni az osztályszerkezet változásáról szóló fenti diagnózisokkal. Három olyan pontot emelnék ki a címszavak szintjén, ahol ezek legalábbis pontosításra szorulnak. Az első ezek közül a kizsákmányolás problémáját, a második a munkások helyzetét, a harmadik pedig a tőke-munka viszony kérdését érinti.

Egyrészt, ha a kizsákmányolás fokozódásáról szóló diagnózis összességében igaz is,⁹ az nem érvényes a kizsákmányolás totális formájára. A 2010-es évek végére a minimálbér megközelítette a létminimum szintjét és különösen a globális pénzügyi válságot követő időszakhoz képest jelentősen csökkent azok aránya, akiknek a jövedelme nem éri el a minimumértékeket. A kizsákmányolás tehát annak ellenére fokozódott, hogy a totális kizsákmányolás csökkent. Ennek pedig két fő forrása lehet: a keresetek emelkedését

⁹ Amit bőséges empiria támaszt alá. Az eddig idézett munkák mellett lásd még többek között Pogátsa Zoltán (2021) munkáját, illetve a GDP-hez viszonyított bérhányad alakulását, valamint Huszár Ákos (2019) dolgozatát az osztályszerkezet megmerevedéséről.

meghaladó módon növekedett egyrészt a munkaidő és/vagy a munka intenzitása. A 2010-es évek (második felének) fő munkaerőpiaci folyamatait ezek alapján úgy lehet röviden összefoglalni, hogy egyrészt egyre többen és egyre többet dolgoztak, másrészt viszont a keresetek is növekedtek olyan mértékben, hogy a munkavállalók egyre nagyobb hányada számára fedezték legalább a létfenntartás költségeit (vö. Illéssy, Huszár és Csizmadia 2020).

Másrészt, ha a társadalom polarizációja folytatódott is az elmúlt évtizedekben, az nem járt az alsó osztályok elnyomorodásával.¹⁰ Ellenkezőleg, a rendszerváltás óta soha nem emelkedtek ki annyian, illetve olyan gyorsan a szegénységből Magyarországon, mint a 2010-es évek második felében. Lehetetlen pontosan szétszálazni, hogy e folyamatok mennyiben köszönhetőek a világválságot követően kibontakozó hosszú globális konjunktúrának, illetve mennyiben a kormány társadalompolitikájának,¹¹ de tény, hogy az uralkodó osztályon túl sokan érezhették, érezhetik magukat ezen időszak nyerteseinek. Ez a nyereség pedig különösen nagyhat, ha azt eredményezi, hogy valaki korábbi évek szűkölködéséhez képest legalább jövedelmi, illetve fogyasztási színvonalát tekintve középosztályi státuszra tesz szert (vö. Huszár és Berger 2020). Óriási hiba lenne tehát, ha a kormánypártok magas támogatottságát a munkások körében csupán a szimbolikus politikára, illetve a gyűlöletmenedzsmentre utalva – tehát hamis tudat típusú érvekkel – igyekeznénk magyarázni. A munkások különböző csoportjait kifejezetten anyagi érdekek fűzik a kormánypártokhoz, a kizsákmányolás fokozódása ellenére.

Harmadrészt, a fenti diagnózisok mindegyike abból indul ki, hogy a tőke-munka viszony az, amely a társadalom tagolódását a legalapvetőbb módon meghatározza, s a társadalom működését e viszony alapján érthetjük meg. A 2010 utáni társadalompolitika azonban mintha minden eszközzel azon dolgozna, hogy ezt az alapvető viszonyt eltüntesse, háttérbe szorítsa, illetve felülírja egy még alapvetőbb viszonyal, nevezetesen a foglalkoztatott-nem foglalkoztatott választóvonnallal. Erre szolgálnak egyrészt azok a retorikai fordulatok, amelyek a tőke-munka ellentéte helyett azok alapvető érdekazonosságát hangsúlyozzák: mindegyik félnek az az érdeke, hogy egyáltalán legyen munkahely. Másrészt ebbe az irányba hat a szociális rendszer átalakítása is, többek között a munkanélküliségi ellátások kurtítása, illetve a családtámogatások különböző formáinak a munkaviszonyhoz kötése révén (vö. Szikra 2014, 2018a, 2018b). Ha nincs szociális háló, akkor valóban az válik alapvető kérdéssé, hogy valaki rendelkezik-e (bármilyen) munkával vagy sem, nem pedig az, hogy az értéktöbblet minként oszródik el a munkaadó és munkavállaló között.

Ezt az értelmezést támasztja alá az is, ami minimálbérrel, illetve a közmunkás bérről történt az utóbbi években. Ezek mindegyike adminisztratív módon megállapított összeg, amelyek így konkrét tartalmuk mellett jó betekintést nyújtanak a hatalmi rendszer működésébe, illetve ennek prioritásaiba is. Amennyiben a minimálbér, illetve a közmunkás bér megállapításánál szociális szempontokat mérlegelnének, akkor a közmunkás béreknek kellett volna a legdinamikusabban emelkednie. Amennyiben a tőke-logika maradéktalanul érvényesülne, akkor egyiknek sem. Nem erről van szó. Ezek az adatok arról tájékoztatnak,

10 Ahogy arra Szelényi Iván (2020) is felhívta a figyelmet.

11 Ehhez támpontot nyújthat, hogy európai összehasonlításban Magyarország pozíciója egyáltalán nem változott. A szegénység tekintetében a legnagyobb mértékű javulás azokban az országokban tapasztalható, amelyekben a szegénység szintje a legmagasabb így többek között Romániában, Bulgáriában, Magyarországon (lásd Eurostat 2018: 103–124).

hogy a hatalom számára kik fontosak, kiket akarnak szövetségessé tenni. A minimálbér emelése pontosan az alacsonyabb keresetű munkás rétegek számára nyújtott segítséget. A közmunkás bér alakulása pedig arról tanúskodik, hogy a formális munkaerőpiacon kívül rekedőkről a hatalom tulajdonképpen lemondott.

* * *

Nem a mostani az első alkalom, hogy a KSH felfüggeszti, illetve megszünteti a létminimumértékek publikálását. Reméljük, hogy a mostani szünet után a közeljövőben újra beindul a számítás, ami alapján újra lesz hivatalos adatunk arról, hogy mekkora jövedelemre van szükség Magyarországon ahhoz, hogy valaki fedezni tudja az alapvető szükségleteit. Reméljük továbbá, hogy ez az információ a jövőben nagyobb – akár jogi kötőerővel rendelkező – szerephez jut a magyar szociálpolitikában. Ez tenné lehetővé ugyanis, hogy a különböző társadalmi juttatások összegének meghatározásakor a költségvetés felső korlátja mellett megjelenjen egy alsó korlát is.

Ahhoz azonban, hogy ez létrejöhessen a szakmától is nagyobb erőfeszítésekre van szükség. Fontos egyrészt a teoretikus munka, ami alapján megérthetjük, hogy mi a jelentése, s mi a jelentősége a minimumértékeknek, s mik az okai, valamint a következményei annak, ha valaki nem tudja fedezni az alapvető szükségleteit. Ugyanilyen fontos azonban az empirikus munka is, amely révén egy olyan mutató jöhet létre, amely a magyar társadalom alapos ismeretén nyugszik, s amely így megbízható információt szolgáltat a létminimum szintjéről.

Jelen írás az NKFI FK131997-es számú kutatásának keretében készült.

Hivatkozott irodalom

- Atkinson, Anthony B. (2017): *Egyenlőtlenség. Mit tehetünk ellene?* Budapest: Kossuth.
- Bukodi Erzsébet és Záhonyi Márta (2004): *A társadalom rétegződése.* Budapest: KSH.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest: Napvilág.
- Eurostat (2018): *Smarter, Greener, More Inclusive? Indicators to Support the Europe 2020 Strategy.* Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fábry Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* London: Palgrave.
- Fraser, Nancy és Axel Honneth (2003): *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse.* Frankfurt am Main: Suhrkamp, 13–128.
- Gábos András, Tátrai Annamária, B. Kiss Anna és Szívós Péter (2016): Anyagi depriváció Magyarországon, 2009–2015. In *Társadalmi Riport 2016.* Tóth István György és Kolosi Tamás (szerk.). Budapest: Társadalmi és Társadalmi Kutató Intézet.
- Goedemé, Tim, Bérénice Storms és Karel Van den Bosch (2015): *Proposal for a Method for Comparable Reference Budgets in Europe.* Lásd: http://www.referencebudgets.eu/budgets/images/Papers/ke-02-15-392-en-method%20paper_published.pdf.
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest: Gondolat.
- Havasi Éva (szerk.) (2000): *Emlékkötet. Szemelvények a magyar háztartás-statisztika történetéből.* Budapest: KSH.
- Havasi Éva (2015): A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statisztikai Szemle* 93(10): 885–916.

- Honneth, Axel (1994): *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (2003): Umverteilung als Anerkennung. Eine Erwiderung auf Nancy Fraser. In: Nancy Fraser–Axel Honneth: *Umverteilung oder Anerkennung? Eine politisch philosophische Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 129–224.
- Honneth, Axel (2007): Munka és elismerés. Kísérlet egy újrafogalmazásra. *Replika* (64–65): 125–140.
- Huszár Ákos (2016): Adaptált amerikai vagy policy-orientált? Hozzászólás a létminimum-vitához. *Esély* 27(5): 89–101.
- Huszár Ákos (szerk.) (2015): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Huszár Ákos (2019): Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle* 29(4): 4–32.
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29 (2): 71–99.
- Huszár Ákos és Záhonyi Márta (2018): A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_9_foglalkozasi_szerkezet_valtozasa_es_jellemzoi_magyarorszagon.
- Illéssy Miklós, Huszár Ákos és Csizmadia Péter (2020): Rugalmasság biztonság nélkül: Munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években. In *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Kovách Imre (szerk.). Budapest: Argumentum, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 233–265.
- KSH (2009): *A Laekeni indikátorok, 2008*. KSH. Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/laekindikator/laekindikator08.pdf>.
- KSH (2014): *A háztartások életszínvonala*. KSH. Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv.pdf>.
- KSH (2015a): *Létminimum, 2014*. KSH. Budapest. Lásd: http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=80786&p_temakor_kod=KSH&p_lang=hu.
- KSH [2015b]: *A létminimum-számítás megújítása*. KSH. Budapest. Lásd: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/letmin/letminimum_szamitas.pdf.
- KSH (2020): *A háztartások életszínvonala*. Budapest: KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/2019/index.html>
- LT [1991]: Létminimum és társadalmi minimum. *Esély* 2(6): 84–96.
- Marx, Karl (1978): *A tőke. 1. köt.* Budapest: Kossuth.
- Menyhért Bálint, Cseres-Gergely Zsombor, Virmantas Kvedaras, Benedetta Mina, Filippo Pericoli és Slavica Zec (2021): *Measuring and Monitoring Absolute Poverty (ABSPO) - Final Report*, Luxembourg: Publications Office of the European Union. DOI: <https://doi.org/10.2760/787821, JRC127444>
- Pogátsa Zoltán (2021): Az újraelosztás mint az osztálykonfliktus központi színtere. *Kézirat*.
- Policy Agenda (2016): *Létminimum 2015*. <https://www.policyagenda.hu/elemezsek/2016/letminimum-2015/#more-10313>.
- Policy Agenda (2017): *Létminimum 2016*. <https://www.policyagenda.hu/elemezsek/2017/letminimum-2016/#.XSWtFI-8qUk>
- Policy Agenda (2018): *Létminimum 2017-ben Magyarországon*. <https://www.policyagenda.hu/wp-content/uploads/2018/05/L%C3%A9tminimum-sz%C3%A1m%C3%ADt%C3%A1sa2107.pdf>.
- Policy Agenda (2019): *Létminimum és társadalmi minimum 2018-ban*. <https://policyagenda.hu/elemezsek/tarsadalom/2019/letminimum-es-tarsadalmi-minimum-2018-ban-elozetes-adatok/#.YAGbKR6o2w>.
- Policy Agenda (2020): *Létminimum 2019*. <https://policyagenda.hu/elemezsek/tarsadalom/2020/letminimum-2019-elozetes-adatok/#.YAGbhha6o2w>.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2006): *Az újkapitalizmus és ami utána jöhet...* Budapest: Új Mandátum.
- Szelényi Iván (2020): A posztkommunista társadalmi formáció és osztály szerkezete. Töprengő megjegyzések a Fordulat 26. száma kapcsán. *Replika* (115–116): 225–247. DOI: 10.32564/115-116.10
- Szikra Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy* (11): 1–15.
- Szikra Dorottya (2018a): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. *Lépték és ironia – Szociológiai kalandozások*. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.). Budapest: L'Harmattan; MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 219–240.
- Szikra Dorottya (2018b): Távoldulás ez európai szociális modelltől. A szegénység társadalompolitikája. *Magyar Tudomány* (6).

Szívós Péter és Tóth István György (2013): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. Budapest: Társ. Szívós Péter és Tóth István György (2015): *Jól nézünk ki (...?)*. *Háztartások helyzete a válság után*. Budapest: Társ. Vastagh Zoltán (2010): A szegénység struktúrájának változásai 2001 és 2010 között. *Statisztikai Szemle* 90(4): 276–294.

Huszár Ákos

szociológus, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet (Budapest)

Éber Márk Áron

Ígéretetek, illúziók, ideológiák: A középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás eszményei Szalai Júlia számvetésében*

Szalai Júlia: *A nem polgárosuló középosztály: Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon.* Balassi Kiadó, 2020.

Absztrakt: A recenzió Szalai Júlia 2020-ban megjelent könyvének fő állításait ismerteti és bírálja. Vizsgálja és kritika alá vonja a középosztályra és annak (elmaradó) polgárosodására vonatkozó nézeteit. Vitát kezdeményez Magyarország modernizációjának, a „nyugathoz” és Európához történő felzárkózásának sikertelen folyamatairól, amennyiben kihívás elé állítja Szalai Júlia töredékes magyarázatait.

Kulcsszavak: középosztály, polgárosodás, felzárkózás, nyugatosodás, modernizáció, nyugat, Európa

* E könyvkritika 2020-ban, egy másik folyóirat felkérésre íródott, végül azonban itt jelenik meg. A szerkesztés utolsó fázisában, a tördelés után érkezett a hír, hogy a bírált kötet szerzője, Szalai Júlia, 2022. november 19-én váratlanul elhunyt. Egy személy emberi nagyrabecsülése nem áll szemben könyvének kritikai értékelésével. A szerző tisztelete művének bírálata.

Szalai Júlia szociológus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, új könyve nem szigorú, szaktudományos munka. Mint írja, „ez az írás erősen önéletrajzi jellegű. Gondolatmenetemet az a félre nem söpörhető igény vezette, hogy miközben általános jelenségekről és folyamatokról írok, azok részeseként – sokszor aktív résztvevőjeként – elszámoljak életem elmúlt évtizedeivel is” (Szalai 2020: 9). Témája a polgárosodás, pontosabban a polgárosodás részlegessége, korlátozottsága, hiánya. Tárnya a *nem polgárosuló* középosztály, amely szerinte részint az 1989–1990-es rendszerváltás után is „államfüggő” maradt, részint időközben vált „államfüggővé”. A középosztály politikai célok szerint megalkotott és ezért nagyon sokféleképpen használt gumifogalmát nehéz lenne egzakt módon meghatározni, ez – érthető módon – Szalai Júliának sem sikerül:

Abban ugyan minden meghatározás megegyezik, hogy olyan nagy csoportról beszélünk, amely világosan elválik a szegényektől és elkülönül az elitektől is, valahol a két világ között, „középen” foglal helyet. Innentől kezdve azonban a meghatározási kísérletek szerteágaznak... (Szalai 2020: 32)

Felfogása szerint egyaránt ide tartozhatnak vállalkozók, hivatalnokok, szakemberek, értelmiségiek, vezetők is. E középosztályt, írja, egyfelől

...mint anyagi alapokon egyívé terelődött, a társadalmi munkamegosztásban azonban különböző pozíciókat elfoglaló és különböző kultúrájú csoportok együttesét látjuk, másfelől azokat a pontokat keressük, ahol az értékrendek érintkezései, és mindenekelőtt a közös érdekek közös középosztályi fellépéseket váltanak ki – akár az új-régi ideológiai küzdelmekben, akár az anyagi elosztásban. (Szalai 2020: 37)

Ha ilyen módon középosztálybeliekként egymás mellé sorolódnak tulajdonosok és alkalmazottak, vállalkozók és tisztviselők, akkor ez a középosztály nagyjából annyit fog jelenteni, hogy emberek, akik „valahol középtájt” helyezkednek el a társadalom szerkezetében. Erik Olin Wright az osztályszerkezet e felfogását fokozatának (*gradational*) nevezte, megkülönböztetve a viszonyalapú (*relational*) értelmezéstől, amelyben tőkés és munkás, munkáltató és munkavállaló, tulajdonos és dolgozó, vállalkozó és alkalmazott sosem sorolódhatnak egyazon kategóriába (Wright 1979: 5–8).

Szalai Júliát azonban elsősorban nem a középosztály mibenléte, hanem polgárosodása foglalkoztatja:

Törekvésünk inkább arra irányul, hogy a jelenlegi magyar középosztálynak elsősorban a modernizációhoz való hozzájárulását, és a magyar társadalom európai beágyazódásában játszott szerepét értelmezzük; és e trendek körül megragadjuk polgári vonásainak jellegét és azok robusztus vagy alulfejlett voltát. (Szalai 2020: 33)

A polgárosodás azonban, hasonlóan a középosztályhoz, „felettebb sokjelentésű szó”, mondhatjuk Max Weberet parafrázálva. Arra vonatkozóan, hogy Szalai Júlia pontosan mire gondol, a szakirodalmi hivatkozásokkal csíjnán bánó könyv nem ad sok támpontot. Jürgen Kocka nyomán megkülönböztet ugyan tulajdonos- és képzettségi polgárságot (*Besitz- és Bildungsbürgertumot*), ennél pontosabban azonban nem jelzi, hogy az elmúlt három-öt évtized Magyarországon szerinte mi lehet e különbségtétel relevanciája. Ha ezt mégis tudjuk, vagy tudni véljük, akkor Szelényi Ivántól tudhatjuk, aki a rendszerváltó

értelmiséget – Kocka nyomán – második *Bildungsbürgertum*ként értelmezte (Eyal, Szelényi és Townsley 1998; Szelényi 2016).

Szalai Júlia könyve részint szakmai, részint személyes szembenézési kísérlet azzal, hogy *nem sikerült*: a középosztály nem polgárosult, a „nyugathoz” nem zárkóztunk fel, a modernizáció és a demokratizálódás reményteli projektjei zátonyra futottak Magyarországon. A könyv személyes szála az efelett érzett csalódást és szomorúságot dokumentálja, egyúttal az okokat keresgéli töprengve-tűnődve, írás közben gondolkodva. E személyes szál szétválaszthatatlanul összefonódik a könyv szakmai szálával, amikor a magánember értelmiségi immár szociológusként gondolkodik el.

A könyv nem tud társadalomtudományi magyarázatot adni a kérdésre, hogy végső soron *miért* nem sikerült, miért nem váltak valóra e szép remények. Könyvének részletekbe menő bírálatát követően röviden kísérletet teszek arra, hogy Szalai Júlia megválaszolatlan kérdése mellett arra is választ keressék – mások mellett Hadas Weiss, Sebők Miklós, Gagyai Ágnes és Scheiring Gábor elemzéseire –, hogy milyen társadalmi folyamatok vezettek a nyolcvanas-kilencvenes években e remények kivirágzásához.

Parancsoló Istenekről és démonokról

Szalai Júliánál a polgárság nem pusztán leíró kategória, hanem eszmény. Hasonlóan a polgárosodás fogalmához, a polgár és a polgárság is normatív tartalommal telítődik – akár csak például Kemény Istvánnál (Kemény 2010; vö. Éber 2011). A polgárosodás és a társadalomfejlődés közé egyenlőségjel kerül, következésképpen a polgárosodás olyan vágyott folyamatként jelenik meg a könyv lapjain, amelynek akadályozottsága, korlátozottsága, felemás volta vagy egyenesen hiánya a társadalomfejlődés kudarcát fejezi ki. E normatív polgárosodás-eszmény a hazai eszmetörténeti hagyományban hosszú előtörténetre tekintethet vissza, gyökerei legalább a *Huszádik Század* körének polgári radikálisaiig, Bibó Istvánig és a parasztpolgárosodás Erdei Ferenc által képviselt koncepciójáig nyúlnak. Szalai Júlia olyannyira magától értetődőnek tekinti e vágyott folyamat mibenlétét, hogy meghatározni és hivatkozni sem tartja szükségesnek.

Vállaltan személyes polgáreszményét könyve legvégén írja körül:

Számomra a polgár a maga lábán álló, önbizalomteli, autonóm személyiség, akinek alapvetően fontos a tudás és az ügyek tisztességes vitele, és ekként tiszteli embertársait is. (Szalai 2020: 209)

Szembeötlő, mennyire egyéniesítve és értékelően ír róla: a polgár itt egy erkölcsileg érett, szilárd jellemmel rendelkező, szabad és önálló személyként jelenik meg előttünk:

Noha lényeges a számára a tisztaság jómód és a gyarapodás, ennek kereteit okos társadalmi megfontolásból és az intézmények józan működtetése érdekében kordában tartott társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek között képzelel el. Közvetlen emberi viszonyait és a tágabb közösséghez fűződő kapcsolatait a bizalom hatja át, és bizalommal közeledik a gazdagság és a társadalom nagy intézményeihez is, amelyektől a közjó érdekében való működést és az egymás iránti tiszteletteljes nyitottság, a kölcsönösen feltételezett jóindulat társadalmi relációinak gondos őrzését várja. (Szalai 2020: 209–210)

A polgár autonóm, független, aktív, józan, kulturált, részt vállal a közügyekben, mérsékelt és mértéktartó, nem szélsőséges, de elkötelezett, adakozó, a világra nyitott demokrata. A polgár összességében jó ember, a polgárosodás így sok jó ember kiformalódását és színre lépését jelenti. A középosztály nem polgárosulása pedig értelemszerűen e jóra vezető folyamatok sajnálatos elmaradását fejezi ki:

...a mai magyar középosztályt meglehetősen széles csoportjaiban megérintette a polgári fejlődés kihívása és értékvilága, ugyanakkor a régi-új polgári értékek kevésbé itatták át ezt a középosztályt, amely így értékvilágában, orientációjában bizonytalan, és – mint majd látjuk – billegő maradt. (Szalai 2020: 51)

Figyelemre méltó, hogy e polgáreszmény megrajzolásakor árnyékban maradnak azok az intézmények és mechanizmusok, amelyek e polgárt éppen ilyen morális lényvé formálnák. Másutt, könyvében szétszórtan végső soron ezeket is jelzi (pl. Szalai 2020: 46–53, 209–216). Vélhetően azonban ezeket is olyannyira magától értetődőnek gondolja, hogy nem tartja szükségesnek rendszerezett kifejtésüket. A polgári erények kibontakozásának kulcsfolyamatai szerinte a modernizáció, a demokratizáció, a nyugatosodás – a nyugati minták átvétele és az igazodás e nyugati elvárásokhoz –, a felzárkózás (Nyugat-)Európa-hoz, a civilizálódás és a racionalizálódás, valamint a piacosodás: a piaci verseny kibontakozása. A könyv kimondva-kimondatlanul jelzi e jóra vezető folyamatok ellenpontjait is, amelyek a kormányzathoz, a központi államhatalomhoz és a bürokráciához kapcsolódnak, mint például az államfüggőség, a paternalizmus, a keleti(es) és rendi(es) struktúrák fennmaradása – és a balkanizáció (lásd pl.: Szalai 2006).

Különösen árulkodó e szemléletmódra nézve az „államfüggőség” fogalma, amelyet kiemeltan a közismert addikciókhoz hasonlítva határoz meg:

...tudatosan igyekszem építeni azokra a képi-gondolati asszociációkra, amelyeket a függőség rokon összetételű és részben rokon tartalmú fogalmai hívnak elő. Akárcsak az alkoholfüggőség vagy a drogfüggőség tekintetében, tartós önfelmentésről és bódult vágyálmokról az „államfüggő” közép- és felső rétegek esetében is beszámolhatunk. (Szalai 2020: 16, 5. lábjegyzet – kiemelés az eredetiben)

Az állammal és az államfüggőséggel a szerző szerint a piac és a piaci mechanizmusok állnak szemben. Ezek versenyt serkentő és ezért megneszesítő hatásához Szalai Júlia szerint kétség sem férhet. A nem polgárosuló, ellenben államfüggővé váló középosztály problémája tehát voltaképpen abban keresendő, hogy valamikor, valahol és valamiért zátonyra futott és kudarcot vallott a demokratizálódás, a modernizáció, a nyugatosodás, a piacosodás és az európaizáció folyamata.

A polgárosulás és az államfüggőség szembeállítása egy tágabb, értékelő szemléletmódba ágyazódik. E felfogás a szabadpiaccal a központosított államhatalmat, a szabadsággal a szolgásgót, a demokráciával a diktatúrát, az egyenrangúsággal a hierarchiát, a polgárosodással a rendi(es)séget, a haladással a lemaradást, modernizációval az elmaradottságot, a civilizációval pedig a barbarizmust állítja szembe. Európa utolérése, a felzárkózás a „nyugathoz” e szemléletmódban a keleties és balkáni vonások (mentalitás, viselkedésmód és értékrendszer) meghaladását látja szükségesnek, a szakszerűséggel szemben az uralmi elemet, a nyitottsággal és a rugalmassággal szemben a zárt és rögzített, merev struktúrákat határozza meg ellenpontként. A polgárosodást, a nyugatosodást, a piacosodást,

a demokratizációt és a modernizációt *felzárkózásként, civilizálódásként, fejlődésként, haladásként* értelmezi. A *felemelkedés vágyát* fejezi ki a kifinomult Európához, a művelt és a civilizált „nyugathoz”, egyúttal az *elszakadás és az emelkedés* akarását juttatja kifejezésre az alantas Balkántól és a barbár „kelettől”. A pokoli veszélyt e szemléletmódban a *lesüllyedés és a leszakadás* réme fejezi ki, hogy *háttat fordítunk* Európának és *lecsúszunk* a „nyugat-keleti” civilizációs lejtőn. (E felfogás részletekbe menő bírálatához pl. Melegh 2006; Böröcz 2017, 2018 [2009].)

Szalai Júlia szemléletmódját pártpolitikai összefüggésekkel is kiegészíti, így a jó és a rossz küzdelme pártszervezeti és személyes alakot is ölt. Az államfüggőség politikai oldalát a bőségesen osztogató államba vetett hittel és az erős államtól remélt védelemmel azonosítja, majd hozzáteszi:

Úgy vélem, a magyar társadalom széles csoportjainak elkötelezettségét a FIDESZ iránt efféle képzetek és vágyak magyarázzák. Orbán Viktor naponta festi az emberek elé az erőttől duzzadó, védelmet nyújtó központi hatalom képét [...]. Mindez a liberalizmus teljes háttérbe szorulásával és az SZDSZ-nek a politikai palettáról való letűnésével párhuzamosan ment végbe... (Szalai 2020: 214)

Elszórt megjegyzéseiből rekonstruálható viszonya az egykori liberális párthoz rímel Mihályi Péter mára kultikussá vált írásának fő tézisére: „...a rendszerváltás óta eltelt időszak legfontosabb vitakérdéseiben az SZDSZ képviselte a modernitást, a sikeres és boldog európai országokhoz való felzárkózás alternatíváját” (Mihályi 2013).

Jóllehet korábban Szalai Júlia Laki Mihállyal közös empirikus munkáiban behatóan vizsgálta a vállalkozóvá válás és polgárosodás hazai folyamatait (Laki és Szalai 2004, 2013), e könyvében már nem alapozza meg egyszerre leíró és előíró, kognitív és normatív szemléletmódját. Ennek hazai és nemzetközi kritikáját – a hivatkozások tanúsága szerint – ugyanúgy nem ismeri (vagy legalábbis nem vesz róla tudomást), mint ahogyan erősen kétséges az is, hogy saját felfogása normatív voltával tisztában van-e. Polgáreszménye arcélének megrajzolását követően írja: „...a magam gondolkodása számára az itt röviden vázoltak mindig is csak az irányok kijelölését segítették, normaként sosem érvényesítettem azokat” (Szalai 2020: 210). Ez meglepő kitétel, hiszen könyvében mást sem tesz, mint e normatív szemléletmódot érvényesíti. (A polgárosodó középosztály és demokrácia normatív modelljének kritikájához lásd Huszár és Berger 2020; Éber 2021.)

Eszményeink, démonaink, értékvalasztásaink a sajátjaink, írta Max Weber, akinek megértő szociológiájára Szalai Júlia is hivatkozik: „Az egyén számára saját végső állásfoglalásától függően az egyik az ördög, a másik az Isten, és magának kell eldöntenie, hogy neki melyik az Isten és melyik az ördög” (Weber 1998 [1919]: 147–148 – kiemelés az eredetiben). Szalai Júlia személyes eszményeit és annak megvallását természetesen nem érheti bírálat. Egy önéletrajzi tónusú kötet esetében elismerésre méltó, ha a szerző nyíltan és őszintén vall ideáljairól, reményeiről és kételyeiről, illúzióiról és csalódásáról: „...az igazán nagy kihívás a szembenézés volt szakmai múltammal, gondolkodásomnak máig hitt igazságaival, de főleg tévedéseimmel és azok következményeivel” (Szalai 2020: 10). A szakmai és tudományos vita tétje inkább az lehet, hogy *ezek az eszmények, ez a normatív szemléletmód* milyen összefüggéseket képes feltárni és milyen társadalomtudományi magyarázatot tud kínálni a középosztály polgárosulásának gyengeségére, illetve államfüggőségére.

„...bódult vágyálmokról...”

Szalai Júlia könyve nem kínál társadalomtudományi magyarázatokat az általa a könyvben feltett két fő kérdésre. Ha nyújt is belátásokat, azok töredékesek maradnak, a könyvben nem tudta azokat magyarázattá formálni. Keresi a válaszokat, de amit talál, jobbra csak össze nem illő, olykor kifejezetten ellentmondásos magyarázatmorzsák.

Szalai Júlia könyve két fő kérdésre keresi a választ. Lássuk az elsőt:

Egyrészt arra igyekszem választ – de legalábbis adalékokat – keresni, hogy a magyar társadalom polgárosulásáról a nyolcvanas, kilencvenes években viszonylag széles körben osztott remény (olykor meggyőződés) merőben értelmiségi utópia volt-e. (Szalai 2020: 9)

Válasza: nem és igen, majd mégsem és mégis. Előbb a demokratikus ellenzék szerveződéseire utalva jelzi: „A polgári előzményekre építő gondolkodás tehát *nem volt illuzórikus*”, a „...*polgárosodás gondolatának széles társadalmi és politikai támogatottsága volt...*” (Szalai 2020: 12, 13 – kiemelés az eredetiben). Később azonban azt írja a kétezres évek közepére utalva, hogy „...immár nem volt halogatható a szembenézés korábbi elgondolásaink illuzórikusnak bizonyult tartalmaival és egyértelművé vált tévedéseinkkel” (Szalai 2020: 14).

Másutt ezt olvashatjuk:

Élesen belém hasított, hogy vélhetőleg korábban is tévedésben voltam, s amit „polgárinak” véltem, az a kezdetektől fogva legfeljebb polgári szigetecskék változó formációinak megjelenése volt egy nem polgári világ tengerében. (Szalai 2020: 209)

Meghökkenítő viszont, amikor később azt írja, hogy mégsem volt illúzió:

Mindezek az itt leírt ígéretes kezdeményezések és bontakozó fejlődési trendek nem tették illuzórikussá az elgondolást, hogy az irány a demokrácia fundamentumán a modernizáció és a felzárkózás a Nyugathoz. Bármennyit is gondolkodtam rajta, ma is úgy látom, hogy sokan joggal értelmeztük mindezt a polgári világ kezdeményének. Vélekedésünket erősítette és megtámogatta a liberalizmus nem lebecsülhető társadalmi népszerűsége, ami akkoriban, a rendszerváltás kezdeti éveiben, korántsem korlátozódott a budapesti értelmiségre. (Szalai 2020: 212)

De aztán megint elbizonytalanodik: „Mégis, a kétkedés minden bizakodásunk ellenére nem véletlenül vont közülünk mind többeket a hatósugarába. Sok fejlemény mutatott a polgári kezdeményezések gyors elhalására és a nem-polgárias vonások szaporodására” (Szalai 2020: 212).

Ez a hezitálás szimptomatikus, maga is szociológiai magyarázatért kiált: vajon milyen tényezők képesek eleinte illúziókat kelteni, majd folyamatosan táplálni e reményeket, később pedig milyen okok miatt vezet mindez mégis csalódáshoz és kiábránduláshoz? Akárhogyan is, Szalai Júlia könyvéből e kérdésekre sem kapunk válaszokat.

„...tartós önfelmentésről...”

A könyv másik fő kérdése így hangzik:

Ha nem pusztán illúziókról volt szó, ha akkoriban reális alapjai voltak a polgári fejlődésnek, akkor hol és miért tört meg ez az út, és hol fordult át a polgárosodás legfőbb alapjának tekintett középosztály egy erősen az állam központi hatalmától függő, patriarchális és paternalista viszonyokkal jellemezhető formációba? (Szalai 2020: 9)

És a válasz:

Nehéz pontosan meghatározni a fordulópontot [...]. Talán nem is fordulópontról, inkább fokozatos belátásról volt szó [...]. Az átfordulásban bizonyára szerepet játszottak a 2006-os őszi események és főleg az utóéletük: Gyurcsány Ferenc őszi beszéde – szövege szerint – akár lehetett volna önkritikus szembenézés és a társadalomfejlődés korrekciójára való tömeges felkészülés programja is. De nem ez történt... (Szalai 2020: 14)

Szerinte ugyanis Gyurcsány Ferenc – híres beszédét követő – „...kiátkozásának és a politikai elit ekkorra nyilvánvalóvá vált, reparálhatatlan megosztottságának, egyszerre elutasító és fennhéjázó magatartásának betudhatóan, a dokumentum [a beszéd] a polgári társadalomfejlődéstől való elfordulás szimbolikus határjelzője lett” (Szalai 2020: 14).

Később ezt írja:

...hosszú éveken át töretlen módon hittem egy polgári társadalmi alakulat létrejöttében, és ez a látószög határozta meg minden munkámat, a megkutatott társadalmi jelenségek értelmezését és felfogásomat az intézményi fejlődés irányáról. Nem tudnám megjelölni a pillanatot, amikor mindez megfordult. (Szalai 2020: 209)

Később azonban mégiscsak megjelöli:

Ha a polgári fejlődés lehetőségeiről való gondolkodásom fordulópontját kell megjelölnöm, akkor az a faji kirekesztés és állampolgári megfosztás felismerése, megismerése és közelebbi végiggondolása volt. (Szalai 2020: 215)

Csalódása teljesen érthető, sok tekintetben valóban rendkívül kedvezőtlen forgatókönyv érvényesült. Ha azonban a könyv második kérdését és a rá adandó választ vesszük tekintetbe, újfent azt látjuk, hogy a szerző önmagának mond ellent, hezitál, nem válaszol. A könyv szakmai tétje végső soron mégiscsak az, hogy van-e válasza a saját kérdéseire. Itt egyikre sincs. Mintha a szerző azt mondaná: „valahol utat tévesztettünk, de nem tudom, hogy mikor és nem tudom, hogy hol. Vagyishogy tudom, de nem vagyok benne biztos, és nem tudom, hogy miért. Már mint tudom, de mégis olyan zavaros minden...”

Vajon ennek műfaji okai vannak? Valójában egy önéletrajzi könyvtől nem is érdemes elvárni, hogy meggyőző társadalomtudományi magyarázatot adjon? Ellentmond ennek, hogy a kötet nem memoár, nem a személyes életút személyes tapasztalatait osztja meg.

Címében és alcímében is állításokat fogalmaz meg: a középosztály nem polgárosul, az „államfüggőség” pedig társadalmi konfliktusokkal terhes a jelenkori Magyarországon. A könyv nem töprengést ígér. Ha elismerjük, hogy e munkának szakmai tétje is van, akkor azt is el kell ismernünk, hogy a szerző nem válaszol a saját magának feltett kérdéseire. Pontosabban nem tudja eldönteni, hogy melyik választ is kellene adnia. Akárcsak a Tardos Márton, liberális közgazdásznak tulajdonított szöveg: „Erről a kérdéstről két, egymásnak ellentmondó véleményem van, de egyikkel sem értek egyet” (idézi: Magyar és Pető 2012).

A modernizációelmélet kudarca és e kudarc kezelése: le a valósággal!

Szalai Júlia könyve bár számos meggyőző empirikus megállapítást tesz, semmi újat nem mond – elismétli viszont normatív szemléletmódja valamennyi tételét, amelyet talán jobb volna inkább elfelejteni. Mindezt egy rosszul megírt könyvben. Hiába várunk szociológiai magyarázatokat, az MTA szociológus levelező tagja nem szolgál ilyenekkel.

Rögzíti ugyan, hogy a középosztály különböző csoportjainak versengése az állami újraelosztás forrásaiért a középosztály lefelé irányuló egységes elhatárolódásához, valamint a szegénység és a kirekesztés fokozódásához vezet; hogy a középosztály politikailag máig hatóan megosztott; hogy a középosztályon belül elkülöníthetünk egy inkább jobboldali-konzervatív-nacionalista és egy inkább baloldali-liberális-demokrata alkotóelemet, amelyek identitásukban, kulturális irányultságukban és persze a polgárosodásra való hajlandóságuk tekintetében is különböznek egymástól; hogy a magyarságesszme kirekesztő mozzanatokkal terhes és hogy a zsidó–nem zsidó különbség máig éles törésvonalat képez. Aligha vitathatja bárki is e megállapítások helytállóságát, más kérdés, hogy mindezt eddig is tudhattuk, részben éppen Szalai Júlia korábbi könyvéből (Szalai 2007).

A szociológiai magyarázatok hiányoznak: mik az okai e fejleményeknek? A középosztály egyes csoportjai az állami túlelosztás forrásaiért versengenek – így van, de miért teszik? Jobbára a központi államhatalomtól várnak védelmet és támogatást – valóban, vajon miért? E középosztályi töredékek bezárkóznak saját szűkebb, családi és ismerősi-baráti köreikbe, bizonytalanok, bizalmatlanok, kiszolgáltatottak, magukra hagyottak, megkeseredettnek érzik magukat, sértett individualizmus jellemzi őket – rendben, miért? A magyarságesszme nem pusztán integrál, hanem elkülönítő-kirekesztő feladatot is ellát, különösen a magyar zsidósággal és cigánysággal szemben – így van, miért? A kisvállalkozók egy ponton túl nem növekednek tovább – miért? Elfordulnak a piactól és az állam és az önkormányzatok megbízásait várva a közhatalom birtokosainak kegyeit keresik – vajon miért?

Normatív szemléletmódja Szalai Juliát is egy jól ismert zsákutcába vezette. Tudjuk, hogy ha egy szemléletmód összekeveri a lehetségest, a kívánatosot és a valóságost, akkor ebből igen súlyos ismeretelméleti hibák, félreértések és tévedések következnek. Különösen, ha a kívánatosot olykor még szükségszerűnek is láttatja. Jól ismert például a modernizációelméletek teleologikus voltából fakadó megismerési hiba: ha a modernizáció nem azt az utat követi, amelyet e normatív elmélet szerint követnie *kellene* (hiszen az nemcsak lehetséges, de kívánatos is, sőt olykor még szükségszerűnek is tűnik), akkor az eszményi fejlődési pályától való eltérés miatt a megfigyelők hajlamossá válnak arra, hogy a valóságos

folyamatokra nehezteljenek miatta. A demokratikus és a piaci átmenet elméletei jól ismert módon megismételték e hibákat a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek bukása után. Pontosan tudták, hogy minek kellene történnie, éppen csak annak magyarázatával akadt gondjuk, hogy miért éppen az történik, ami történik, és aminek – e normatív felfogás szerint – egészen egyszerűen nem is volna szabad megtörténnie. (Ennek bírálatához: Stark 1994a, 1994b; Szelényi és Kostello 1996.)

A demokratizálódás lehetséges, kívánatos, talán még szükségszerűnek is tűnhet, ha szívből reméljük kibontakozását. Mégis megakadt, mégis visszafordult – miért? Egy lehetséges magyarázat: a nép még nem elég érett a demokráciára: mentalitása, értékrendje, szokásrendje fejletlen, civilizációra képtelen, kulturálisan elmaradott, passzív, államfüggő (e felfogás mintapéldája: Sztompka 1993). A történelem egyvonalú fejlődését teoretizáló klasszikus modernizációelméleti magyarázat szerint a hiba a „benszülöttekben”, az „emberekben”, a „népben”, a társadalmi valóságban rejlik (Böröcz 1997, 2017).

Az a feltevés, miszerint a történelem egy előzetesen, racionálisan megalkotott normatív célt (*teloszt*) követ, nemcsak az ötvenes-hatvanas évek modernizációelméleteinek és a kilencvenes évek tranzitológiájának volt a sajátja. Mannheim Károly a húszas években írta az alábbiakat a liberális-humanitárius tudatról:

...a pusztán lineáris túlsúlyának megfelel az egyenes vonalú haladásként és fejlődésként megélt történelmi idő. Ez az egyenes vonalú haladásképzet lényegében két önálló forrásból keletkezett. Az egyik forrást a nyugati-tőkés fejlődés jelentette: ennek során az ész polgári eszményét céleszmeként hozták kapcsolatba a lét mindenkori státusával, s át akarták hidalni a (tökéletlen) természeti állapot és az észeszmé közötti feszültséget. Norma és lét között az a gondolat teremtett hidat, mely szerint a lét végtelenül közeledve tart az észszerű felé. (Mannheim 1996 [1929]: 254)

A tudás, de mindenekelőtt az eszmék és eszmények léthez kötöttségének dinamikus relációit feltárni kívánó mannheimi tudásszociológia e liberális-humanitárius tudatot hordozó csoportot is azonosította:

Szociálisan ezt az eszmei tudatot egy középréteg, a polgárság és az értelmiség hordozta, strukturális helyzetének megfelelően a törekvő-dinamikus középutat választotta az elnyomott rétegek érzelmi vitalitása, eksztázisa és bosszúvágya, illetve ama feudális uralkodó réteg közvetetlen konkrétsága között, amely zökkenőmentesen találkozott a kor valóságával (Mannheim 1996 [1929]: 252–253).

E liberális-humanitárius tudat számára anomáliaként jelentkezik, ha a történelmi fejlődés mégsem a racionális célként tételezett észeszmé felé közelít. Hogyan értelmezhető ez a rendellenesség? Hogyan máshogyan, mint visszacsúszásként, visszasüllyedésként, a történelem menetirányával szembeni elmozdulásként.

A demokratizációt és a modernizációt, a nyugatosodást és az európaizációt egyszerre lehetséges és kívánatos folyamatnak tekintők olykor ma is azon kapják magukat, hogy értetlenül, sőt zavartan állnak, ha a valóság veszi magának a bátorságot és nem teljesíti elvárásaikat. Ez a probléma sarkallta szembenézésre Szalai Júliát is: miért nem az történt, amit akartunk, hogy történjen? A valóság miért nem tette meg azt a szívességet, hogy elegáns vízióinkhoz, fennkölt eszményeinkhez, legszebb reményeinkhez, normatív

modelljeinkhez igazodva fejlődött? Hát nem úgy volt, hogy a történelem a mi oldalunkon áll? Hogy beteljesíti céljainkat? Vagy talán nem voltak reálisak az elképzeléseink? Délibábokat kergettünk volna? Kétségbeesett kérdések ezek.

Ha magasztos eszményeink frontálisan ütköznek a valósággal, a sokk után szükségünk van valamilyen megnyugtató magyarázatra. Alapvetően két lehetőség áll előttünk. Az *egyik*, hogy elvetjük vagy legalábbis újragondoljuk eszményeinket, belátjuk tévedésünket, felülvizsgáljuk szemléletmódunk normativitását, majd megpróbáljuk tudásunkat és elvárásainkat hozzáigazítani mindahhoz, amit a valóság tapasztalatok formájában „tanított” nekünk. A *másik*, hogy ragaszkodunk meggyőződésünkkel rögzült ideáljainkhoz és inkább leszámolunk a valósággal. Egy kicsit még meg is sértődünk rá. Szomorúan vagy rezignáltan próbáljuk tudomásul venni, hogy a történelem „elromlott”: jobb- és baloldali populisták kapaszkodtak fel az alvilágból és liberális demokráciánkat fenyegetik. Meg kellene már javítani ezt a történelmet, hogy visszatérhessünk a normalitáshoz, a civilizációba, a társadalomfejlődés „nyugati” főújtjára!

Szalai Júlia könyve is ilyen kérdésekkel viaskodik. Nem mutatja jelét, hogy hajlandó lenne felülvizsgálni eszményeit, így azonban elszámolni sem tud a valóságról szerzett keserű tapasztalataival. Nem tud mást tenni, mint ostorozni a valóságot. Le a valósággal! A magyarok államfüggők, írja, a középosztály pedig különösen államfüggő (Szalai 2020: 189–208). Szerinte erre szolgál bizonyítékokkal az „Új Egyenlőség csoport” vizsgálata is (Szalai 2020: 199, 109. lábjegyzet). Valójában azonban az általa hivatkozott elemzésben (a *Policy Solutions* nevű elemzőcég munkatársainak vizsgálatában, amit a magyar társadalom politikai értékrendjéről készítettek) sem az „államfüggőség”, sem a „paternalizmus” kifejezés nem szerepel – nem véletlenül (Boros és Laki 2018).

Az államfüggőség e normatív szemléletben ugyanis elmarasztaló ítélet: az emberek rossz úton járnak, a központi államhatalomtól várnak védelmet és támogatást ahelyett, hogy olyan civilizáltan és polgárosodottan cselekednének, ahogyan azt normatív szemléletmódjával Szalai Júlia elvárja tőlük. Nos, ez nem Max Weber megértő szociológiájának könyvben ígért programja (Szalai 2020: 10). Ez nem „a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára” törekvő társadalmelemzés (Weber 1987 [1920]: 37–38). Valójában ez egy meg- és elítélő normatív „szociológia”, amelynek keretében a szociológus – vagy sokkal inkább a polgári értelmiségi magánember – saját magasztos eszményei fényében ítéli meg és ítéli el a társadalmi cselekvőket azért, amiért nem úgy cselekszenek, ahogyan *szerinte* cselekedniük kellene.

Mannheim írta a liberális-humanitárius tudatról: „Túl normatív irányt vett ez a tudat ahhoz, semhogy az éppen adott léttel foglalkozzék. Ezért »Sollen«-ből épített fel saját, ideális világot” (Mannheim 1996 [1929]: 253). Szociológiai elemzés, értelmező megértés és oksági magyarázat helyett az eredmény itt rosszállás és elmarasztalás, neheztelés a valóságra: a nép, az emberek, a megértendő társadalmi cselekvők hibáztatása. (Ön)gyarmatosító ítélet, az antipopulizmus gesztusa (Kjosszev 2000 [1995]; Gagyai 2014).

Kilépés a „kelet–nyugat” beszédmódból

Melegh Attila e normatív szemléletmódot két évtizede „kelet–nyugat” beszédmódnak nevezte el. Ennek jellemzője, hogy a felmerülő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális problémákat visszatérően *egy minőségi különbségeket feltételező civilizációs hierarchiával* magyarázza (Melegh 2001, 2003, 2006). E beszédrendben a probléma feltételezett oka mindenkor az, hogy nem vagyunk kellően civilizáltak, nem felelünk meg az idealizált „nyugatnak”: el vagyunk maradva Európától. E beszédmód ugyanakkor lehetővé teszi e diagnózis megfogalmazójának, hogy önmagát kívül helyezze e létviszonyokon. E bíráló megfogalmazója ugyanis egyúttal kifejezésre juttathatja nyugatos és civilizatórikus miszisztóit teljesítő önazonosságát is.

Hogyan lehet kilépni e civilizációs beszédmódból, amely az identitásokat és diskurzusokat efféle „nyugat-” és Európa-központú hierarchiába szervezi? Természetesen nem úgy, ahogyan a 2010 óta Magyarországon épülő – önmagát a „Nemzeti Együttműködés Rendszerének” nevező – új hegemonia legitimálja önmagát. Ez ugyanis nem tesz mást, minthogy részben megfordítja a „nyugat–kelet-lejtőt” (a „nyugatot” keresztény hagyományait mindinkább elvesztő, hanyatló világgént ábrázolja), részben önmagát tünteti fel a „nyugat” valóban európai, keresztény és nemzeti hagyományának egyedüli örököséként. Ez tehát nem kínál kilépési lehetőséget e civilizációs beszédmódból, pusztán csak másképpen fogja fel annak hierarchiáját.

A lejtő működésének feltárását és kritikáját az az eljárás teszi lehetővé, amely e beszédmódokat és önazonosságokat előnyösebb pozíciókért és erőforrásokért versengő gazdasági-társadalmi szereplők legitimációs beszédmódjainak és identitásstratégiáinak tekinti. Ez esetben a szimbolikus hierarchiákat az anyagi hierarchiákkal hozzuk összefüggésbe és azokból származónak tekintjük őket. Ez a perspektíva a „nyugat”-fixált diskurzust és a NER-legitimáció beszédmódját egyaránt a lejtő részének tekinti.

A középosztály és a polgárosodás eszményeit is érdemes ezért az anyagi feltételrendszer újratermelési folyamatainak fényében megvizsgálni. Termékenyebb kutatói szemlélettel kecsegtet, ha az elemzés e tárgyait térben és időben szélesebb összefüggések közé helyezve alkotjuk meg, így ugyanis sokkal jobban láthatókká válnak a polgári középosztály fejlődésének globális és regionális összefüggései. Szalai Júlia például úgy ír a hazai középosztály alakulásáról és (nem) polgárosulásáról az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan, mintha az teljességgel független lenne attól, milyen transznacionális folyamatok formálják a magyar társadalom belső viszonyait, és mi történik Magyarország államhatárain kívül. Különös módon mintha egy magyar univerzumban gondolkodna – erről azt szoktuk gondolni, hogy csak a „nemzeti gondolat” híveit, a nacionalizmus képviselőit tartja fogságában –, amelyben akkor van polgárosodás, ha az itt élők akarják és csinálják, és nincsen polgárosodás, ha az itt élők nem akarják vagy nem (jól) csinálják.

Szalai Júliánál teljességgel figyelmen kívül maradnak azok a termelési és elosztási folyamatok, tulajdonviszonyok és hatalmi összefüggések, amelyek a lehető legnagyobb

természetességgel szelik át az állam- és nemzethatárokat. Könyve nem észleli az itt lezajló folyamatok és viszonyok szerves összekapcsoltságát a világ más pontjain végbemenő folyamatokkal és viszonyokkal. A magyar társadalmat tartálytársadalomként fogja fel, mintha a magyar állam határai e konténertársadalom falait képeznék. Ennek ellensúlyozására nem „a globalizációra” utaló, önmagukban üres és lapos frázisok nyújtanának megoldást, természetesen én sem ilyeneket hiányolok. Hanem annak figyelembevételét, hogy a globalizációnak nevezett jelenségkör (azaz a tőkefelhalmozás helyi és világszintű folyamatai) milyen módon formálja az elemzés tárgyát (a magyarországi középosztályt és annak polgárosodását). Ez ugyanis választ adhat a Szalai Júliát érdeklő fő kérdésre is: illúzió volt-e hinni abban, hogy sikerül?

Sohasem voltunk középosztálybeliek

Jó példa lehet e tágasabb szemléletmódra a fiatal antropológus, Hadas Weiss nemrégiben megjelent remek könyve, a *Sohasem voltunk középosztálybeliek* (*We Have Never Been Middle Class*), amelyben Németországban és Izraelben végzett terepmunkájának tapasztalatait összegezte (Weiss 2019). Weisst is a kulturálisnak és társadalminak nevezett folyamatok érdeklik – akárcsak Szalai Júliát –, ám nem választja le azokat a gazdasági és különösen a termelési folyamatokról, ahogyan azt a magyar szerző teszi. Weiss értelmezésében a középosztálybeliség nem más, mint az önrendelkezés mozgósító eszményéből, ígérteiből s egyben illúziójából fakadó vélekedés. Elsősorban nem stabil léthelyzetet jelent – foglalkozási osztálypozíciót, vagy egy biztos jövedelmi és vagyoni helyzeten alapuló társadalmi státust (azaz rendi helyzetet) –, az osztálypozíciók efféle stabilitása ugyanis mindinkább a múlté. A középosztálybeli lét sokkal inkább állandósult befektetéseket jelent annak reményében, hogy az anyagi önrendelkezés és függetlenség elérhető, ráadásul éppen e folyamatos erőfeszítések és áldozatok árán érhető el.

A kulcsfogalom a *befektetés*: befektetés a különórákba, a bizonyítványok, diplomák és titulusok megszerzésébe, új nyelvi és digitális készségek elsajátításába; a párkapcsolatokba és házasságokba, a baráti és ismerősi viszonyokba; beruházás az anyagi alapok megteremtésébe, elsősorban a tulajdonszerzésbe – legyen az lakástulajdon, vállalkozás, cég, ingatlan vagy ingatlanvagyon, államkötvény vagy értékpapír –, befektetés a jövőbe nyugdíj-előtakarékossággal, magánnyugdíjpénztári befizetésekkel, baleset- és életbiztosításokkal és így tovább. A középosztály – Weiss szerint – a befektetésekre alapozott önállóság ígérete és egyben illúziója, amely megköveteli, hogy még több pénzt, időt és erőfeszítést investáljunk annak érdekében, hogy a jövőnk biztosított lehessen.

Csakhogy e mikrobefektetések körül mind szélesebb piacok épültek ki az elmúlt negyven évben, e beruházásközpontú életvezetés ezer szállal kapcsolódik a tőkefelhalmozás globális és lokális szervezetébe – a kapitalista világrendszerbe. A hetvenes években válságba kerülő kapitalizmus a nyolcvanas évektől kezdve ugyanis részben éppen a finanszírozódással, a pénzügyi közvetítő intézmények felvirágoztatásával, a pénzügyi termékek piacainak kiépítésével és a pénzügyi közvetítésből származó haszon maximalizálásával igyekezett kipótolni a reálgazdaság visszaeső hozamait. Amit tehát köznyelvileg „globalizációnak” nevezünk, az történetileg és fogalmilag egybeesik a diák- és

lakáshitelek, az új pénzügyi termékek és hitelkártyák, a biztosítási és nyugdíjkezelő alapok, valamint a hozzájuk kapcsolódó pénzügyi szolgáltatások, tanácsadó cégek, fejlesztési és marketingügynökségek, *think tan*kek térnyerésével.

Nem meglepő módon elősorban ezek az intézmények generálják a középosztályról szóló közbeszédet, hiszen sajátos nyelvjárásukban a középosztály bővülő piacokat jelent. Olyan – javarészt pénzügyi – piacokat, amelyek e középosztálybeliséghez szorosan kapcsolódó mikrobefektetések körül épültek ki a kapitalizmus centrumtérsegeinek hetvenes évekbeli válságát kezelni próbáló neoliberális fordulat után. Abban a korszakban, amit ma „globalizáció” vagy a „neoliberális globalizáció” előretörésével jellemezünk (Harvey 2005).

David Harvey szavaival:

Az a beszédmód, amely ezt a fordulatot kísérte, mélyen összefonódott a „globalizációt” erényként feltüntető fogalom népszerűsítésével. Cinikusabb pillanataimban azon tündököm, vajon nem a pénzügyi sajtó bírt-e rá bennünket (engem is) arra, hogy higgyünk a „globalizáció” sajátos újdonságában, miközben ez talán nem több egy promóciós trükknél arra, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerben szükségessé vált kiigazításból kihozzák a legtöbbet. (Harvey 1995: 8)

E kölcsönviszonyok részletes elemzésével jut el oda Hadas Weiss, hogy a középosztályt nemcsak mozgósító eszményként, hanem egyben *ideológiaként* mutassa be. Ez győzi meg a dolgozókat arról, hogy erőfeszítéseik *igenis értelmesek*, hogy méltán tarthatnak számat a középosztálybeliséggel járó megbecsülésre, hogy önálló és független, sorsukat a saját kezükbe vevő, a maguk élete felett rendelkező, befektetéseiket körültekintően menedzselő *vállalkozóknak* tekinthetik magukat.

Tisztes és rendes, aktív és jóra való (állam)polgároknak. S ezzel újra elérkeztünk a polgár Szalai Júlia által megrajzolt portréjához. Ez a polgárkép – Weiss szerint – ugyancsak egy ideológia, azaz érdekek legalább részleges elleplezésén alapuló mozgósító vélekedés, hiszen e mikrobefektetések nemcsak az önmagukra középosztálybeli, sikeresen és jól élő polgárként tekinteni kívánóknak hajt hasznot, hanem elősorban másoknak: a globális pénzpiacokra befektetőknek termel profitot.

Ide kapcsolódik Sebők Miklós *Paradigmák fogságában* című könyve, amely a hazai pénzügyi kapitalizmus nyolcvanas-kilencvenes évekbeli kiépülésének, majd 2008 és 2010 utáni átalakulásának politikai gazdaságtani elemzését kínálja. Sebők ebben részletesen bemutatja a pénzügyi kapitalizmus hazai intézményrendszerének visszaágyazódását a neoliberális kapitalizmus globális rendszerébe. Vagyis megmutatja, hogy az önmagukat középosztálybelieknek képzelő magyarok milyen intézményrendszeren keresztül termelnek hasznot mások számára fogyasztásukkal, lakás- és áruhitelekkel, hitelkártyáikkal, személyi és fogyasztási kölcsöneikkel, hitelkártyáikkal, magánnyugdíjpénztári befizetéseikkel, bankszámláikkal, magánegészségügyi és magánoktatási szolgáltatások igénybevételével (Sebők 2019).

A polgárosodás és a polgári erények e felfogásban olyan eszményekként értelmezendők, amelyek fenntartják a befektetések köré felépített élet értelmességének ígérését, s amelyek körül gazdagon tenyésznek a mozgósító-igazolói ideológiák: az üzlet az üzlet; aki kimarad, lemarad; mindenki a maga szerencsésének a kovácsa; fejben dől el; sorsunk a kezünkben; csak magunknak köszönhetjük, ha megcsináltuk magunkat, és csak

magunkat hibáztathatjuk, ha mégsem sikerült. A mókuskereket hajtó „wannabe middle class” többségében önmagukat túlterhelő dolgozókból áll – hangsúlyozza Weiss –, akik a középosztályi beérkezés reményében pörgetik a tőkefelhalmozás kerekét, termelik a profitot a pénzügyi közvetítőintézményeken keresztül mások számára, miközben valójában *sohasem voltak középosztálybeliek*.

Kollektív illúziók – és forrásaik

Ha most visszatekintünk a középosztály – Szalai Júlia által is használt – fokozati meghatározására, egyrészt meghökkentő annak önkényessége (emberek a fent és a lent között *valahol középtájt*), de másrészt az is, hogy e koncepció éppen a tőke-munka ellentétet fedi el, hogy a helyébe egy befektetésekre ösztönző és mozgósító eszményt helyezzen (Ehrenreich és Ehrenreich 2020 [1977]; Ehrenreich 1989; Éber 2020). Harmadrészt szembetűnő az is, hogy a középosztály társadalomszerkezeti meghatározásának teljes bizonytalansága *ellenére* milyen sokat használják e fogalmat *think tankek*, fejlesztési ügynökségek, üzleti tanácsadócégek, befektetési alapok, kereskedelmi bankok, *policy* intézetek – és a nyomukban a politikusok is.

A középosztály fogalma ugyanis, hangsúlyozza Weiss, elsősorban nem a társadalomszerkezetben meghatározható helyzetként, hanem elérendő célként, eszményként használatos, amelyet egyszerűen önkényesen és érdekvezérelten vetítenek rá a társadalomszerkezet valamely esetlegesen meghatározott, közbülső sávjára. A középosztály így tulajdonképpen a normalitást jelenti: egy tisztos, normális és normatív életmódot. Ahogyan egy nemrég megjelent antropológiai vizsgálat kimutatta: a középosztály a Kelet-Közép-Európában élők számára tulajdonképpen „jó életet” jelent. Középosztálybelinek lenni annyit tesz, mint „jól élni” (Crăciun és Lipan 2020).

Szalai Júlia könyvének fő kérdésére – illúzió volt-e a rendszerváltás idején a középosztály polgárosodása vagy sem? – könnyebb választ adnunk e kritikai szemszögből. A kérdés átfogalmazva: milyen körülmények ösztönzik a kollektív illúziók képződését és melyek váltják ki később a kiábrándulást *ugyanezen* illúziókból? Már a középosztályivá válás példáján is látható: az illúziók közös táptalaját mozgósító ígéretetek, vágyak, remények és eszmények alkotják, továbbá olyan intézmények és intézményes szereplők, amelyek létüket és hasznukat (profitjukat) az e mozgósító illúziók nyomán befektető egyének erőfeszítéseiből és tevékenységeiből nyerik. Az e táptalajból eredő illúziók, illetve az illúziókból fakadó erőfeszítések a cselekvők előtt elfedik illúzió mivoltukat. Azt ígéri, hogy „jól” fogunk élni, középosztálybeliek leszünk, polgárosodni fogunk, felkaptatunk a civilizációs lejtőn, felemelkedünk a nagy nemzetek közé, felzárkózunk a „nyugathoz”, visszatérünk Európába, utolérjük Ausztriát.

Gagyai Ágnes mindezt a tőkefelhalmozás globális ciklusainak következtében helyben, a kelet-közép-európai félperiférián is megszerveződő középosztálybeli politikai aktivizmus dinamikáiként írja le szintén nemrég megjelent kiváló könyvében (Gagyai 2018). A hetvenes évektől, de különösen a rendszerváltás után megszerveződő középosztálybeli mozgalmak a széles és erős középosztály, a polgárosodás és a felzárkózás-utolérés-visszatérés illúzióit táplálták.

Emlékezhetünk: 1998 és 2002 között még az első Orbán-kormány is a „polgári kormányzás” és a „polgári Magyarország” zászlaját emelte a magasba. 2002-es vereségét követően az euroatlanti integráció, de mindenekelőtt az Európai Unióhoz való csatlakozás és a konvergencia ígérete sűrítette ugyanezeket a vágyakat. A 2002-ben győztes pártkoalíció 2006-ban újra kormányt alakíthatott, az ősszel napvilágra kerülő balatonőszödi beszéd, a megszorítások, majd a 2008-as világgazdasági válság okozta pénzügyi és gazdasági felfordulás azonban egyszerre okozott többrétű és súlyos krízishelyzetet Magyarországon. Az addig virágzó illúziók egész sora tűnt egyszeriben hazugságnak, üres ígéretnek, amelynek immár elfogyott mozgósító, az erőforrás-befektetés értelmességét igazoló ereje (Gagyí 2018). És távolról sem csak Magyarországon (Ehrenreich és Ehrenreich 2013). Remek könyvében Scheiring Gábor például a „türelem politikájának” kimerülésével magyarázza a hazai munkásosztály és a „nemzeti tőkésosztály” lázadását és jobbra tolódását (Scheiring 2019).

A 2002 után a többek közt a „polgári körökre” alapozott jobboldali ellenhegemónia-építési erőfeszítések 2006-tól már mind kevesebbet utaltak a „polgári Magyarországra” és a polgárosodás céljára. Az új jelszó a „plebejus politika” lett. A kétezres évek második felében e jobboldali politikai projekt erejét pedig már nagyrészt abból merítette, hogy amint megszerzi az államhatalmat, leszámol a 1990 és 2010 között táplált, majd kiüresedett liberális illúziókkal (hazugságokkal). A 2008-as globális válság helyi hatása azonban nemcsak az intézményes politikát, hanem a „középosztálybeli” aktivizmust is radikálisan átalakította és új vágányra állította. A *válság politikái* – Gagyi Ágnes (2018), illetve Mikecz Dániel (2020) szerint – újabb középosztályi mozgalmi hullámban öltöttek testet. Az Egyesült Államok globális hegemóniájának válságperiódusa 2008 után Magyarországon is lehetővé tette, hogy helyben egy új, félperifériás tőkefelhalmozási rezsim épüljön ki. A Nemzeti Együttműködés Rendszere így valójában csak e helyi hegemóniaépítési törekvés megszépítő önmeghatározása (Éber, Gagyi, Geröcs és Jelinek 2019; *Fordulat* 2019).

Az elmúlt bő egy évtized átalakulásai mind többeket szembesítettek korábbi eszményeik mozgósító erejének meggyengülésével és ösztönöztek korábban megingathatatlanak vélt eszmei alapvetéseik felülvizsgálatára. Könyve tanúsága szerint Szalai Júliát is ez sarkallta számvetésre. Márpedig az efféle szembenézés sohasem könnyű. Egyfelől a személyes vívódás, másfelől pedig egy nehéz, de szakmailag teljességgel sikertelen (ön)vizsgálat tükröződik Szalai Júlia könyvének lapjain.

Hivatkozott irodalom

- Boros Tamás és Laki Gergely (2018): *Politikai útmutató Magyarországhoz. Kutatás a magyar társadalom politikai értékrendjéről*. Budapest: Friedrich Ebert Stiftung–Policy Solutions.
- Böröcz, József (1997): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation* 10(2): 161–170. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány.
- Crăciun, Magdalena és Ștefan Lipan (2020): Introduction: The Middle Class in Post-Socialist Europe: Ethnographies of Its „Good Life”. *East European Politics and Societies and Cultures* 34(2): 423–440. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325420902509>

- Ehrenreich, Barbara (1989): *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*. New York: Pantheon Books.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2020 [1977]): A professzionális-menedzseri osztály. *Eszmélet* (127–128): 249–264.
- Ehrenreich, Barbara és John Ehrenreich (2013): *Death of a Yuppie Dream. The Rise and Fall of the Professional Managerial Class*. New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Eyal, Gil, Szelényi Iván és Eleanor Townsley (1998): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London–New York: Verso.
- Éber Márk Áron (2011): A polgárosodás mint akarat és képzet. Kemény István: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 23(2): 107–116.
- Éber Márk Áron (2020): Hogyan értelmezzük a tőkés és a bérmunkások között elhelyezkedők osztályhelyezeteit? Barbara és John Ehrenreich koncepciója a professzionális-menedzseri osztályról. *Eszmélet* (127–128): 234–248.
- Éber Márk Áron (2021): A középosztály mint akarat és képzet. A középosztály normatív és leíró koncepciójának kritikája. *Politikatudományi Szemle* 30(1): 129–141. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2021.1.129>
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. *Fordulat* (26): 28–75.
- Fordulat (2019): 2008–2010. Válság és hegemonia Magyarországon. A *Fordulat* folyóirat 2019/2, 26. lapszáma.
- Gagyi Ágnes (2014): Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat* (21): 298–316.
- Gagyi Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Harvey, David (1995): Globalization in Question. *Rethinking Marxism* 8(4): 1–17.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. New York–London: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>
- Huszár Ákos és Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle* 29(2): 71–99. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2020.2.71>
- Kemény István (2010): *Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Kjosszev, Alekszandar (2000 [1995]): Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 10(37): 7–10.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris.
- Laki Mihály és Szalai Júlia (2013): *Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Magyar Bálint és Pető Iván (2012): Profi amatőrök – amatőr profik 2. rész. Szociológiai csapdák és az SZDSZ, 1990. *Népszabadság*, 2012. február 10.
- Mannheim Károly (1996 [1929]): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- Melegh Attila (2001): A „Kelet–Nyugat” beszédmód. *Népszabadság*, 2001. december 12.
- Melegh Attila (2003): A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom* 47(17).
- Melegh Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest–New York: Central European University Press.
- Mihályi Péter (2013): Mindenben az SZDSZ-nek volt igaza. *Galamus* 2013. augusztus 29.
- Mikecz Dániel (2020): *Semmit rólunk nélkülünk. Tüntetések, politikai aktivizmus az Orbán-rezsim idején*. Budapest: Napvilág.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában. Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek. Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I. *Közgazdasági Szemle* 41(11): 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek. Rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban II. *Közgazdasági Szemle* 41(12): 1053–1069.
- Szalai Júlia (2006): Polgárvilág – darabokban. Losonci Ágnes: Sorsba fordult történelem. *Holmi* 18(6): 814–823.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai Júlia (2020): *A nem polgárosuló középosztály. Az „államfüggőség” társadalmi konfliktusai a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Balassi.
- Szelényi Iván (2016): A „második Bildungsbürgertum-projekt” virágzása és hanyatlása. In *A magyar polgár*. Morcsányi Géza és Tóth István György (szerk.). Budapest: Tárki–Magvető, 34–46.

- Szelényi Iván és Kostello, Eric (1996): A piaci átmenet elmélete. Vita és szintézis. *Szociológiai Szemle* 6(2): 3–20.
- Sztompka, Piotr (1993): Civilizational Incompetence. The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22(2): 85–92. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0201>
- Weber, Max (1998 [1919]): A tudomány mint hivatás. In uő *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 127–155.
- Weber, Max (1987 [1920]): Szociológiai alapfogalmak. In uő *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Erdélyi Ágnes (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi, 37–80.
- Weiss, Hadas (2019): *We Have Never Been Middle Class. How Social Mobility Misleads Us*. New York–London: Verso.
- Wright, Erik Olin (1979): *Class Structure and Income Determination*. London–New York: Academic.

Éber Márk Áron

szociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Helyzet Műhely (Budapest)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

ROMSICS GERGELY – CSAPLÁR-DEGOVICS
KRISZTIÁN RÓL

ÉS A BIRODALMISÁG KÍSÉRTETÉRŐL

NÉMETH ÁKOS – TAKÁTS JÓZSEFRŐL ÉS JÁSZI
OSZKÁRRŐL

LAUTNER PÉTER – SIMON ATTILA AZ
ARISZTOTELÉSZI BARÁTSÁGRŐL

DOMBROVSZKI ÁRON – A FIKCIONALIZMUSRŐL

SZALISZNYÓ LILLA – SZENDREY JÜLIÁRRŐL

PROBLÉMA

TÓTH G. ATTILA – SÓLYOM LÁSZLÓRŐL
PATRICK GEARY A TÖRTÉNÉSZEK DOLGÁRŐL

SZEMLE

ANGYALOSI GERGELY – PÓR PÉTERRŐL

ILLÉS GÁBOR – TAKÓ FERENC RŐL

HORNYIK SÁNDOR – BICSKEI ÉVÁRRŐL

KINDE ANNA – LÓVEI PÁL RŐL

MRÁZ ATTILA – KIS JÁNOS RŐL

SZÉCSÉNYI ENDRE – RADNÓTI SÁNDOR RŐL

NYIRKOS TAMÁS – KISS CSABÁRRŐL

SIK DOMONKOS – KRÉMER BALÁZSRŐL

SOMORJAI SZABOLCS – HALMOS KÁROLY RŐL

MI A PÁLYA?

SIMONOVITS ANDRÁS – NEUMANN JÁNOS RŐL
A NEOLIBERALIZMUSRŐL

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2022. ŐSZ-TÉL

F É L É V E N T E

Lukács regényelmélete

A kép forrása:
<https://pixabay.com/hu/>

Daradics Boglárka

Lukács György regényelméletének terminológiai hálója

Absztrakt: Tanulmányomban Lukács György regényelméletének vizsgálatára összpontosítok, különös tekintettel az egész kompozícióra nézve szervezőerővel bíró fogalmakra. Tézisem szerint a regényelmélet releváns módon rekonstruálható a terminológia analizálásán keresztül, sőt e megközelítés több ízben megvilágító és újszerű megállapításokat eredményezhet. A tanulmány két fő részből áll: az első részben a regényelméletet, valamint annak fogalomrendszerét kontextualizálom. Először Adorno *filozófiai terminusokról* szóló elgondolásai alapján módszertani szempontból pozícionálom írásomat. Ezt követően három szempont mentén (*diszciplináris meghatározottság, szintetikus szemléletmód, weberi ideáltípusok*) vázolom azokat a jellemzőket, amelyek meghatározóak lehetnek a regényelmélet fogalmainak megalkotásakor. A cikk második részében, először röviden tárgyalom az általam megalkotott, úgynevezett *többszintű fogalomi konstrukciót*, amelyben meglátásom szerint adekvát módon szemléltethetők a Lukács által használt terminusok. Mindezek után a *regény* és az *eposz* fogalmait vizsgálom meg a kapcsolódó fogalmakkal (*zárt világ, szervesség, lényeglátás, kontingens világ, problematikus individuum, lényegvesztettség, tökéletes bűnösség kora, transzcendentális otthontalanság, életrajzi forma*) együtt, bemutatva ezzel egyúttal a regényelmélet elvi megfontolásait is. Végül két, a regényelméletet több ízben meghatározó fogalmat, a *totalitás* és az *íronia* fogalmait teszem elemzés tárgyává.

Kulcsszavak: Lukács György, *A regény elmélete*, magyar eszmetörténet, fogalmi vizsgálódás

Bevezetés

A fiatal Lukács György életműve – eltekintve a politikafilozófiai írásaitól – két fontosabb irodalomelméleti és -történeti probléma köré csoportosítható: Lukács ekkori írásaiban többek között, arra keres választ, hogy (1) mely korban születhet „jó dráma”, valamint ezzel összefüggésben arra, hogy (2) miért épp a *regény* a modernség meghatározó – s Lukács szerint adekvát – műfaja. Lukács e kérdéseket járja körül, és igyekszik megválaszolni dráma-, illetve regényelméletében.

Jelen tanulmányban Lukács regényelméletének vizsgálatára összpontosítok, különös tekintettel az egész kompozícióra nézve szervezőerővel bíró kifejezésekre és fogalmakra. Azt gondolom, releváns felvetés a regényelmélet kapcsán *fogalomrendszerről* vagy *fogalmi hálóról* beszélni, hiszen – ahogyan majd *A többszintű fogalmi konstrukció* című pontban szemléltetni fogom – a fogalmak összekapcsolása konzekvensen megvalósítható. Mindemellett pedig a terminusok egymáshoz viszonyítása és összekapcsolása megvilágító lehet, amely nagyban segíti azok értelmezését is. A tanulmányban a *regény*, az *eposz*, a *totalitás* és az *ironia* fogalmainak vizsgálatára fektetem a hangsúlyt, azonban ez nem jelenti a többi, szintén releváns terminus (*zárt világ*, *szervesség*, *lényeglátás*, *kontingens világ*, *problematikus individuuum*, *lényegvesztettség*, „tökéletes bűnösség kora”, „transzcendentális otthontalanság”, *életrajzi forma*) elhanyagolását; az adott pontokon – ha nem is olyan részletesen, mint az elsőként említett négy fogalmat – e kifejezéseket is tárgyalom. Azt vizsgálom, hogy az említett terminusok miként alakítják ki és határozzák meg a regényelmélet teoretikus keretét, illetve hogyan formálják annak tartalmi részét. A regényelméletről szóló elemzések jelenős része,¹ ugyanis nem e fogalmak komplex elemzése útján közelít és vizsgálódik, sokkal inkább „rögtön” a regényelmélet tartalmi részére fókuszál. Természetesen nem állítom, hogy bármely elmélet tanulmányozása kapcsán szorosan és akkurátusan elválasztható lenne egymástól az elméletet felépítő fogalmak, illetve az elemző jellegű, stílus- és esztétörténeti részek vizsgálata. Tanulmányomban csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy *érdemes a regényelmélet terminusaira fókuszálnunk, és azok alaposabb analizálását követően, vagy* – ahogyan írásomban én igyekszem eljárni – *a fogalmak elemzéséből rekonstruálni a regényelmélet téziseit és mondanivalóját.*

Az elemezni kívánt terminusok kivétel nélkül nehezen meghatározhatóak, valamint több jelentésréteggel rendelkeznek, ez a jelentéstelítettség igazolja, miért tartom elengedhetetlennek a fogalmak alapos analizálását ahhoz, hogy rámutathassunk a regényelmélet szubsztantív mondanivalójára.

A tanulmány két fő részből áll: az első részben a lukácsi regényelméletet és annak fogalomrendszerét kontextualizálom. Először Adorno (1973) *filozófiai terminusokról* szóló elgondolásai alapján módszertani szempontból pozicionálom írásomat. Ezt követően három szempont mentén (*diszciplináris meghatározottság*, *szintetikus szemléletmód*, *weberi ideáltípusok*) vázolom azokat a jellemzőket, amelyek meghatározóak lehetnek a regényelmélet fogalmainak megalkotásakor. A cikk második részében először röviden tárgyalom

Köszönettel tartozom Weiss Jánosnak, Ónya Baláznak és a Replika folyóirat szerkesztői által kijelölt anonim bírálónak az értékes megjegyzésekért és tanácsokért, amelyekkel munkámat segítették, illetve hozzájárultak a tanulmány létrejöttéhez és finomításához.

¹ A teljesség igénye nélkül lásd például: Veres 2000; Lendvai 2008; Hanák 1972; Sziklai 2010; Márkus 1997 [1973].

az úgynevezett *többszintű fogalmi konstrukciót*, amelyben meglátásom szerint adekvát módon szemléltethetők a Lukács által használt terminusok. Mindezek után a *regény* és az *eposz* fogalmait vizsgálom meg a kapcsolódó fogalmakkal együtt, ezzel egyúttal bemutatva a regényelmélet elvi megfontolásait is. Végül két, a regényelméletet több szempontból meghatározó fogalmat, a „*totalitás*” és az „*ironia*” fogalmait teszem elemzés tárgyává.

A tanulmány kontextualizálása

A tanulmány módszertanának kontextualizálása: Theodor W. Adorno – Philosophische Terminologie

Tanulmányom alapgondolata szerint Lukács regényelmélete adekvát módon elbeszélhető a regényelmélet fogalomhálójának feltérképezésével. Egyrészt úgy gondolom, hogy érdemes Lukács terminusait rendszerben értelmezni, másrészt a regényelmélet koncepciója sikeresen feltárható fogalmi elemzés útján. Az állítások alátámasztása érdekében – írásom módszertanát tekintve – fogalomelemzést végzek. A tanulmány módszertana Adorno filozófiai terminológia kapcsán megfogalmazott állításaiból indul ki, úgy hiszem ugyanis, ez az elméleti keret nagymértékben parallel az általam végzett elemzések módszertanával.

Adorno *Philosophische Terminologie* (1973) című, eredetileg 1962-es előadásai alapján készült művében amellettt érvel, hogy a filozófiai problémák *alapvetően* nyelvi problémák, így ennek megfelelően kell közelítenünk hozzájuk (Adorno 1973: 7). A filozófia gondolatkörét, problémáit adekvátan tárgyalhatjuk, ha kiemelünk fontosnak vélt fogalmakat és ezeken keresztül igyekszünk szemléltetni a kívánt filozófiai megfontolásokat (vö.: Adorno 1973: 8). Adorno felhívja rá a figyelmet, hogy a filozófia nagymértékben különbözik más tudományterületektől (és nem csupán a természettudományoktól) abban, hogy terminusaik, kifejezéseik mennyire és milyen módon definiálhatók; bár természetesen nem tagadja, komoly igény mutatkozik a filozófia részéről a pontos és alapos fogalmiság kidolgozására, gyakorlására (Adorno 1973: 9). A tudományterületek különbségére vezethető vissza, hogy a filozófia ugyan folyamatosan *kifejti és meghatározza* a különböző fogalmakat, de csak a legritkább esetekben képes *definiálni* bizonyos kifejezéseket; ezt Adorno azzal magyarázza, hogy a filozófusok egészen ritkán fogadnak el készen kapott, abszolút érvényűnek tekintett megállapításokat – jellemzően élnek a reflexivitás eszközével (vö.: Adorno 1973: 12). Bár Adorno elfogadja azt az elgondolást, miszerint akkor leszünk képesek *megérteni* az egyes filozófiai rendszereket, ha megértjük azok sajátos fogalmiságát, úgy véli, e rendszerek filozófiai terminusait *igazán* akkor érthetjük meg, ha a rendszereket magukat is értjük. Látható tehát, hogy e követelmények teljesítése messze túlmutat azon, hogy pusztán a használt fogalmakat szükséges definiálni (Adorno 1973: 14–15).² A filozófiai terminusokat kontextusérzékenyen kell kezelni, meghatározásaik ugyanis csupán az adott filozófiai rendszerre érvényesek (Adorno 1973: 17), amely megállapítás újabb ellenérvként hozható fel a definíciós igénnyel szemben.

² Emellett Adorno azt állítja, hogy a filozófiában rengeteg olyan fogalom található, amelyek egyáltalán nem definiálhatók (Adorno 1973: 14-15).

Összefoglalva, Adorno filozófiai terminológiáról alkotott koncepciójának programja szerint a filozófiának a *definíciós igény ellen* kell fellépni (Adorno 1973: 18), ami persze nem azt jelenti, hogy ne kellene a továbbiakban fogalmak elemzésével foglalkozni, csupán arra kíván rámutatni, hogy a filozófiának meg kell szabadulnia a terminusok egyszerű, tömör meghatározásának igényétől.

A tanulmányban *nem célom* a regényelméletben megjelenő fogalmak definíciószerű meghatározása, ehelyett azok komplex, átfogó vizsgálatára vállalkozom. Adorno vonatkozó megjegyzése – amely szerint filozófiai terminusok kapcsán a lehető legritkább esetekben adhatók egyszerű, definíciószerű meghatározások –, úgy vélem, a regényelmélet fogalmi készletére is érvényes, ebből következően pedig elhibázott kísérlet lenne pusztán definíciók közé szorítani a szóban forgó fogalmakat, mivel annál sokkal gazdagabb tartalmiságot hordoznak magukban.

A fogalomrendszer kontextualizálása: a regényelméletről általában

Az 1914-es év második felében Lukács érdeklődésének középpontjába *A heidelbergi esztétikától* (1975) valamelyest eltérő téma került: az epikus forma problémáival kezdett el foglalkozni (vö.: Lendvai 2008: 273). Tervei szerint egy Dosztojevskij-monográfiát kívánt megalkotni;³ e könyv bevezető, többnyire módszertani állításokat megfogalmazó fejezetének szánta azt az írást, amelyet ma *A regény elmélete*ként tartunk számon (vö.: Fekete 2021: 120; Congdon 1991: 10–11). Bár tervének megvalósításába belekezdett, az említett Dosztojevskij-könyv végül sosem készült el, ránk maradtak azonban Lukács e könyvhöz készített jegyzetei,⁴ illetve az epikus forma kérdéseit tárgyaló hosszabb munkája. Az utóbbi írás először 1916-ban jelent meg németül, *Die Theorie des Romans* címen a *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* című folyóiratban – Max Weber közbenjárásának köszönhetően (Lendvai 2008: 273–274). Könyvformában néhány évvel később, 1920-ban látott (először) napvilágot; Paul Cassirer adta ki Berlinben. Mindezekből látható tehát, hogy Lukács, a művet illető, eredeti tervei több ponton módosultak ugyan, de ennek ellenére *A regény elmélete*nek „végleges” változata önmagában, a Dosztojevskij-könyv további, meg nem írt fejezetei nélkül is kerek; az epikus formák jellemzése során bejárt gondolati ívet illetően lezárt műnek tekinthető. Ez utóbbi szempont pedig

3 Lukács *A regény elmélete*nek 1962-es német kiadásához írt előszavában reflektál műve első változatának keletkezéstörténetére, amelyet úgy beszél el mint egy, az első világháború élményének borzalmas tapasztalata által inspirált kiütkezés: „[e]redetileg dialóguslánccoltnak indult: fiatal emberek egy csoportja visszavonul környezetük háborús pszichózisa elől, olyasféleképpen, ahogyan *Dekameron* novellameselői vonultak vissza a pestisjárvány elől; önfeltáró beszélgetéseket folytatnak, amelyek fokozatosan átvezetnek a könyvben tárgyalt problémákhoz, a bepillantáshoz egy dosztojevskiji világba. [...] A mű [...] a világ állapotán érzett állandó kétségbeesés hangulatában keletkezett” (Lukács 2009: 8). Az előbbieket a mű keletkezésének körülményei mellett egyúttal arra a gondolati ívre is rámutatnak, amelyet Lukács bejárni szándékozott az epikus formaproblémák vizsgálatán keresztül Dosztojevskij regényeiig, amelyekben sajátos „megoldást” látott a világban detektált problémákra, jelesül egy új világ eljövetelenek vízióját. Vélhetően ez utóbbi szempont (vagy talán inkább ráeszmélés) készítette arra, hogy belefogjon Dosztojevskij-monográfiájának megírásába, és e, Dosztojevskijnek tulajdonított, vízió alapos kifejtésébe.

4 Lukács a Dosztojevskij-jegyzeteket németül írta, melyet *Dostojewski – Notizen und Entwürfe* címen adtak ki 1985-ben, eredeti nyelven, németül. (Lukács 1985) Magyarul 2009-ben jelent meg *Dosztojevskij-jegyzetek* címen, *A regény elmélete*nek új kiadásával egy kötetben (Lukács 2009). A Dosztojevskij-projekt részletes tárgyalásához és elemzéséhez lásd Hoeschen (2015[1999]) és Tallár 2011.

lehetőséget ad a műben Lukács által mozgósított fogalmi apparátus átfogóbb tanulmányozására, elemzésére.

A következőkben a regényelmélet fogalmiságát kontextualizálom aszerint, hogy (1) mely (rész)diszciplínák elméleti és fogalmi keretei (*diszciplináris meghatározottság*), illetve (2) milyen további elgondolások (*a szintetikus látásmód és a weberi ideáltípusok*) lehettek hatással Lukácsra. Elsőre úgy tűnhet, könnyen meghatározható mely tudományterületen belül értelmezhető leginkább a regényelmélet (vagyis hogy Lukács milyen keretben beszél el, illetve milyen eszköztárat mozgósít a tárgyalni kívánt probléma, a nagyepikai formák elemzése érdekében), ám e kérdésre adott válasz – a látszattal ellentétben – korántsem magától értetődő.

Sziklai László hívja fel a figyelmet arra, hogy a regényelmélet koncepcióját tekintve megfigyelhető, Lukács gondolkodásának homlokterében a mű keletkezése táján az esztétikai kategóriák és a (történeti) korszakokban való gondolkodás kettőse játszott meghatározó szerepet: „[az esztétikai] kategória és történelem legbensőségesebb összekapcsolására törekedett [...], megpróbálta gyakorlatilag megragadni a maradandóságot a változásban” (Sziklai 2010: 52). E cél elérése érdekében Sziklai szerint „[a] történetfilozófiai analízis során Lukács mélyrehatóan vizsgálta a kategoriális problémákat, és eljutott a regény számos esztétikai meghatározásának megjelöléséig” (Sziklai 2010: 52). Sziklai így rámutat, az alapvető kategoriális kérdések – legalább részben – történetfilozófiai keretben való vizsgálata Lukácsot a regény műfajának esztétikai értelmezéséhez vezették; példázva ezzel, hogy miként fonódik össze a műben *történetfilozófia* és *esztétika*.

Márkus György szerint a fiatal Lukács műveinek jelentős része foglalkozik „a modern kor kultúraellenességével” (Márkus 1997 [1973]: 56). Lukács e művekben végzett elemzéseinek – Márkus szerint – két fő típusa különböztethető meg: a (1) *metafizikai-egzisztenciális elemzés* és a (2) *történeti interpretáció* (Márkus 1997 [1973]: 56). Márkus a történeti interpretációt úgy határozza meg, mint „ugyanazon problémáknak és tényeknek [mint a metafizikai-egzisztenciális elemzés] *történetileg létrejött és szociálisan determinált* korjelenségekként való értelmezése és jellemzése” (kiemelés tőlem – Márkus 1997 [1973]: 56). Lukács írásainak ilyen igényű fogalmi és elméleti kidolgozottságát figyelembe véve, Márkus úgy véli a („modern kor kultúraellenességét” tárgyaló) történeti interpretáció először *A regény elméletében* figyelhető meg (Márkus 1997 [1973]: 56). A történeti interpretáció Márkus által adott meghatározása a regényelmélet történetfilozófiai aspektusai mellett a *szociológiai* szempontokra is felhívja a figyelmet; beemelve ezzel egy új diszciplína elméleti és – főként – fogalmi apparátusát.

Bár regényelméletében Lukács több alkalommal utal a szociológia mint diszciplína – saját koncepciójában betöltött – szerepére és funkciójára, mindezek ellenére, a vizsgálni kívánt műben rendkívül nehéz demarkációs vonalat húzni történetfilozófia és szociológia közé. E nehéz elválaszthatóság nem csupán a regényelmélet jellemző vonása; Alfred Weber 1915-ben általános kritikaként fogalmazta meg: Lukács íásaiban a történetfilozófiai és a szociológiai aspektusok rendre összecsúsznak (Weber 1915: 225; Hanák 1972: 23).

A történetfilozófiai, esztétikai és szociológiai szempontok mellett Hévízi Ottó egy további, negyedik komponensre hívja fel a figyelmet, mégpedig az *etika* szerepére: „Lukács tervei szerint írása – anyagát (témáját) tekintve – nem esztétikai, hanem etikai műnek készült, jellegét (rendeltetését) tekintve pedig történetfilozófiának” (Hévízi 2007: 141–142).

Az etikai kérdések többször igen hangsúlyosan jelennek meg a regényelméletben, vélhetően még több szerepük lett volna, ha a Dosztojevszkij-monográfia megszületik. Talán annak tudható be, hogy a történetfilozófiai szempontok mellett jellemzően az *esztétikát* szokás megnevezni mint a koncepciót *alapjaiban* meghatározó diszciplínát az etikával szemben, hogy Lukács számára az etikai vonások kifejezetten Dosztojevszkij regényei kapcsán voltak igazán hangsúlyosak. Bár Lukács több szempontból tárgyalja Dosztojevszkij műveit, és művészete jellemző viszonyítási pontként több ízben megjelenik a regényelméletben, a mű kompozícióját tekintve *mégsem* Dosztojevszkijé a főszerep;⁵ Lukács inkább egy történetfilozófiai köntösbe bújtatott műfajelméleti problémát kíván körüljárni, aminek természetes következménye, hogy sokkal inkább esztétikai, mintsem etikai eszköztárat mozgósít.

Hanák Tibor több jelentős hasonlóságra figyelt fel Richard Hamann 1907-ben megjelent könyve, a *Der Impressionismus in Leben und Kunst (Impresszionizmus az életben és a művészetben)* és Lukács fiatalkori műveinek gondolatvilága között. Hamann „korproblémává” és „világnézeté” tágitja ki az impresszionizmus fogalmát, eloldozva ezzel a fogalmat a pusztán művészetelméleti és történeti kategóriaként való értelmezéstől (Hanák 1972: 17). Hanák (1972: 18) alapján ugyanis Hamann „a korszak minden kultúrasíkján talál valami közöset, mindenütt felfedezi a pillanatok és hangulatok uralmát [azzal, hogy] »szemlélete minden tekintetben az Egészre és Átfogóra irányul«”. Hanák szerint Lukács erősen szimpatizált a Hamann nyújtotta *szintetikus látásmóddal*, mivel *Esztétikai kultúra* (1913) című tanulmányában „[a]z impresszionizmust ő [Lukács] is kiemeli a művészetből és »kultúrának« fogja fel” (Hanák 1972: 18). A kultúra fogalmát Lukács a következő módon jellemzi ez utóbbi munkájában: „az élet minden megnyilatkozásának oly erővel való egyesítése [...], hogy bármelyik *részt* nézzük az *élet egészéből*, a legmélyén *ugyanazt* kell látnunk mindenütt” (kiemelés tőlem – Lukács 1913: 14). A kultúra ilyen módon való definiálása, vagyis a rész–egész viszony hangsúlyozása, egybevága a regényelmélet elméleti keretének alapvető jellemzőivel. Hanák azonban nem áll meg ezen a ponton; már ekkor további, a regényelmélet tartalmi jellemzőjét meghatározó szempontot vél felfedezni Lukács gondolkodásában, melyet a következőképpen foglal össze:

[Lukács m]ár itt [az 1913-as évek táján] felfigyel a korszakok, stílusok és műfajok összefüggésének problémájára, mely majd regényelméletében kristályosodik ki nagyszerű koncepcióvá; innét ered szembenállása mindenféle elaprózódással, epizodizmussal és naturalizmussal a művészetekben, a pozitívizmussal és relativizmussal a tudományokban; [...] Lukács a bécsi esztéták és az impresszionizmus bírálatával nem egy várost, nem egy művészeti irányt, hanem az *egész kort*, *kultúrát*, sőt ezen túlmenően a *lelki magatartást*, a *világnézetek egyik típusát* akarta megítélni, lemérni a rend, lényeg és cél után vágyó férfiaság mérlegén (kiemelés tőlem – Hanák 1972: 18–19).

5 Jelen tanulmány keretei között nem foglalkozom részletesebben a regényelmélet etikai és történetfilozófiai kontextusával, de természetesen a mű (és a Dosztojevszkij-projekt is) elemezhető lenne az említett megközelítések alapján. Az ilyen irányú, részletesebb megközelítésekért lásd Hévízi 2007; Márkus (1997[1973]) és Fehér 1995.

Az előbbi idézet – ha nem is a teljesség igényével – egyfelől rámutat a modern kor néhány sajátos jellemvonására („mindenféle elaprózódás”; „epizodikusság”), melyeket Lukács a korszak számos más jellegzetessége mellett, a regényelméletben olvasható hosszas fejtegetés formájában diagnosztizál; másfelől pedig tágabb perspektívába helyezve azokat („egész kor, kultúra”; „lelki magatartás”; „világnézetek egyik típusa”) megvilágítja azt a társadalomkritikai vetületet, a modernség kritikáját, amely a regényelmélet központi gondolatát képezi.

Úgy vélem, a Hanák által Lukácsnak tulajdonított szintetikus látásmód iránti igény, a fennálló rendszer komplex módon történő leírására és megértésére való törekvés megfelelő magyarázatot ad a fentebb vázolt diszciplináris sokszínűség megjelenésének okát és szerepét illetően. Hanák kitűnően ragadja meg Lukács gondolati fejlődésének folyamatszerűségét és változásának irányát, támpontokat nyújtva ezzel a kultúrakritikai és társadalomkritikai érdeklődésének alakulásához.

Véleményem szerint a weberi ideáltípusok is hatással lehettek (ha csak részben is) Lukács gondolkodására, legalább három vonatkozásban: az eposz, a regény és a görög kor terminusainak kidolgozásakor. Ugyan megfelelő dokumentumok hiányában teljes bizonyossággal nem állítható, hogy Lukács ismerte a weberi ideáltípusok elméletét, mégis úgy vélem, számos bizonyító erejű – főként történeti – érv hozható fel ennek alátámasztására.

Lukács – vélhetően 1912 második felében – Ernst Bloch javaslatára egy időre Heidelbergbe költözött, ahol rövid időn belül bejáratosá vált Max Weber vasárnapi teadélutánjaira, ahol igen aktív szellemi élet folyt (Fekete 2021: 107). A résztvevők visszaemlékezései alapján tudható, hogy Lukács hamar felhívta magára (pozitív értelemben) Weber figyelmét; ezeken az alkalmakon Lukácsot tekintették Weber egyik legfontosabb vitapartnerének (Fekete 2021: 107).

Weber nagyra becsülte Lukácsot, elismerte szakmai teljesítményét, és Lukáccsal folytatott levelezései alapján tudjuk, rendszeresen olvasták egymás írásait. Egy 1916. augusztus 16-i levélből az is kiderül, hogy Weber olvasta a regényelméletet (Lukács 1982: 626–628; Bendl 1994: 191). A vasárnapi alkalmakon a résztvevők jellemzően különböző filozófia és társadalomelméleti kérdéseket tárgyaltak meg. Weber már 1904-ben egészen kidolgozottan használta az ideáltípus kifejezést, amelynek jellemzői jelentős módon nem változtak meg az 1919-es *Gazdaság és társadalom* című kötet módszertani részében foglaltakhoz képest. E szempontból érdemes még megemlíteni az 1913-ban megjelent *A megértő szociológia néhány kategóriájáról* (*Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*) című tanulmányt, amelyben szintén szó esik az ideáltípusokról; ez a tanulmány volt az előbb említett 1919-es *Gazdaság és társadalom* első fejezetének alapja (Erdélyi 2003: 15).

Ha figyelembe vesszük Weber írásaiban az ideáltípus terminusának megjelenését, illetve azokban betöltött igen hangsúlyos szerepét, és ezt kiegészítjük az említett történeti tényekkel (Lukács egészen alaposan ismerte Weber munkásságát, hosszú éveken át aktívan leveleztek, továbbá a levelezésben egyebek mellett egymás munkáit is tárgyalták), akkor úgy vélem erősen valószínűsíthető, hogy Lukács gondolkodására – több más weberi elgondolás mellett – az ideáltípusok koncepciója is befolyással volt.

Bár Weber társadalomtudományos kutatási módszerként tekintett az ideáltípusok elméletére, melyeknek az empirikus kutatások során komoly szerepet szánt, úgy gondolom, hogy az alapvetően elméleti (jelen esetben esztétikai és irodalomelméleti) munkákban is (mint amilyen Lukács regényelmélete) több tekintetben kiválóan alkalmazhatók.⁶ A következőkben az ideáltípusok néhány jellemző sajátosságát mutatom be,⁷ hogy a későbbiekben, a három kifejezés (eposz, regény, görög kor) elemzésekor rámutathassak, miként alkotta meg ezeket Lukács, illetve, hogy egy lehetséges magyarázattal szolgálhassak arra vonatkozóan, miért tarthatta Lukács szükségesnek, hogy „tiszta kategóriákként” kezelje az említett fogalmakat.

Max Weber módszertani kategóriaként tekint az ideáltípusra, olyan „fogalomalkotási formaként” (Weber 1998: 47), amely eszközt „helyesen használva” nagymértékben segíthetjük és pontosíthatjuk az (empirikus) kutatásokat – ez fontos részét képezi a (weberi) *megértő szociológia* koncepciójának. Weber az ideáltípusok két fontos sajátosságát emeli ki: egyrészt ezek „*tiszta fogalmak*”, amelyeket a kutatók alkotnak meg, és ennek következtében a megkonstruált fogalmakkal teljesen azonos képződmények a valóságban soha nem találhatók meg; másrészt pedig rámutat, hogy *racionális fogalmak*, amelyek mentesek minden irracionális meghatározottságtól – indulatoktól, érzésektől vagy tévedésektől (Weber 1987: 40). E két jellemző magyarázatához érdemes megvizsgálni az ideáltípusok „működési elvét”; erről Weber az 1904-es *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”* című tanulmányában így ír:

Tartalmát tekintve ez a konstrukció *utópia* jellegű, ami a valóság meghatározott elemeinek *gondolati* felfokozásával jött létre. Az élet empirikus tényeihez való viszonya csupán annyi, hogy ha a valóságban valamilyen mértékben *megállapítást nyer* vagy *feltételezhető* az ebben a konstrukcióban elvontan ábrázolt összefüggésfajta [...] megléte, akkor pragmatikusan a magunk számára egy *ideáltípusban szemléltethetjük* s tehetjük érthetővé ennek az összefüggésnek a *sajátosságát* (kiemelés tőlem – Weber 1998 [1904]: 47).

Az idézetben foglaltak megvilágítják az ideáltípus (mint például az egyház vagy a városgazdaság – ezek Weber példái) megalkotásának módját: eszerint a valóságban tapasztaltak alapján, valamint e tapasztalatokhoz fűződő saját, plauzibilisnek tűnő elgondolásaink és kapcsolódó (történeti) ismereteink segítségével összegyűjtjük a fogalom jellemzőit. E jellemzők együttesét nevezi Weber *objektív lehetőségeknek*; ezek eredményezik a (társadalmi) jelenség ideáltípusát (Weber 1998 [1904]: 50–51). Weber utal rá, hogy természetesen az eljárás folyamán valószínűleg számos olyan jellemzőt is összegyűjtünk, amelyek egyáltalán nem férnek össze egymással, és lesznek köztük olyanok is, amelyek a valóságban

6 Természetesen nem állítom, hogy a weberi ideáltípusok esztétikai típusok lennének, csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az ideáltípusok jellemző tulajdonságai és a Lukács által a regényelméletben alkalmazott „módszer” között igen sok hasonlóság figyelhető meg. Ez pedig – véleményem szerint – rámutat arra, hogy, bár Weber eredetileg empirikus (társadalom)kutatási módszerként „hívta életre” az ideáltípusokat, elképzelhetőek olyan esztétikai, filozófia kutatások is, amelyek esetében a weberi elmélet sikeresen alkalmazható más természeti, (látszólag) kifejezetten elméletinek tűnő problémákra is.

7 Amennyiben Lukács valóban ismerte Weber ideáltípusokról szóló írásait, a regényelmélet megalkotásakor magától értetődő módon csak az 1904-es és az 1913-as szövegekre támaszkodhatott. Ennek ellenére én az ideáltípusok jellemzésekor Weber 1919-es írására is támaszkodom. Ennek oka, hogy úgy vélem, a harmadik műben kifejtett elgondolások nem mutatnak szignifikáns eltérést a korábbi írásokhoz képest.

nem léteznek, vagyis csupán *utópiák*. Ez nem okoz problémát, mivel az ideáltípus pusztán a „tisztán ideális *határfogalom* jelentőségével bír, amelyhez *hozzámérjük* és amelylyel *összehasonlíthatjuk a valóságot*, hogy empirikus tartalmának meghatározott, jelentős alkotórészeit megvilágíthassuk” (kiemelés tőlem – Weber 1998 [1904]: 51). Vagyis arról van szó, hogy a valóságban megfigyelhető jelenség vonásait *összevetjük* az általunk kreált tiszta kategóriával, így egyes tulajdonságok jelentősége felerősödik, más sajátosságok pedig háttérbe szorulnak – kiszűrve ezzel a vizsgált jelenség valóban *adekvát* vonásait az ideáltípus kapcsán generált objektív lehetőségek sokaságából. Az ideáltípusoknak nem az a célja, hogy a valóságot írják le, hanem hogy *eszközként* szolgáljanak annak megismeréséhez (vö.: Weber 1998 [1904]: 47).

A fentebbiek fényében sejthető: „[m]inél pontosabbak és egyértelműbbek az ideáltípusos konstrukciók, annál inkább alkalmasak terminológiai, valamint osztályozási célokra, és annál nagyobb a heurisztikus értékük” (Weber 1987: 50). Nem elegendő tehát a jelenségek részleges jellemzése, törekedni kell az átfogó, „mindenoldalú definiálásra” (Weber 1998 [1904]: 50) is.

E ponton a céloom az volt, hogy szemléltessem azt a keresztmetszetet, amelyben véleményem szerint Lukács regényelméletének fogalmai adekvát módon elhelyezhetők. Úgy gondolom, hogy a négy *(rész)diszciplína* (történelemfilozófia, esztétika, szociológia és etika) elméleti kerete és módszertana, a Hanák Tibor alapján bemutatott *szintetikus látásmód* iránti igény, valamint a *weberi ideáltípusok* mind hatással lehetnek Lukács fogalomalkotási megfontolásaira, így e szempontok plauzibilisen felhasználhatók a fogalmak későbbi elemzésekor. Nem állítom, hogy az általam ismertetett szempontok kizárólagosak, Lukács regényelmélete vélhetően más szempontok felől is megközelíthető lenne, többek közt például a Lukácsra ez idő tájt hatást gyakorló szerzők felől, mint Hegel, Kierkegaard, Fichte, Nietzsche, Kant, Dilthey vagy Simmel, valamint a regényelmélet mint poétikai, irodalomelméleti és -történeti konstrukció felfogásából kiindulva.⁸ Egy ilyen átfogó vizsgálat azonban messze túlmutat e tanulmány keretein, így jelen esetben erre a hatástörténeti vizsgálódásra *nem vállalkozom*.⁹

A tárgyalt fogalmak

A többszintű fogalmi konstrukció

A többszintű fogalmi rendszer alapja meglátásom szerint az, hogy a lukácsi fogalmak eltérő jelentőséggel bírnak a regényelméletben: vannak, amelyek kiemelt fontosságúak (*regény, eposz*), hiszen ezekből indulnak ki Lukács központi elemzései, a további fogalmak pedig e két fogalom köré szerveződnek; némelyek egészen konkrétan (*zárt világ, szervezés, lényeglátás, kontingens világ, problematikus individuum, lényegvesztettség, „tökéletes bűnösség kora”, „transzcendentális otthontalanság”, életrajzi forma*), míg mások kevésbé

⁸ Ez utóbbi szempontokhoz lásd részletesebben Bókay 1997: 107–115. vonatkozó részeit.

⁹ A regényelmélet hatástörténeti vizsgálatához lásd például: de Man 2005; Hanák 1972; Lendvai 2008; Hévízi 2007 és Ungvári (1996 [1977]) vonatkozó részeit.

(*totalitás, irónia*). Ettől függetlenül mindegyik fogalom egyaránt a rendszer részét képezi, egyik terminus sem lenne elhagyható, hiszen ez nagymértékben módosítaná az egész elmélet koncepcióját.

1. ábra. A többszintű fogalmi konstrukció

„Alappilérek” (0. szint)	EPOSZ (EPOPEIA)	REGÉNY
1. szint	<i>zárt kultúra harmónia lényeglátás</i>	<i>kontingens világ problematikus individuuum lényegvesztettség „tökéletes bűnösség kora” „transzcendentális otthontalanság” életrajzi forma</i>
2. szint	<i>totalitás</i>	<i>irónia</i>
Lukács szerint ekkor jellemző (leginkább)	<i>antik görögség korszaka</i>	<i>modern kor</i>

Forrás: Saját szerkesztés – Lukács 2009 alapján

A fogalmak egy része inkább az eposz, míg másik része inkább a regény fogalmához kapcsolható (lásd az 1. ábrát). A rendszer „alappilléreinek” (0. szint) az eposzt és a regényt nevezem, mivel – ahogy már jeleztem – ezek Lukács gondolatmenetének legfőbb fogódzói, amelyekre elméletét építi. Az első szinten a regényt és az eposzt alapjaiban jellemző fogalmak helyezkednek el. Az ezen a szinten található fogalmak jellemzően történetfilozófiai és szociológiai meghatározottságúak, bár többnek erős esztétikai kötődése is van. Lukács az eposz és a regény fogalmainak elemzésekor egyben társadalomkritikát (modernségkritikát) is megfogalmaz, amely megmagyarázza a fogalmak primer társadalomelméleti vetületeit. A második szintre az első szinten lévő fogalmakat strukturáló, absztrakt, tágabb horizontokat nyitó fogalmak (*totalitás, irónia*) kerültek. Ez utóbbi szint fogalmainak jellemzése egyúttal kiegészíti és finomítja a legalapvetőbb fogalmak regényelméletben betöltött helyét, illetve szerepét.

Az eposz és a regény (lukácsi) fogalmainak általános jellemzői

A következőkben az eposz és a regény fogalmait tárgyalom. Először elhelyezem a két terminust a regényelmélet kontextusában, mindeközben rámutatok azok ideáltipikus jellegzetességeire. Majd az 1. ábrán szemléltetett, kapcsolódó terminusok alapján megvizsgálom a két fogalom jellemzőit, illetve, hogy Lukács milyen szerepet tulajdonít azoknak regényelméletében.

Lukács az eposz, azaz az epepeia (nagyeposz) és a regény fogalmait egyaránt a nagyepika objektivációinak tekinti (Lukács 2009: 54). Regényelméletében a regény formafogalmának

(ki)alakulását járja körül, pontosabban azt a kérdést próbálja megválaszolni, mi mondható el arról a *korszakról* (a modern korról), amely e műfajt életre hívta. Lukács elemzéseiben egészen az eposz fogalmáig nyúl vissza, s tulajdonképpen az eposz jellemző sajátosságainak viszonylatából szemléli a regényt mint formafogalmat. Megfigyelhető a két fogalom folyamatos – már-már *antagonisztikus* – szembeállítás és különbségeik kiélézése: ez alapján rajzolódnak ki leginkább a fogalmak tulajdonságai, valamint azok a pontok, ahol a terminusok eltérnek egymástól.

Módszertani kettősség figyelhető meg az eposz és a regény fogalomalkotása, illetve -használata kapcsán, mivel – véleményem szerint – Lukács legalább kétféle módon alkalmazza azokat. Az átláthatóság kedvéért feltétlenül szükséges – legalább elméleti szinten – ezek megkülönböztetése, bár az elemzések során Lukács maga is sok esetben összemosza őket. Egyrészt az eposz és a regény fogalmait helyenként *ideáltipikus* módon kezeli, vagyis először jellegzetes „*tiszta vonásokat*” párosít hozzájuk (vö.: Marsovszky 1927), amelyek alapján kialakul az a két kategória, amelynek objektivációi a valóságban tökéletesen sosem figyelhetők meg.¹⁰ Másrészt Lukács arra is figyelmet fordít, hogy a két kategóriát *történeti-társadalmi kontextusban* vizsgálja: az általa konstruált „tiszta kategóriáktól” való eltérést, valamint a két kategória *történeti* alakulását tanulmányozva. E módszertani „kétarcúság” – vagyis a regény és az eposz ideáltípusainak megalkotása, majd pedig azok történeti-társadalmi kontextusba helyezése – húzódik meg a regényelmélet koncepciója mögött. Lukács a regény és az eposz objektivációira *társadalmi* produktumokként tekintett, és úgy gondolta, vitán felül áll, hogy ezek valóban képesek tükrözni annak a korszaknak a sajátos vonásait, amelyekben születtek. A fogalmak ideáltipikus értelmezésére vélhetően azért volt szüksége, mert így azok olyan viszonyítási pontként képesek szolgálni, amelynek függvényében a „tiszta fogalmakhoz” képest az objektivációban bekövetkezett változások és eltérések a leginkább szemléltethetők.

Lukács alapgondolata, hogy az eposz az *antik görögség korszakának* műfaja, míg a regény a *modern kor* terméke. Úgy véli, hogy a két fogalmat „nem a megformáló érzületek választják el egymástól, hanem azok a *történetfilozófiai adottságok*, amelyeket eposz és regény a megformáláshoz készen találnak” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 54). Ebből tehát látható, hogy a fogalmak alapvetően történetfilozófiai (és szociológiai) megfontolások mentén különülnek el egymástól, sőt a történetfilozófiának *egész koncepciót meghatározó* szerep jut. Az előbbiektől egyenes út vezet a *társadalomkritikai konzekvenciákhoz*, amelyeket Lukács le is von, bár a regényelméletnek vélhetően nem volt normatív célja; ez pusztán *inherens* következménye a modernségről alkotott megállapításainak.¹¹

10 Hanák Tibor szerint az ideáltípusok szerepe nem elhanyagolható Lukácsnál: valójában „*ismeretesközként*” szolgálnak; úgy véli, Lukács számára „középutat jelentettek az empirizmus és a történetfilozófia között [azzal, hogy e]lszakadtak a pusztá adatoktól, de egyúttal figyelmeztettek arra is, hogy elszakadtak tőle” (Hanák 1972: 29). Az ideáltípusok felhasználása a tudományos kutatásban olyan módszertani (és elvi) elköteleződést igényel, amely kitűnően összefér a szellemtudomány hagyományával. Lukács pedig a regényelmélet német kiadásához 1962-ben írt előszavában maga állítja, hogy „*A regény elmélete* [...] a szellemtudományi tendenciák *tipikus* terméke” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 9).

11 Lendvai L. Ferenc Lukács társadalomkritikai érdeklődését „*romantikus kultúrkritikaként*” azonosítja, és összekapcsolja egyfajta erőteljes vágyódással a „letűnt korok [...] iránt” (Lendvai 2008: 272). Lendvai erre vezet vissza többek között azt is, hogy Lukács a *Dosztojevszkij-jegyzetek* születése idején nagyfokú érdeklődést mutatott különböző vallási formák iránt (vö.: Lendvai 2008: 272).

Ahogy fentebb röviden megjegyeztem, Lukács az eposz formafofogalmát az antik görögség korszakában horgonyozza le. E korszakot „zárt kultúraként” (*Geschlossene Kultur*) azonosítja, amelyen azt érti, hogy az emberek ekkor minden szempontból *teljes harmóniában* éltek a világgal, pontosabban a világban: az „én”, illetve a „világ” lényegileg nem különbözött egymástól (vö.: Lukács 2009: 25; Congdon 1983: 99). A világ sosem vált idegenné számukra, vagyis „a lélekben lobogó tűz egylényegű a csillagokkal; élesen elválnak egymástól ők, a világ és az én, a fény meg a tűz, és mégsem válnak soha egymástól örökre idegenekké” (Lukács 2009: 25). A világ – a kultúra zártsága okán – nem volt képes az ember (a lélek) számára valóban idegenné válni, ennek következtében az emberek cselekedetei az értelem fényénél születtek, mivel a világgal kapcsolatos megismerési képességük teljes volt és nem szenvedett hiányt semmiben: „a görög ember csak válaszokat ismer[t], kérdéseket nem; csupán megoldásokat (ha mégoly talányosakat is), de rejtélyeket nem” (Lukács 2009: 25–27). Lukács az „értelem világának” nevezi a görögök világát, ahol az átláthatóság, a *lényeglátás* uralkodott, vagyis olyannak látták a világban lévő dolgokat, amilyenek azok valójában voltak, ezáltal képesek voltak azok *lényegi* megismerésére. Szószoros értelemben vett tévedés nem létezett; az emberek megismerését legfeljebb a „mérték vagy a belátás hiánya” (Lukács 2009: 29) korlátozta. A kor embere számára minden tudás elérhető volt; hiszen a tudásszerzés nem jelentett mást számukra, mint „homályteremtő fátylak föllebbentés[ét]” (Lukács 2009: 29), tehát a már több szempontból ismerős dolgokról szerzett ismeretek pontosítását. Mindezek alapján, ha egy dolog értelemidegenként tűnt fel az emberek számára, az azért volt lehetséges, mert *valóban* távol esett az értelemtől (Lukács 2009: 29). Az ember feladata ebben a világban csupán az volt, hogy megtalálja benne *saját* helyét (vö.: Lukács 2009: 29).

Lukács a világ *egyneműségének* hangsúlyozásával a görögség igen fontos tulajdonságára mutat rá: a *közösségiség* megélésének sajátos formájára. Meglátásom szerint ebben ragadható meg a görög és a modern kor közti, talán legnagyobb és legfontosabb különbség. Az sem elhanyagolható továbbá, hogy a közösségiség lényegi megváltozásából (pontosabban annak hiányából) eredeztetni Lukács a modern társadalmi viszonyok jellemző vonásait. Az „egynemű világban” nem csupán arról van szó, hogy az ember és a világ nem válik el egymástól lényegi módon, hanem, ami még fontosabb, hogy *Én és Te között sem lesz számottevő különbség*. A határok csupán viszonylagosak: „a [lélek és a világ, illetve az Én és Te] körvonalait alkotó határ *lényegében nem* különböztethető meg a dolgok kontúrjától” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 29). Lukács hangsúlyozza, hogy az emberek egymáshoz való viszonya, az emberek közötti kapcsolatok azok, amelyek *igazán* lényegiek („szubsztancialittek”), rámutatva ezzel, hogy ekkor még „az ember nem maga áll [a világban], a szubsztancialitás egyedüli hordozójaként” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 29). A fentiek konklúziójaként, Lukács szerint a történelem e periódusában egyén és közösség legszorosabb összekapcsolódása volt jellemző, amely kapcsolat teljes mértékben áthatotta az emberek életét, és cselekedeteik is e speciális viszony kötelékében születtek.

Lukács alapvetően más társadalmi viszonyokat kapcsol a görögséghez, mint amelyek meglátása szerint később, a modern korban megfigyelhetők (individualizáció, az egymástól való idegenség érzete, fragmentáltság, epizodikusság). E jellemzők hiánya tehát

az oka a görögökhöz társított harmóniának, az idegenség hiányának vagy a teljes megismerés lehetőségének.¹² A regény és az eposz fogalmi mellett a görögség korszaka is ideáltipikusnak tekinthető (vö.: Hanák 1972: 31). Egyrészt Lukács elemzéseiben a görögség alapvető referencia, amelynek függvényében a modernségről alkotott állításait és kritikáját megfogalmazza, másrészt pedig a fentebbi jellemzés alapján világos, hogy Lukács igencsak magasztos, már-már eszményi képet fest az antik görögségről,¹³ s hogy a valóságban a bemutatott tulajdonságok együttese vélhetően nem volt jellemző. Úgy gondolom, e túlszépítésnek legalább két plauzibilis magyarázata lehet: egy *általános, módszertani* és egy *személyes okokra visszavezethető magyarázat*. Először is, Lukács a görögség egyes vonásainak túlhangsúlyozásával még inkább ki akarta élezni a modernség és az antik világ szembenállását; másfelől, Lukács erősen vonzódott a „letűnt korokhoz”, amelyekben olyan, számára pozitív jellemzőket talált, mint az élet lényegi módon való megélése vagy a közösségiség megléte (vö.: Lendvai 2008: 272).

A görögség korának¹⁴ sajátos jellemzői ágyaznak meg az eposz *műfajának* értelmezéséhez, ezért tartottam szükségesnek először a görögség jellemzését elvégezni. Lukács szerint az eposz műfaját valójában a következő kérdés hívta életre: „hogyan válhat az élet lényegivé?” (Lukács 2009: 27). Természetesen az előbbi kérdés csupán utólagos kísérlet az eposz esszenciájának megragadására; a kérdést az alkotó (bár Lukács kifejezetten csak Homéroszt említi) a maga számára vélhetően *sosem* fogalmazta meg (vö.: Lukács 2009: 27; Congdon 1983: 99). Ennek legfontosabb oka abban rejlik, hogy a kor emberének egészen egyszerűen nem volt szüksége az efféle kérdések feltételére, mivel élete *már* lényegi volt azáltal, hogy a világban és nem azon kívül élt, az én és a világ szétválása, egymástól való elkülönülése nélkül. Ezért állíthatja Lukács, hogy „ő [általánosságban értsd: az alkotó, a szövegrész alapján egészen konkrétan Homérosz] már akkor rálelt a feleletre, mielőtt a szellem, történelmi útján haladva, a kérdést föltette volna” (Lukács 2009: 27).

Az eposz cselekménye minden esetben zárt világban zajlik, „zárt *életteljességet*” bemutatva (Lukács 2009: 59); ez nem is történhetne másképp, hiszen az eposz a görög kor harmonikus, behatárolt és átlátható keretei között születik meg, s az alkotó a számára készen talált anyagot formázza műalkotássá. Az eposz korát Lukács „gyermeki világnak” vagy másképp az „emberiség gyermekkorának” nevezi: az emberek a normákat készen kapják. Az eposzban épp azért nem létezik büntett és téboly – úgy, ahogyan a modern korban, azaz a regény korában –, mert az emberek élete összefonódik sorsukkal, ennek következtében pedig a bünt és az egyéb negatívumokat a sors egyes, szükséges és elkerülhetetlen elemeinek tekintik, amelyek az ember sorsának kiteljesedéséhez vezetnek és életének lényegére mutatnak rá (vö.: Lukács 2009: 60). Az eposz hőséneke cselekedeteit a „közvetlenül adott célok [...] [és] képződmények” (Lukács 2009: 61) irányítják; világát pedig a „közvetlenül nyilvánvalóan személyek fölötti, lenni-kellő szükségszerűség” (Lukács 2009: 61)

12 Lendvai a „régikor” és a „modernkor” szembeállítását olyan történetfilozófiai problémaként kezeli Lukácsnál, amely fiatalkori munkáinak időről-időre visszatérő motívuma, s nem csupán a regényelmélet sajátja (Lendvai 2008: 274).

13 Ungvári Tamás megjegyzi, a görög kor ilyen módon való leírása és jellemzése a német romantikára vezethető vissza (vö.: Ungvári 1996 [1977]: 44).

14 Bár úgy tűnik, Lukács általában beszél a görögségről, az sokkal inkább egy meghatározott periódust, jelesül Homérosz korát tükrözi (Lendvai 2008: 275). Vélhetően erre vezethető vissza az az állítása, hogy valójában Homérosz eposzai tekinthetők *igazi* eposzoknak (Lukács 2009: 27; vö.: Lendvai 2008: 275).

jellemzi. Látható tehát, hogy az eposz kapcsán értelmetlen egyéni felelősségről, illetve egyéni célokról beszélni; Lukács jellemzései arra mutatnak rá, hogy figyelmünket nem csupán egyetlen (fő)szereplőre, az eposz hőisére kell irányítanunk, hanem arra az *egész közösségre és korszakra*, amelynek az eposzi hős *tipikus* példázata kíván lenni.¹⁵ Lukács az eposzi hős jellemzőit röviden a következőképp fogalmazza meg: „[a]mikor *kalandra* indul a lélek, és megállja a próbát, *ismeretlen* számára a *keresés* igazi *kínja* és a *meglelés* igazi *veszélye*: önmagát sosem kockáztatja; *nem tudja* még, hogy *elvesztheti* és sosem gondol arra, hogy *keresnie kell* önmagát” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 26). Az idézetből az eposz hőisének jellemzése mellett egyúttal az eposz néhány kulcsfontosságú műfaji sajátossága is felfejthető. Az eposz hőse kalandra vállalkozik, amelynek célja, hogy a hős a számára rendelt utat végigjárva ráleljen sorsára; a regénnyel ellentétben ennek a vándorútnak (*Wanderung*) célja nem az önmegismerés, az eposz hőse számára ez lehetőségként *fel sem merül*: teljes egészében ismeri ugyanis önmagát, társait és világának alkotóelmeit is. Ezért állítja Lukács, hogy az eposz korában a lélek nem ismeri a „keresés igazi kínját” és a „meglelés igazi veszélyét” (vö.: Lukács 2009: 26). Az eposz hőisére nem leselkedhet olyan probléma, amely életét komoly veszélybe sodorná, mivel ismerős és kiszámítható világban él. Természetesen adódhatnak veszedelmes helyzetek a kaland során, de ezek kivétel nélkül elhárulnak, illetve megoldódnak, mert „a világot kormányzó sors ismeretlen és igazságtalan adományait osztó istenség érthetetlenül bár, de ismerősként közel áll az emberekhez, mint apa a kisgyermekhez, olyankor minden tett a lélekre szabott öltözék csupán” (Lukács 2009: 26). Lendvai úgy véli, hogy „a »csodás elem« [az istenek megjelenése és szerepe az eposzokban] nem valami külsődleges függelék az igazi eposzon, hanem az egész alkotást átható *mitologikus világlátás megnyilvánulása*” (kiemelés tőlem – Lendvai 2005: 99). E meglátás rávilágít az eposz műfaji sajátosságai mögött húzóódó szociológiai aspektusokra, itt jelesül arra, hogy a kor sajátos szellemisége és mentalitása *kiolvasható* az eposz műfajának formai és tartalmi jellegzetességeiből.

A modern kor és a regény fogalma

Az eposz jellemzése után a következőkben a regény műfajának, illetve az azt létrehozó modern kor bemutatására fókuszálok. Az eposzhoz hasonlóan Lukács szerint a regény műfajának alakulását szintén a különféle társadalmi folyamatok formálták. A legfontosabb változások abban gyökereznek, hogy egyfelől a görög korra jellemző zárt világ *kitágult*, másfelől a görögök életét minden szempontból meghatározó *totalitás* a modern korban *már nem jellemző*: ezzel együtt a célok és az élet alapvető irányultsága kiveszett, eltűnt a világból (vö.: Lukács 2009: 61). Veres András ezt a következő módon foglalja

¹⁵ A görögség jellemzésénél igyekeztem hangsúlyozni, hogy a kor embere *nem* individuum, és a közösség egy tagjaként értelmezendő, aki lényegi módon nem különbözik társaitól. Emiatt lehetséges azt állítani, hogy a hős a közösséget, illetve a korszak miliójét mutatja be, s nem saját, egyéni cselekedetei számítanak. Lukács az eposz és az individuum problémáját a következőképp foglalja össze: „az epikus kozmosz meghatározó értékrendszer *lekerékítség*e és *zártága* túlságosan is *szerves egészet alkot*, semhogy benne egy rész annyira önmagába zárulhatna, annyira önmagát hordozhatná, hogy bensőként leljen magára, hogy *személyiséggé* váljon” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 66).

össze: „Lukácsnál a regény válsága egy általánosabb válság tünete: a görögök utáni (»sarkából kifordult«) világ kifejeződése; annak általános élménye, hogy »nem létezik többé a lét spontán teljessége«” (Veres 2000: 67).

Lukács több leíró jelzővel illeti e világot, amelyek alapján kibontja a korszak tulajdonságait; a következőkben ezeket tekintem át. A *konvenciók világára*, vagyis a modern korra jellemző, hogy konvenciók sokasága hatja át a benne élő ember életét; áttekinthetetlen és végtelenül sokszínűbb a görögök világához képest. A korszak e jellemzői a megismerő szubjektum számára is világosak, ennek ellenére mégsem képes értelmet és (értelmes) célt találni a maga számára e világban. Ennek oka elsősorban nem az ember (a lélek), hanem a *világ megváltozásában* keresendő. Magától értetődő, hogy a modern megismerő szubjektum a világhoz hasonlóan szintén megváltozott, a görög kor emberéhez viszonyítva azonban úgy gondolom, ezt a struktúrák változása előzte meg; így először e változások jellegét érdemes megragadni. Lukács így fogalmaz: „világunk végtelen nagyra tágult, és minden zuga több kincset és veszélyt rejt, mint a görögöké, ez a gazdagság azonban felszámolja életük hordozó és pozitív értelmét: a totalitást” (Lukács 2009: 31). Lukács látszólag pozitív jelzőkkel illeti a modern kort, annak ellenére, hogy a görögség volt számára az abszolút ideális világ (korszak). Ez feszültséget sejtet, amelynek feloldása abban keresendő, hogy bár látszólag a modernségben másféle és összehasonlíthatatlanul sokrétűbb lehetőségek állnak a szubjektum rendelkezésére, mint hajdan a görögök számára, azonban e lehetőségek csupán *látszólag* tűnnek kívánatosabbnak. Ennek oka, hogy e lehetőségek – a világ kitágulása és „szétrobbanása” következtében – lényegüket veszítették (*lényegvesztettség*), mert az emberi életnek célt és értelmet adó, az életet lényegileg rendező totalitást elvesztették. A totalitás kiveszett a világból, s ezzel együtt annak a lehetősége is, hogy az ember lényegileg megismerje önmagát és az őt körülvevő világot: felbomlott tehát a harmónia, amely a görögök világának legfontosabb sajátosságai közé tartozott. Lukács ebben látja „minden baj forrását”, s állítja, ennek következtében alakultak ki a modern szubjektum jellemzői.

Ezt a személyt nevezi *problematikus individuumnak*, aki a kontingens világ „lakója”, aki számára a célok már nem közvetlenül adóttak, és akinek élete akár komoly veszélybe és kilátástalanságba is kerülhet (vö: Lukács 2009: 78). Jól láthatóak a különbségek a görögökhöz, vagyis a *problémamentes „individuumhoz”*¹⁶ viszonyítva, ahol az előbbi vonások tökéletes ellentéte volt jellemző (vö.: Vajda 1997: 353). A modern individuum életének fontos elemévé válik a *veszély*, amelyet az tesz lehetővé, hogy a (kül)világot már nem az általános, mindent átható, univerzális érvényű elvek és normák (*eszmék*) uralják, mivel ezek *szubjektívekké*, azaz *eszményekké* váltak (Lukács 2009: 78). Lukács szerint „[a]z eszmék elérhetetlenként és – empirikus értelemben – nem-valóságosként való tételezése, eszményekké változása *szétszakítja az individualitás közvetlen, problémamentes szervességét*” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 78), amelynek következtében „[a]z individualitás céljá

16 Fentebb, az eposzi hős jellemzésénél kifejtettem, hogy miért nem adekvát jelző az individuum a görögség korában. Ebben az esetben csupán a párba állíthatóság kedvéért használtam a „*problémamentes individuum*” terminust Vajda (1997: 353) alapján, hogy érzékeltsem a modern és a görög ember közötti különbségeket a lukácsi elméletben.

változott önmaga számára” (Lukács 2009: 78). Ettől kezdve az egyénnek nem az élet lényegének és értelmének megtalálása tűnik fel célként; a *keresés aktusa* válik céllá számára. Az ember bár képes felismeri, mi a fontos saját maga számára, de megtalálni nem tudja azt (Lukács 2009: 78): tudja tehát mit *kell* keresni, hogy mi képezi a keresés *tárgyát*, de *nem képes* rá, hogy megtalálja, elérje azt.

A konvenciók világa szorosan kapcsolódik a *második természet* kifejezéséhez, amelynek jellemzői leginkább a következőképp ragadhatók meg: „csupán megismert, értelemtől idegen szükségszerűségek foglalataként határozható meg, és ezért valódi szubsztanciája fölfoghatatlan és megismerhetetlen” (Lukács 2009: 62). Ez tehát kiegészíti a modern világ fentebb elmondott jellegzetességeit. E körülmények között a létezés *kontingensé* válik, mivel elszakad a görögök életét meghatározó szervességtől és totalitástól. Vajda Mihály meghatározása alapján kétféle, bár egymást kiegészítő módon értelmezhetjük a fiatal Lukács *kultúrafogalmát*: (1) az embernek megvan a képessége, hogy *saját életének* értelmet adjon; és (2) az ember képes rá, hogy *az életterét benépesítő képződményeknek* értelmet adjon (Vajda 1997: 350). Vajda (1997) a kontingencia fogalmának számos értelmezését adja: egy helyütt úgy határozza meg, mint „elviselhetetlen sorsot, [...] az ember alapvető képtelenségét arra, hogy a lukácsi értelemben kultúrát teremtsen” (Vajda 1997: 350), vagyis, hogy értelmessé tegye a maga számára saját életét és a világban lévő dolgokat is értelemmel ruházza fel. Vajda alapján megállapíthatjuk, hogy a regényelméletben megfogalmazott modernségkritika lényegi részét képezik a kontingencia fogalmából levezethető fentebbi állítások. Vajda szerint Lukács a modern kor válságának kifejeződéseként értelmezi a terminust, amely válság okaként a „*transzcendentális otthontalanság*” állapotát jelöli meg (vö.: Vajda 1997: 352). A transzcendentális otthontalanság találó kifejezés arra a történeti korszakra (a modern korra), amelyben a szubjektum számára nincsenek autentikusan, lényegi módon adott célok, amelyek abszolútak lennének és valóban tartalmat adnának az ember életének. Lukács tulajdonképpen e lényegvesztettséget, célnélküliséget nevezi transzcendentális hontalanságnak vagy otthontalanságnak (vö.: Lukács 2009: 60–61; Lendvai 2008: 283), amely terminus a legalapvetőbb állapot, a világban való otthonlét vagy otthonlét elvesztésére referál. Ahogy arra fentebb utaltam, e megállapítás (vagyis, hogy a modern ember többé sehohol nincs otthon a világban) a regényelmélet kiindulópontja (szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt).

A modern kor leírására Lukács a „*tökéletes bűnösség kora*” terminust is alkalmazza, amely a regényelmélet társadalomkritikai vetületének szintén sarkalatos pontját képezi, és némiképp más szempontból, de a fent kifejtettekre igyekszik rámutatni, azokat megerősíteni: a modernség kontingenciájára, cél- és lényegvesztettségére.¹⁷ Paul de Man a regényelmélet fontosabb állításai közé sorolja, hogy Lukács a regényt a modernitás műfajaként határozza meg, amelyet „*az emberi tudat struktúraváltása*” (kiemelés tőlem – de Man 2005: 93) hívott életre. Szerinte ugyanis Lukácsnál „a regény fejlődése az embernek a létezés összes kategóriájával kapcsolatban álló öndefiníciós módjának módosulatait tükrözi (de Man 2005: 93).”

17 Lukács az 1962-es előszóban kitér rá, hogy „A regény elmélete [...] nem hegelien jellemzi a jelent, hanem Fichte megfogalmazásával mint a »tökéletes bűnösség korát«. Ez a jelennel kapcsolatos etikai színezetű pesszimizmus azonban nem jelent általános visszakanyarodást Hegeltől Fichtéhez” (Lukács 2009: 15). E terminus kapcsán tehát elmondható, hogy Fichte hatása a meghatározó, de természetesen Hegel szerepe sem elhanyagolható a regényelmélet más pontjain.

A következőkben rátérek a regény műfajának elemzésére. Az alábbi idézet kitűnően összefoglalja a modern kor emberének jellemzőit, amelyeket már fentebb, a problematikus individuum kapcsán igyekeztem tárgyalni. Úgy vélem, az idézet alapján egyúttal a regényhős jellemzése is kibontható:

A világirodalomnak [...] az első nagy regénye [Lukács Cervantes *Don Quijote*-ját említi] [...] annak a kornak kezdetén áll, amikor a *kereszténység istene kezdi elhagyni a világot*; amikor az ember *magányossá* válik és csak saját, sehol sem honos *lelkében képes értelmet és szubsztanciát találni*; amikor a világ elszabadul a jelenvaló túlvilágba vetett paradox horgonyáról, és immanens *értelemnélkülisége* prédájává válik (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 102–103).

A regény hőse az epikus hőssel szemben nem kalandra vállalkozik, hanem önmaga keresésére indul, ezért állítja Lukács, hogy „a regényhősök [...] keresők” (Lukács 2009: 59). A modern világból kivetszett szervesség és totalitás következtében csupán ez a lehetőség adódik az embernek. A regényhőst körülvevő valóság már nem bír értelemmel a számára, a legtöbb, amit elérhet, hogy a keresés eredményeként olyan eszményre bukkan, amely „az önismeretnek a kivívása után az élet értelmeként ragyogja be az élet immanenciáját” (Lukács 2009: 80). Ez az eredmény azonban csupán „részleges”, nem képes felszámolni a világ és az ember között keletkezett szakadékot: a legtöbb, ami elérhető, hogy az ember igen mély belátás, ráeszmélés következtében szembesül életének értelmével (vö.: Lukács 2009: 80–81). Ekkor egyúttal a regény hőse azt is belátja, hogy az élet értelmét kizárólag megpillantani képes, megélni azt nem. Lukács azonban úgy véli, ez a belátás is akkora horderejű, olyan súllyal bír, hogy megéri az embernek akár az életét is kockáztatni az utazás, a keresés során, mivel ez a legmagasabb rendű érték, ami elérhető az ember számára az életben (vö.: Lukács 2009: 81).

A regényhős feladata tehát abban ragadható meg, hogy *képvisel* valami igazán fontosat, amit a regény írója rajta keresztül szándékozik kifejezni. A hős a külső és a belső világot szabályozó eszmék és (a hős által megélt) eszmények képviselője (vö.: Lukács 2009: 82). A regényhősnek „az élményei által egy egész világot kell megteremtenie” (Lukács 2009: 83), az alkotónak úgy kell létrehoznia hőseit, hogy az *valóban* képes legyen bizonyos problémák bemutatására (Lukács 2009: 83), s ne csupán tematizálja azokat. A regényhős e processzus következtében „eszközzé” válik az alkotó kezében, és célja a szemléltetésben lesz felfedezhető. Ez lényeges különbség az eposzi hőshöz képest; az eposz hőse ugyanis mindig egy közösséget képvisel, és semmilyen módon nem képes az individualitásnak erre a fokára lépni.

Az eddigiekből nyilvánvalóan látszik, hogy a regény formáját tekintve több szempontból elhatárolódik az eposztól. A formák közti különbség az alkotásokhoz rendelkezésre álló anyagok eltérésében rejlik; az alkotó a megformálási, alkotási folyamatban a számára rendelkezésre álló anyagot dolgozza fel, ez eredményezi a műalkotás *tartalmát*. A regény belső formáját Lukács az „*életrajzi forma*” terminusával írja le, megkülönböztetve a *határtalan* és a *végtelen* kifejezéseket a regény és az eposz tartalma kapcsán.¹⁸ A fogalmak közti különbség abban áll, hogy míg az eposz anyagának „végtelensége belső, szerves, önmagában *érték*hordozó és *érték*hangsúlyos végtelenség, amely saját maga s belülről szabja meg

18 Míg a határtalan kifejezést a regényhez, addig a végtelen fogalmát inkább az eposzhoz kapcsolhatjuk a lukácsi elméletben.

határait” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 81), addig a regény esetében ez nem valósulhat meg, hiszen anyaga különbözik az eposztól. Az eposz esetében a szervezés „megoldja” a végtelenség problémáját; ez nem fog problémát okozni az alkotás formáját illetően, ugyanis autentikus módon következik a görögség korának sajátos jellemzőiből. A szervezés és a totalitás eltűnése miatt a regény esetében ez nem ilyen egyszerű. Ebben az esetben az életrajzi forma nyújt segítséget, amely „leküzd a regény számára a rossz végtelenséget” (Lukács 2009: 81), megoldva ezzel a regény formájára potenciálisan veszélyt jelentő végtelenség problémáját. Az életrajzi forma jelentősége ugyanis abban áll, hogy képes határt szabni a végtelenségnek, mivel egyrészt a hős lehetséges élményeinek köre véges és behatárolt, ki van jelölve az útja, amelyet megtesz az élet értelmének keresése céljából; másrészt pedig az egymástól elkülönülő „elszigetelt emberek, értelemidegen képződmények és értelmetlen események” (Lukács 2009: 81) egyaránt a hős alakja köré szerveződnek és az általa bejárt út fényében nyerik el értelmüket és a világban betöltött helyüket. Az életrajzi formában lehetővé válik, hogy a hős bizonyos problémák példázatává váljon, és a regény formájában egyensúlyt teremtve segíti, hogy a hősön keresztül tematizált problémák kifejezõdhessenek; rámutatva arra a kettősségre, hogy bár „az életrajz központi alakja [a regényhős] csak az eszmények fölébe emelkedõ világával való összefüggése révén válik jelentõssé, *ugyanakkor* a világ *kizárólag* azáltal valósul meg, hogy ott él az individuumban, és hogy megélt volta megnyilatkozik” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 77). A problematikus individuum élete az életrajzi formában konstruálódik meg azáltal, hogy határai között „befejezett és immanensen értelmes élet keletkezik” (Lukács 2009: 78).

Az „*Istentõl elhagyottság*” a modern kor és egyben a regény műfajának nem elhanyagolható, idõnként felbukkanó motívumaként azonosítható. Lukács e képpel szintén a görög és a modern kor, valamint az eposz és a regény közötti különbséget igyekszik hangsúlyozni: „[a] regény az Istentõl elhagyott világ eposzeiája” (Lukács 2009: 88). Az eposz hõsének útját istenek határozták meg és végigkísérték õket azon, megakadályozva, hogy bármilyen komoly baj érje õket (vö.: Lukács 2009: 86). Késõbb, a történelem elõrehaladtával ez folyamatosan változott, míg a modern korra Isten kiveszett a világból, jelentõsége megszûnt az emberek számára. Ez azonban magával vonta, hogy a „világ szubsztanciátlan, a tömörség és az áthatolhatóság irracionális keveréke: ami korábban a legszilárdabbnak látszott, kiszáradt agyagként hullik szét [...], az üres átlátszóság, amely mögött hívogató tájak látszottak egyszerre üvegfallá válik, amellyel hasztalanul és értelmetlenül küszködik az ember [...], nem tudja áttörni, és még csak föl sem ismerheti, hogy itt nincsen út” (Lukács 2009: 91).

E világra, amely szubsztanciátlan és amelyben az értelmetlenség uralkodik, Lukács a *démonikus*¹⁹ kategóriát alkalmazza. Az Isten helyét a démonok vették át – megtartva ezzel a hierarchiát a világ lakói között. Lukács a démonokra az „akadályok isteneiként” is utal, ami magyarázattal szolgál arra nézve, hogy a démonikusság miért a regény korának (a modern kornak) a sajátja. Az eposzra ugyanis e kategória nem volt jellemző: ott az istenek minden körülmények közt diadalt arattak a démonok felett, illetve a hõsök sohasem találtak szembe magukat áthághatatlan, igazán komoly akadállyal. A modern világban ennek

19 Itt én csupán a démonikus(ság) fogalmát tárgyalom, az ahhoz kapcsolódó lukácsi fogalompárját (luciferikus, jehovikus) nem elemzem. A két fogalom bővebb értelmezéséhez lásd Kalinowski 2015.

ellentéte tapasztalható: folyamatos akadályok gördülnek a regény hőse elé, amelyeknél akár az elbukás lehetősége is fennállhat. Lukács a démonok (és a démonikusság) működésének felmutatását „az Isten nélküli korok negatív misztikája[ként]” (Lukács 2009: 91) emlegeti, amelynek iróniája abban rejlik, hogy bár az emberek a tudatlanságot választják a tudás és az értelem helyett, ennek ellenére képesek lesznek felismerni vágyódásuk tárgyát („az igazi szubsztanciát”), ha elérni nem is tudják azt (Lukács 2009: 91). Lukács a démonikus kategóriáját olyan eszközként jelöli meg, amellyel a regényíró (ismét) rámutathat és leleplezheti a szubjektum megismerésének korlátait és fogyatékoságait, hiszen a negatív misztika nem jelent mást, mint:

lemondás[t] arról, hogy e működés [a démonok világban való működése] tényénél többet is meg tudjanak érteni, és mély, csak megformálás útján kifejezhető bizonyosság, hogy ebben a tudni nem akarásban és tudásra való képtelenségben csakugyan megtalálták, megpillantották és megragadták a legvégső dolgot, az igazi szubsztanciát, a jelenvaló, nem létező Istent (Lukács 2009: 91).

A démonok akkor „kezdik meg működésüket”, amikor a világban addig uralkodó értékek válságba kerülnek, amikor Lukács szerint beköszönt „az értékek nagy összezavarodásának kora” (Lukács 2009: 103). Az eddig biztos tájékozódási pontok meginognak és eltűnnek, mely a regény anyagát is megváltoztatja; ez a változás azt eredményezi, hogy az anyag már nem lesz alkalmas arra, hogy Isten formálódjon belőle, ezért démonalakot ölt. A démon tulajdonképpen az, aki „a transzcendentális tájékozódást nélkülöző világban eljátszani merészeli Isten szerepét” (Lukács 2009: 102). Lukács a démonikus elem regénybeli szerepének bemutatásával azt kívánja hangsúlyozni, hogy a hőst eddig jellemző tulajdonságok a modern kor változásainak következtében szintén megváltoztak, s ez azt eredményezi, hogy „a legtisztább hősiesség groteszkké, a legszilárdabb hit tébollyá vál[ik]” (Lukács 2009: 103), mivel az eddig biztosnak hitt elvek eltűntek vagy legalábbis nagymértékű változáson estek át, amelynek következtében a hős többé nem lehet biztos abban, hogy ezek mennyiben korrelálnak a valósággal (vö.: Lukács 2009: 103).

A totalitás fogalma

A totalitás fogalma főként a görögséghez kapcsolható, és – ahogy *A többszintű fogalmi konstrukció* szakaszban megjegyeztem – úgy vélem, hogy bár központi, szervező fogalom a görögök korának jellemzését illetően, alapvetően a totalitás terminusának szerepét abban látom, hogy képes *finomítani és árnyalni* a lukácsi koncepciót. Azzal, hogy alapvető viszonyítási pontként jelenik meg mind az eposz, mind a regény, valamint a görög és a modern kor terminusai kapcsán is, áthatja és bizonyos értelemben strukturálja az említett fogalmak jellemzőit, egyúttal azonban új tulajdonságokkal is gazdagítja azokat.

Lukács a totalitás fogalmát úgy határozza meg, mint ami képes alapvető és szervező erővel „fellépni”, strukturálva ezáltal a világban lévő dolgok és jelenségek kifejeződését: a totalitás tulajdonképpen formát ad, megszabja azt a keretet, amiben a jelenség kifejezésre juthat (vö.: Lukács 2009: 31). Kiss Endre úgy véli, hogy a regényelméletben megjelenő totalitásról több értelemben beszélhetünk. Meglátása szerint a totalitás fogalmának metafizikai-filozófiai értelmét tekintve az „objektum–szubjektum viszony ideális lehetőségét

rejt magában” (Kiss 1985: 66). A totalitás – nevéből is adódóan – olyan teljesség, amelyben minden benne foglaltatik, amelyből nem hiányzik semmi, és amelynek kapcsán „semmi sem utal valami magasabb rendű Odakintré” (Lukács 2009: 31). Ez utóbbi jellemzője magában hordoz bizonyos „zártsgot”, ami alapján a görög kultúra zártága is értelmezhető. A totalitás megléte az, ami biztosítja a görögöknél fennálló harmóniát és teljességet, amelyekre mind a görög kor, mind pedig az eposz tulajdonságai visszavezethetők. Lukács a „lét totalitását” összekapcsolja az *egyneműség* fogalmával, mégpedig azért, mert úgy véli, a világ egyneműsége feltétele annak, hogy a lét totalitásáról beszélhessünk. Az egyneműségen Lukács azt érti, hogy a világ és az én lényegileg nem váltak el egymástól; a lét totalitásáról pedig Lukács alapján ott beszélhetünk „ahol a forma nem kényszer, hanem csupán tudatosodása, felszínre bukkanása mindannak, ami addig tisztázatlan vágyakozásként szunnyadt a megformálandó belsejében; ahol a tudás az erény és az erény a boldogság, ahol a szépség a világ értelmét teszi láthatóvá” (Lukács 2009: 31).

A totalitás tehát autentikus és organikus módon hatotta át, illetve szervezte a görögök életét, meghatározva egyúttal az eposz műfaji sajátosságait is: a cselekményt (kalandot), az eposzi hős karakterének tulajdonságait (nem képes csupán önmagát képviselni, *mindig* közösséget példáz) és a formát is (zárt teljesség, amelynél nem a kezdet és a vég hangsúlyos). A totalitás e pontban tárgyalt jellemzői alapján úgy vélem világossá válhat miért állítom, hogy összerendezi és szervezi a *többszintű fogalmi konstrukció* 1. szintjén álló, eposzhoz kapcsolódó fogalmakat (*zárt kultúra, harmónia, lényeglátás*). Hiszen a totalitás görög korban való megléte, a modern korban pedig ennek *hiánya* a legélesebb különbség a két korszak között. Ez az oka annak, hogy a modernségben az alkotók az élet teljességét, totalitását minden ízben szemléltető eposz helyett regényeket képesek alkotni, amelyeket – ha nagyon leegyszerűsítve és sarkosan fogalmazunk – a totalitásnak a világból való *eltűnése* hívott életre.

A modernségben már nem adott a totalitás, amely magától értetődően és könnyen értelmet adna az emberek életének és meghatározná a szubjektum céljait. Épp ennek ellenkezője tapasztalható, vagyis a célok fókusza megváltozik, eltolódik (a kaland helyett a keresésre), illetve az ember életének értelme és célja már korántsem egyértelmű a saját maga számára, s éppen ezért válik kulcsmotívummá a modern individuum esetében az önmegismerés. Azonban a szubjektum megismerőképességei is megváltoztak: már nem képes a világ teljes, lényegi megismerésére és megtapasztalására. Az ember befogadóképessége egyrészt *korlátok közé szorul*, másrészt erősen *szubjektívvá* válik. E jellemzők ágyaznak meg a regény műfajának kialakulásához. Megfigyelhető, hogy bár negatívan, de a totalitás fogalma a regény esetében is meghatározó, hiszen éppen a *totalitás hiánya* okozta jelenségek alakítják és szervezik műfaji sajátosságait.

A totalitás elveszett, elveszett a modern világból, amely magával vonta, hogy „a művészet [...] önállósult: már nem képmás, hiszen minden mintakép elmerült; *teremtett totalitás*, mert a metafizikai szférák természetes egysége mindörökké szétszakadt” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 34). A művészet önállósodásának oka, hogy már nem képes tökéletesen, tisztán visszatükrözni a világot az objektum és a szubjektum szétválása miatt. Így az alkotónak meg kell konstruálnia, létre kell hoznia a „mesterséges”, a görögség korához

képe *inautentikus* totalitást, ezt nevezi Lukács *teremtett totalitás*nak. Ez a modern kor terméke, amelyet az hív életre, hogy már nem kínálkozik magától, nem áll közvetlenül az alkotó rendelkezésére olyan jellegű (élmény)anyag, amelyet a totalitás rendezne formába, hogy aztán az alkotó könnyedén megvalósíthassa, létrehozassa művét. Az alkotó „keresi a módját, hogy formálva fedje és építse föl az élet rejtett totalitását [ez esetben használható a *teremtett totalitás terminus is*]” (Lukács 2009: 59). Lendvai az eposz és a regény totalitása közti különbséget úgy próbálja szemléltetni, hogy míg az eposz esetében a totalitás *adott*, addig a regénynél pusztán *föladott* (Lendvai 2008: 282).

„[A]z új kor epikája kétségbeesett küzdelmek sorozata egy szerves egység – lehetetlen – eléréseért: »[m]ert egység létrejöhet ugyan, de valódi teljesség (*Ganzheit*) soha«” (kiemelés tőlem – Lendvai 2009: 282). A fentiek alapján úgy gondolom, a totalitás modern korban, azaz a regény korában betöltött szerepe éppen abban határozható meg, amiben Lukács a regényhős célját is lehorgonyozza: (1) a *keresés* aktusában és (2) a *keresés valódi tárgyának teljesen soha-meg-nem-lelésében*.

Az irónia fogalma

Az irónia fogalma kizárólag a modern korhoz, a regény műfajához köthető, az eposzra nem jellemző terminus. A fogalomnál az esztétikai jellemzők mellett az erőteljes történetfilozófiai és szociológiai aspektusok is jelen vannak, hiszen a modern kor jellemzői hívják életre ezt a formai megoldást, annak érdekében, hogy áthidalhatóvá váljon a műben a totalitás, illetve az egyneműség világból való eltűnésének hiánya. Az irónia úgy határozható meg, mint „[a] szubjektivitás *önmaga-megismerés[e]* és ezáltal történő *önmegszületés[e]*” (kiemelés tőlem – Lukács 2009: 74). E jellemzők mindegyike a modernsége irányába mutat: a szubjektum (individuum), az önmegismerés mint cél és annak lehetősége, hogy megkonstruálhatjuk saját lényegünk. A görögök számára ezek nem kínáltak lehetőségeként, mivel az emberek nem váltak el lényegi módon a világtól, ott ugyanis egység uralkodott.

Az irónia²⁰ a regény formáját meghatározó elem, amely meglétén és működésén keresztül az alkotó és a világ között fennálló „meghasadt” viszonyra mutat rá (vö.: Lukács 2009: 74). Paul de Man egyenesen „strukturális kategóriának” nevezi az iróniát, ennek oka, hogy úgy véli „a regény formájának meghatározó és szervező alapelve” (de Man 2005: 97). Lukács kétféle módon példázza, mit jelent pontosan a műre (a regényre) nézve, hogy az

20 Ahogy Lukács (2009: 15) utal rá, Hegel mellett Kierkegaard már a regényelmélet keletkezése előtt aktívan érdeklődése homlokerébe került (lásd például Lukács 1997 [1911] Kierkegaard-esszéjét *A lélek és a formák* című kötetben); sőt mi több, Lukács (2009: 15) úgy fogalmaz, hogy „[a regényelméletben a jelen, a modern kor vagyis a regény korával kapcsolatos elemzéseik kapcsán megfigyelhető pesszimizmus mögött] a történelem hegeli dialektikájának kierkegaard-osítás[á húzódik meg okként].” Az említett filozófusok erősen meghatározták Lukács irónia-fogalmát, ahogy azonban tanulmányom bevezetőjében utaltam rá, jelen munkámban *nem* céloim a regényelmélet és fogalmainak hatástörténeti vizsgálata.

A kierkegaard-i irónia fogalmához lásd részletesebben Kierkegaard 2004; a hegeli irónia fogalmához lásd még Hegel 1952. Az irónia fogalmának eszme- és filozófiatörténeti vizsgálatáért lásd Paul de Man 2000 és 2005 tanulmányait; a kierkegaard-i és a hegeli irónia fogalmának a lukácsi regényelméletben játszott szerepéről lásd Hévízi 2007 és 2010 tanulmányainak vonatkozó részeit.

alkotó és a világ elváltak egymástól, azaz, hogy a szubjektum és az objektum egysége felbomlott.²¹ Az első esetben a szubjektum (ebben az esetben az alkotó) szemben áll a külvilággal, amelyet „idegen hatalmi komplexusként” (Lukács 2007: 74) fog fel, és törekvése arra irányul, hogy a világot saját belsője, saját elgondolásai szerint formálja (vö.: Lukács 2007: 74). A második esetben a szubjektum (az alkotó) ugyan ráésmél a világ és az ember kettéválására, érzékeli és felfogja ennek problémáját, vagyis, hogy ez több ízben korlátokat jelent a szubjektum számára, azonban ennek ellenére művében mégis képes az egységes világ megalkotására, megformálására (Lukács 2009: 74). A felismeréssel nem oldható fel az objektum–szubjektum között fennálló szakadék, ez pusztán a regény egy formai megoldásaként értelmezendő (Lukács 2009: 74). Az, hogy az alkotó ráésmélt az előbbiekre azt eredményezi, hogy művében kedve szerint járhat el, s az ironia nyújtotta lehetőségeket úgy használhatja, hogy „az inadekvát vonatkozások, félreértések és egymással ellentétes elmenések fantasztikus és jól rendezett körtánccá alakulhatnak, ahol sokféleképpen látható: elszigeteltként és kapcsolatban levőként, értékhorozóként és értéktelenségként, elvont elkülönülésként és a legkonkrétabb önálló életként, elcsökevényesedésként és virágzásként, bántalmazásként és szenvedésként” (Lukács 2009: 75). Hévízi Ottó (kiemelés tőlem – 2007: 149) szerint az ironia „»utolsó szót« mond ki a regényről [...] [amely] inkább »utolsó ítéletre« emlékeztet, és éppen a *rezignált bölcsesség fölött ítélt*.” Paul de Man (2005: 97) alapján az mondható el az előbbiekről, hogy az ironia segítségével a regényíró tulajdonképpen képessé válik arra, hogy egyfelől felismerje, másfelől pedig „meghaladja saját viszonyainak bevallott kontingenciáját.” Lukács az ironiát a regény műfajában betöltött funkciója alapján az élet új nézőpontjaként azonosítja, amely által ugyan a szétszakadt világ nem válik újra egésszé (mivel az ironia eszköze sem képes önmagában megoldani a totalitás hiányát), de mint formai megoldás fontos eszköz az alkotó kezében, ami így jelentős szerepet tölt be a regény megszületésének folyamatában.

Konklúzió

Írásomban Lukács György regényelméleti fogalomrendszerének vizsgálatát végeztem el, azt bemutatva, hogy a fogalmi elemzés új, releváns szempontokkal képes gazdagítani a regényelmélet eddigi recepcióját. Úgy gondolom, Lukács regényelméletének a meghatározó fogalmak felőli megközelítése legalább két nem elhanyagolható szempontra mutat rá. Egyfelől kiemelhetjük, melyik az a tizenöt terminus, amelyek alapjaiban szervezik a lukácsi koncepciót, másfelől a tárgyalt fogalmak rendszerben való szemléltetését olyan megoldásnak tartom, amely releváns módon hívja fel a figyelmet a terminusok közti relációkra és kapcsolódási pontokra, ezzel egyúttal új nézőpontokkal, illetve egy lehetséges narratívával hozzájárulva a fogalmi keret, és ezáltal pedig a regényelmélet értelmezéséhez.

21 Paul de Man az említett kettősségre a „*tematikus dualitás*” kifejezést használja, amelyen a „földhöz kötött sors és az e kötöttségen túllépni próbáló tudat” (de Man 2005: 96) között meghúzódo ellentétet érti, amelyről úgy gondolja, alapvetően befolyásolja és meghatározza a regény formáját, ugyanis úgynevezett „*megszakítottságokat*” eredményez (de Man 2005: 95). De Man értelmezésében Lukács ironián e megszakítottságokat érti.

A regényelmélet kapcsán eddig született kutatások nemigen foglalkoztak azzal, hogy Max Weber ideáltípus-elmélete mennyiben meghatározó Lukács regényelmélete esetén. Úgy gondolom, amennyiben az ideáltípusok jellemző vonásának megfelelően tiszta kategóriaként értelmezzük az eposz, a regény és az antik görögség terminusait, úgy az a regényelmélet fontos sajátosságára mutat rá. Jelesül arra, hogy e három fogalom „viszony-fogalomként” funkcionál; ez alapján szerepük talán abban ragadható meg leginkább, hogy Lukács e terminusok elemzésein keresztül fekteti le a regény kialakulásának alapjairól és fejlődésének dinamikájáról alkotott elgondolásait. A három terminus tiszta kategóriaként való kezelése ugyanis olyan módszertani eszköz, amely kiválóan alkalmas a hasonlóságok, és különösen a különbségek bemutatására, kiélezésére.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor W. (1973): *Philosophische Terminologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. DOI: <https://doi.org/10.3196/219458451770460>
- Bendl Júlia (1994): *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Budapest: Scientia Humana.
- Bókay Antal (1997): *Irodalomtudomány a modern és posztmodern korban*. Budapest: Osiris.
- Congdon, Lee (1983): *The young Lukács*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. DOI: <https://doi.org/10.1086/ahr/89.2.482>
- Congdon, Lee (1991): *Exile and social thought: Hungarian intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton: Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781400852901>
- de Man, Paul (2005): A regény elmélete. In *Vándorló elmélet – Angolszász íráskor Lukács Györgyről*. Kiséry András és Miklósi Zoltán (szerk.). Budapest: Gond–Cura Alapítvány, 90–100.
- de Man, Paul (2000): Az irónia fogalma. In *Eszttikai ideológia*. Bókay Antal (szerk.). Budapest: Janus–Osiris, 175–203.
- Erdélyi Ágnes (2003): *A társadalmi világ ideáltípusok felépítése*. Budapest: Typotex.
- Fehér Ferenc (1995): A romantikus antikapitalizmus válaszüttján. In *A Budapesti Iskola – Tanulmányok Lukács Györgyről*. I. kötet. Kardos András (szerk.). Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 116–204.
- Fekete Éva (2021): *Lukács György. Késleltetett életrajz*. Budapest: Kalligram.
- Hamann, Richard (1907): *Der Impressionismus in Leben und Kunst*. Köln: M. Dumont–Schaubergschen.
- Hanák Tibor (1972): *A filozófus Lukács*. Párizs: Magyar Műhely.
- Hegel, G.W.F. (1952): Az irónia. In *Eszttikai előadások*. I. kötet. Lukács György és Mátrai László és Fogarasi Béla (szerk.). Budapest: Akadémiai. 64–69.
- Hévízi Ottó (2007): Kísértethistóriák. Bolyongások Lukács György regényelméletében. In *Prózaibb változat*. Hévízi Ottó (szerk.). Budapest: Kalligram, 139–170.
- Hévízi Ottó (2010): Személyességek, valóságok, etikák. A szökratikus Lukácsról. In *A lét hangoltsága: Tanulmányok a tudás sokféleségéről*. Gábor György és Vajda Mihály (szerk.). Budapest: Typotex. 185–202.
- Hoeschen, Andreas (2015 [1999]): *Das »Dostojewsky-Projekt«. Lukács' neukantianisches Frühwerk in seinem ideengeschichtlichen Kontext*. Tübingen: Niemeyer.
- Kalinowski, Inga (2015): *Das Dämonische in der »Theorie des Romans« von Georg Lukács*. Hamburg: Tredition.
- Kierkegaard, Sören (2004): *Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról*. Pécs: Jelenkor.
- Kiss Endre (1985): A fiatal Lukács irodalomelméletének kettős meghatározottsága „A regény elmélete alapján”. In *Lukács György irodalomelmélete*. Nemes István (szerk.). Pécs: Pécsi Tempó Nyomda, 65–68.
- Lendvai L. Ferenc (2008): *A fiatal Lukács. Útja Marxhoz: 1902–1918*. Budapest: Argumentum – Lukács Archívum.
- Lendvai L. Ferenc (2005): Hegel és Lukács az eposz koráról. In *Parlando. Tanulmányok Zoltai Dénes tiszteletére*. Bárdos Judit (szerk.). Budapest: Atlantisz, 95–102.
- Lukács, Georg (1985): *Dostojewski. Notizen und Entwürfe*. Budapest: Akadémiai – Lukács Archívum.
- Lukács György (1975): *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1997 [1911]): *A lélek és a formák. Kísérletek*. Budapest: Napvilág–Lukács Archívum.
- Lukács György (2009): *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*. Budapest: Gond–Cura Alapítvány.

- Lukács György (1913): *Eszttikai kultúra. Tanulmányok*. Budapest: Athenaeum.
- Lukács György (1981): *Levelezése (1902–1917)*. Fekete Éva és Karádi Éva (szerk.). Budapest: Magvető.
- Marsovszky Miklós (1927): A regény elmélete. Lukács György könyve. *Nyugat* 20(15): 213–216.
- Márkus György (1997 [1973]): A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája. In *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről*. II. kötet. Kardos András (szerk.). Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 36–68.
- Sziklai László (2010): Kísérletek a regényről. In *Megélt esztétika*. Sziklai László (szerk.). Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 45–60.
- Tallár Ferenc (2011): Lélekvalóság és regény. A fiatal Lukács Dosztojevszkij-koncepciójáról. *Magyar Filozófiai Szemle* 55 (1): 102–213.
- Ungvári Tamás (1996 [1977]): *A regény és az idő*. Debrecen: Maecenas.
- Vajda Mihály (1997): A tökéletes bűnösség korszaka? In *A Budapesti Iskola II. Tanulmányok Lukács Györgyről*. Kardos András (szerk.). Budapest: Argumentum, 347–368.
- Veres András (2000): *Lukács György irodalomszociológiája*. Budapest: Balassa.
- Weber, Alfred (1915): Entgegnung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (39): 223–226.
- Weber, Max (1998 [1904]): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In Max Weber: *Tanulmányok*. Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris, 7–69.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Daradics Boglárka

doktorandusz hallgató, PTE Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola; mentor, Kerényi Károly Szakkollégium (Pécs)

"Fehérek" közt

Fotó: Böröcz József

Böröcz József

„Eurofehér” gőg és „piszkosfehér” sérelemérzet: A „rassz” – Európában

Absztrakt: E tanulmány a globális-posztkoloniális „rassz”-kritika kulcsfogalmai segítségével szemléli az európai identitáspolitika jelenlegi strukturális átalakulását. Írásom a „Fehérséggel”, mint a morális-geopolitikai felsőbbrendűség iránti igény kinyilvánításával foglalkozik, amelynek meghatározó alkotóeleme a feltétel nélküli globális kiváltságok iránt megnyilvánuló történelmi és geopolitikai közegtől függetlenül fellépő igény, sőt követelés. A „Fehérség” megalapozatlan, megalapozhatatlan – így rendkívül ingatag és vitatott – identitáskategória. Olyan viszonyfogalom, amelynek magját változatlanok tételezik, és amely meghatározza a „Fehér” szubjektumnak a rajta kívül álló világhoz fűződő viszonyait („fensőbbrendűségét”). A tanulmányban végezetül két új fogalmat is bevezetek: egyrészt az „eurofehérséget” – melynek segítségével a „Fehérségen” belül egy magát „kulturális”/„rassz”-szempontból legfensőbbrendűbbnek állító csoport különül el a többi Fehér pozíciótól. Ennek ellentettje a – kelet-közép-Európa népei számára különösen releváns – „piszkosfehérség”, mely kategóriával illetett csoportok tagjait az „eurofehér” szubjektum silányabbnak, alacsonyabb rendűnek tekinti a „Fehérség” morális kváziközösségén belül.

Kulcsszavak: eurofehérség, feketeség, globális kiváltságakarás, identitáspolitika, piszkosfehérség, „rassz”

Néhány évvel ezelőtt hallottam Budapesten egy előadást az európai roma közösségek életkörülményeiről, amelyet valamelyik skandináv egyetem kutatója tartott. A rendezvény után megkérdeztem az előadótól, miért került következtesen a „rassz”/rasszizmus/rasszista szavakat, ugyanis az én felfogásomban az általa elmondottak tankönyvi illusztrációi voltak e fogalmaknak. Erre a következőt válaszolta: „Nálunk Európában nincs „rassz”. Az egy amerikai fogalom.”

A válasz első felét viszonylag könnyű cáfolni!. Gyakorlatilag bármely európai focimeccs nézői ismerik a jelenséget, hogy amikor nem-„Fehér” „rasszba tartozóként”² azonosított (Bentson 2019; Greig 2020; Harris 2019) játékoshoz kerül a labda, a szurkolótábor egy része „szűnni nem akaró” (Greig 2020) „majomhuhogásba” kezd.³ Nagyon nehéz más-ként értelmezni e szokást, mint egyfajta nyers, biológiai rasszizmus megnyilvánulását a nyilvános térben. Olyannyira így van ez, hogy az egyik vezető olasz labdarúgócsapat szurkolóinak kemény magja nemrég nyílt levelet küldött csapatuk egyik, újonnan leigazolt szupersztárjának, aki aggodalmát fejezte ki rigmusaikkal kapcsolatban. Ebben elismerték a huhogás tényét, de visszautasították a „rasszizmus” vádját, mondván: Olaszországban nincsen rasszizmus, a majomhuhogással pedig kizárólag az a céljuk, hogy „összezavarják az ellenfelet” („Inter Fans”... 2019). Mindez rímel arra az ismert megfigyelésre, mennyire alulreprezentáltak a kisebbségek a nemzetközi sportélet, így az európai labdarúgás vezető pozícióiban is (lásd például Bradbury 2013). A játékosok dehumanizálása a sportpályán olyannyira elterjedt dolognak számít, hogy két észak-németországi klub is az „antirasszizmust” illetve a „náciellenességet” helyezte identitásmarketingje középpontjába. A futballklubok mögött nem sokkal lemaradva még az Európai Bizottság is napi-rendre tűzte azt a jelenséget, amit a főáramú liberális politikai gyakorlatban „a rasszizmus problémájaként” szokás tárgyalni (Európai Bizottság 2019; Gachet é.n.; Mijatovic 2021) – ezzel jelezve, hogy, bár politikailag igencsak kellemetlen a dolog, gyökerestül kiirtani nem képes.

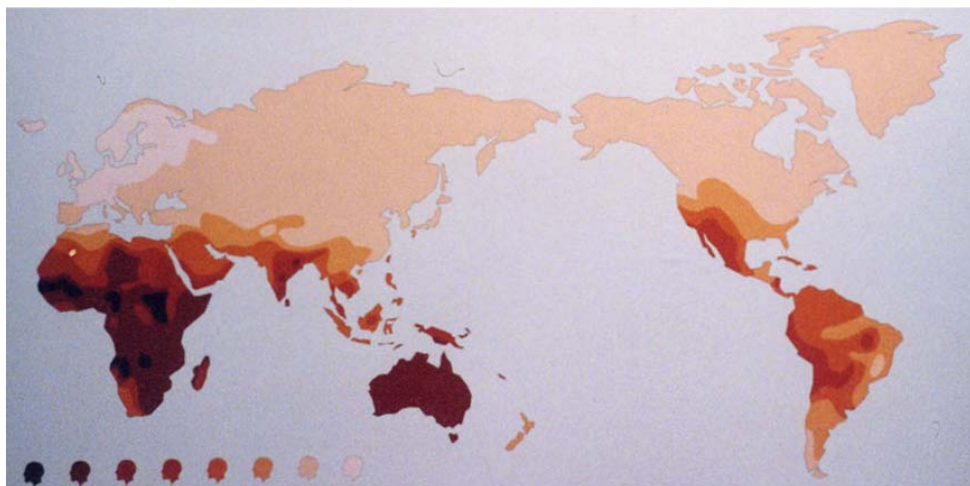
A tanulmány részben akkor készült, amikor szerzője Senior Fulbright Fellow volt a Varsói Egyetem szociológiai intézetében.

1 Az állítás második felére később még visszatérünk.

2 A „Fehér” szót mindvégig szimpla idézőjelek között használok, utalva arra, hogy itt valamiféle privilégium-igény megfogalmazásáról van szó, nem pedig valaki bőrének a leíró jellegzetességéről. A „rassz”-terminust, amelyet távolságtartással kezeltek, kettős idézőjelek közé teszem. A korábbi magyarországi szóhasználat lényegében szinonimaként kezelte a „faj” és a „rassz” kifejezéseket. Az elméleti igényességre való törekvés arra indít, hogy kerüljem ezt az egybecsúztatást, s másokat is erre bízassak. A szociológiai nyelv sokat nyerne azzal, ha a „faj” szót a latin-alapú angol „species” magyar megfelelőjeként használnánk (ld: „emberi faj”), míg az emberi fajon belüli különbségtételi kísérletekre az angolban, a franciában vagy a németben használt „race/rasse/Rasse” kifejezéseket „rasszként” fordítanánk magyarra, s ekként használnánk. (A szerző jegyzete a magyar változathoz.)

3 A jelenség megjelent a magyar labdarúgószurkolók körében is, ld. pl. „Rasszistagyanús magyar szurkolók miatt vizsgálódik az UEFA”, *hvg.hu*, 2021. június 20, https://hvg.hu/sport/20210620_Rasszistagyanus_magyar_szurkolok_miatt_vizgalodik_az_UEFA, „Az angol szövetség a magyar szurkolók rasszista megnyilvánulásainak kivizsgálását kéri a FIFA-tól”, *Népszava* 2021.09.03. https://nepszava.hu/3131135_az-angol-szovetseg-a-magyar-szurkolok-rasszista-megnyilvanulasainak-kivizgalasat-keri-a-fifa-tol.

1. kép. A bőrszín természetes kiválasztódása (Sélection naturelle de la couleur de la peau), tabló a Musée de l'Homme demográfiai kiállításán, Párizs, 1990-es évek közepe, fotó (c) Böröcz József

Az 1. képen látható fényképet az 1990-es évek közepén készítettem. A kép a *Musée de l'Homme*, vagyis az – azóta „átalakított” (Grognet 2015; Lebovics és Boëtsch 2018) – párizsi történeti „és biológiai” antropológiai múzeum – a francia gyarmati tudományok⁴ e szentélye – akkor állandónak szánt (azóta bezárt), „A bőrszín természetes kiválasztódása”⁵ címet viselő humádemográfiai kiállításának egyik nyitó tablója volt. A kép a szimbolikus erőszaknak legalább három különféle formáját követi el. Mindhárom a valóság komplexitásának radikális csökkentését valósítja meg.

- E világtérkép nyolc egymástól elkülönített, egyre sötétebb színek kategóriába szuszakolja bele a bőrpigmentáció számtalan empirikus változatát (lásd a test nélküli, jelmagyarozatként szolgáló, stilizált fejrakozatokat a kép bal alsó sarkában). A „Bevezetés a szociológiába” kurzusok nyelvén szólva a kép alkotói a nemhierarchikus, folytonos empirikus valóságra egyfajta, meglehetősen kezdetleges, ordinális skálát erőltettek rá.⁶ A diszjunkt (egymással átfedésben nem levő) kategóriák emberiségre alkalmazása, az emberi „populációk” ordinális skálába „rendezése” nyíltan ellentmond mindannak, amit – mondjuk az 1990-es évek közepén – már bőven tudni lehetett a genetikailag egyöntetű, elképesztően bonyolult összefüggésrendszerekben, milliárd szálon összekapcsolódó emberi sokszínűség tudományos ábrázolásának szabályairól.

4 Az olvasó előtt talán nem teljesen ismeretlen Sarah Baartman, a fiatal khoikhoi nő esete, akit csak azért hurcoltak el a gyarmati uralom alatt álló Dél-Afrikából, hogy anyaszült meztelenül, furcsa kiállítási tárggyá redukálva Nagy-Britanniában és Franciaországban különféle szörnyshow-k mutatványosai mutogassák (Maseko 1998). Baartman 1816-ban, 26 éves korában halt meg. Földi maradványai a *Musée de l'Homme* tulajdonába kerültek, amelyet gyakran bíraltak (Quereshi 2004, Scully és Crais 2008) amiatt, hogy durva kezeletértést követ el a nővel szemben azzal, hogy egyes testrészeit preparált formában közszemlére teszi. Végül a dél-afrikai állam az apartheid rendszer felszámolását követően visszaszerezte és méltó temetésben részesítette (lásd például Saartjie Baartman... 2002).

5 „La sélection naturelle de la couleur de la peau.”

6 Az ordinális skála abban különbözik a nominálistól, hogy hierarchiába rendezi az elemeket, ahol „f(x) monoton növekvő függvényt jelöl” (Stevens, 1946: 678, 1. táblázat).

- A térkép egyetlen árnyalattal jelöli bármely adott helyen élő népcsoportok bőrszínét. Valamely, adott esetben igen széles skálán szórt eloszlás – így a bőrpigmentáció – sokféleségét egyetlen értékkel jelölni anélkül, hogy akár csak utalást ne tennénk az adott kategórián belüli szórás jelenségére és mértékére – ez zavarba ejtőn kezdetleges szakmai hiba, legalábbis a tudományos valóságrepresentáció mesterségének 20. század végi normái szerint. A tárgyilagos szemléletben e ponton az a benyomás alakulhat ki, mintha a tábló a nyugat-európai gyarmattudományok valamely korábbi korszakából maradt volna ránk. S valóban: a globális térre vetített „rassz”-osztályozás múltjának, a globális „színekód” koloniális hagyatékának mégoly felületes ismerete is elegendő ahhoz, hogy érzékeljük, ez az 1990-es évek közepi megjelenítés döbbenetes hasonlóságot mutat⁷ azokkal az európaiak által konstruált világrepresentációkkal, amelyek a gyarmati tudományok csúcsra járatott formájának, a fasiszta korszak „rasszdoktrínájának” (Taylor 1988) lényegét alkották.⁸
- Az ábrázolás a legvilágosabb bőrszínkategóriát (nevezzük *Rózsaszínnek*) – amelyet az összes többinél áttetszőbb, és így hihetetlen morális-szemiotikai erővel⁹ bíró színeként jelenít meg, így azt téve meg jelöletlen¹⁰ vonatkoztatási pontként¹¹ a térkép összes többi „bőrszíne” számára – egyetlen élesen körülhatárolt, egybefüggő geopolitikai térre, Európa egy meghatározott térségére korlátozza.

7 Az itt rendelkezésemre álló hely hiánya miatt nem tudom rekonstruálni azt a sajátos intellektuális-politikai utat, amelyen végighaladva az emberiség „rasszdoktrínájának” képi világa – amely az 1920-as és az 1940-es évek között Olaszországban volt népszerű – a *Musée de l'Homme* „demográfiai” kiállításán megjelenhetett, az 1990-es évekbeli kiállítás létrehozói pedig nincs közelebbi információm. Az általam felvázolt gondolatmenet ezért nem megy tovább a két projekt közötti döbbenetes hasonlóság megállapításánál.

8 A *Musée de l'Homme*-ban az 1990-es évek közepén kifüggesztett tábló által bemutatott világtérkép gyakorlatilag megegyezik a világnak azzal a „rassz”-ábrázolásával, amely Renato Biasuttira (1878–1965) munkásságát jellemezte. Biasutti a Mussolini vezette Olaszország egyik vezető „rassz”-geográfusa volt. Erre vonatkozó elmélyültségéről és ambícióiról különösen az 1940 és az 1960-as évek közepe között olasz és angol nyelven is több kiadást megért, *Le Razze e Popoli della Terra* (A Föld rasszai és népei) című főműve tanúskodik. Amint a *Le Razze e Popoli*-ből kiderül, Biasuttit – az emberi sokféleséggel kapcsolatos, nyíltan fasiszta elképzelések részeként – az olyan biológiai vonások vagy mutatók globális „eloszlása” is igen érdekelte, amilyen a bőrszín, a szemszín, a koponya formája vagy a koponyaindex. Biasutti könyvéről részletes – és fölöttébb lelkes – elemzést írt Corrado Gini (1942), akiről a társadalomtudósok által ismert Gini-koefficiens elnevezték. Biasutti egyértelműen önként és annak támogatását élvezve működött együtt a Mussolini-rezsimmel. Elképzeléseire Emanuel Rota (2013) is az „olasz fasiszta afrikánizmus” „rassz”-változataként tekint, ám Biasutti nyíltan sosem támogatta a faszizmust. Ezzel szemben Gini lelkesen, büszkén és nyíltan fasisztának vallotta magát (Gini 1927), és Benito Mussolini egykori szövegírójaként is számon tartották (Melegh 2017). Gini olyannyira elkötelezte magát a „rasszdoktrína” mellett, s „Fehér” ideológusként olyannyira tartott a „népességcsere veszélyétől”, hogy például a „The Italian Demographic Problem and the Fascist Policy on Population” (Az olasz demográfiai probléma és a fasiszta népesedéspolitikai) című írásában azt fejtegeti, hogy „minden fehér rasszú országban [...] a születések száma meghaladja a halálozásokét” (Gini 1930: 692). Amint arra Melegh Attila rövid rekonstrukciója (2017: 316) rámutat, a földrajzi tér és a regionalizmus iránti újjáéledt érdeklődés, illetve annak hangsúlyozása, hogy a demográfiai adottságokat nemzeti erőforrásokként kell kezelni, a két világháború közötti olasz fasiszta tudományosság két, egymással kéz a kézben járó vonása volt.

9 Lásd különösen a „The Politics of Normality” (A normalitás politikája) című fejezetet in Zerubavel 2018.

10 A jelölt és a jelöletlen közötti különbségtétel – amely Jakobson megfogalmazásában azt jelenti, hogy „[egy] korrelációnak csak az egyik tagja tekinthető tevőlegesen módosítottnak és pozitíve egy bizonyos jelölés birtokosának, míg a másikat egyszerűen az e jelölés hiánya és a passzív módosítottság jellemzi” – 1930-ban Roman Jakobson és Nyikolaj Trubeckoj levelezésében jelent meg először (lásd Trubetzkoy 1975). A kérdés további kifejtését lásd például Waugh 1982, Brekhuis 1998, Vives 2011, Thurman 2019.

11 Linda Waugh a jelöletlent mint vonatkoztatási pontot a következő szemléletes példával világítja meg: „a jobbkezes ollót egyszerűen csak *ollónak* hívjuk, ezzel szemben a balkezes ollót *balkezes ollónak*” (Waugh 1982: 314).

2. kép. A bőrszín természetes kiválasztódása (Sélection naturelle de la couleur de la peau),
tabló egy részének nagyítása, Musée de l'Homme, demográfiai kiállítás,
Párizs, 1990-es évek közepe, fotó (c) Böröcz József

A Rózsaszínség „Birodalmának” – melyet a tabló készítői a legvilágosabbra pigmentált epidermiszű emberek vélt földrajzi lakhelyével azonosítanak (lásd a 2. képet) – limesze Franciaország déli határától észak-északnyugati irányban terjed. Szekfűszínbén pompáznak a Brit-szigetek, Izland és észak-Európa nagy hányada – ám a Skandináv-félsziget északi partvidékétől az Urál északi részéig húzódó terület már nem (így az északi sarkvidéket benépesítő számi közösségek hazája már sötétebb színt kapott). A Rózsaszínű Birodalom mezsgyéje ekkor éles kanyart vesz, délnyugati irányban átszeli észak-közép-Európa jelentős részét, megérkezünk az olaszországi „észak” és „dél” közötti képzeletbeli választóvonalhoz, majd utunk Franciaország földközi-tengeri partvidékén ér véget.¹²

E séma szerint a Rózsaszínség igen kivételes vonása az emberiségnek: egyedi kivétel, egybefüggő pigmenthiányos folt a bolygó testén. Természetesen beletartozik Franciaország, így az a pont is, ahol a *Musée de l'Homme*¹³ látogatója feltehetőleg éppen áll, midőn épp a „bőrszín természetes kiválasztódásáról” szóló tabló üzenetét szívja magába.

A kép alkotói nem tartották fontosnak elmagyarázni, vajon mi is lenne a célja e gyakorlatnak – hacsak nem az egyének bőrfelszíni különbségeinek mint „tudományos” témá-

12 A francia közegben ehhez hasonló további térképek találhatóak itt: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Global-map-of-skin-pigmentation-levelsThis-map-based-on-the-work-of-the-geographer-R.png.jpg>. Ezek mindegyikét szemlátomást Renato Biasutti ihlette (lásd a 7. lábjegyzetet), <http://feobus.centerblog.net/1593297-Couleur-de-la-peau>, vagy <https://images.app.goo.gl/9JY9pLSEquRgG9XE8>, és itt is ugyanaz: <https://www.bluejean.fr/mysteres/couleur-de-peau.php>.

13 Az ember múzeuma (kiemelés tőlem).

nak a meghatározása, naturalizálása és normalizálása –, méghozzá úgy, hogy e változók „mélyebb”, morális és szociokulturális jelentéseket hordozzanak. Mivel nem tudok hihető tudományos magyarázattal szolgálni arra a kérdésre, hogy az emberiség e bőrszín szerinti térbeli megoszlása egyáltalán miért kéne, hogy érdekeljen bennünket – különösen egy *társadalomtudományos* kiállítás részeként –, a világ komplexitásának e bőrárnyalat-redukcionista, biokulturális képét kiváltképp árulkodónak találom. A kiállítás alkotói szemlátomást az emberi lét rejtett „valóságát” vizsgáló tudomány fő tárgyának tekintették az olyan felszínes jelenségek, mint a „rassz-különbségek”, köztük kiemelt módon a bőrszín szerinti eloszlás vizsgálatát.

A bőrszín világtérképét az emberiség biokulturális *felosztására* (*splitting*, Zerubavel 1996) irányuló, áltudományos gyakorlat ikonikus megjelenési formájának tekintem tehát, amelynek célja egyfajta kezdetleges, biokulturális „világkép” népszerűsítése. Azt is mondhatnánk, valamiféle *felosztási gerjedelem* eredményét látjuk abban, ahogy sem nem hét, sem nem kilenc, épp nyolc elkülönített csoportba sorolták az emberiség egészét. A felosztási láz ugyanakkor valamiféle *skatulyába gyömöszölési* (*lumping*, Zerubavel 1996) *hevülettel* is párosulhatott, hiszen, ha egyszer a bőrszínvariánsok aprólékos vizsgálata volna a cél, fölöttébb meglepő, hogy a tipológia figyelmen kívül hagyja, egyetlen árnyalattal „fedile” a nyolc bőrszín-kategória mindegyikén belüli sokféleséget. Ráadásul az áltudományos felosztás, a skatulyázási játszma olyan – objektívnak beállított – emberi különbségek hierarchiájához vezet, ahol a bőrszínre való utalás fő funkciója: álcázni a mögötte meghúzódó szimbolikus erőszakot és reprezentációs önkényességet.

De akármennyire leegyszerűsítő, álobjektív, áltudományos eljárásról legyen is szó, nehéz volna eltúlozni a hatást, amelyet e „rasszlogikát” követő felosztás-skatulyázás a *mainstream* nyugat-európai tudósok, kutatók és tágabb értelemben az értelmiségiek gondolkodására gyakorolt – akik az eszmék világában talán még a gazdasági egyenlőtlenségeknél is szélsőségesebben kivételezett helyzetből gyakorolják globális mintaadói hatalmukat. Ahogy e logika egyfajta „természetföldrajzi” fixációval nyugat-Európához rögzíti a „Fehér” identitást, s ahogy hangsúlyozza a „Fehérség” elkülönültségét¹⁴ az összes többi „bőrárnyalattól”, látni véljük az európai szubjektumot, amint mintegy felkészíti magát, hogy – ha csak gondolatban is – felfedező expedícióra induljon „az ismeretlenbe”, a világ Nyugat-Európán kívüli tengerein és szárazföldjein.

Az emberiség „bőrszín csoportokra” osztásának óriási tehát a jelentősége a nyugat-Európa-központú, globális érvényességűnek szánt morális geopolitika szempontjából is. Azzal, hogy a bőrárnyalat-világtérképet a kurátorok a *Musée de l’Homme* „humándemográfiai” kiállításának bejáratánál helyezték el, egyfajta „rassz-GPS”-t, a globális tájékozódást segítő segédeszközt adtak a nézőknek. Az ebben kódolt világtérkép már-már az együgyűségig kezdetleges, ám annál egyértelműbb struktúrát kínál. Az illusztráció készítői explicitté és vizuálisan is megragadhatóvá tették az állítólag megváltoztathatatlan, mélyontológiai különbség implicit üzenetét. A hatás nyomban érzékelhető, s a zsigerekbe hasít.

¹⁴ A „Fehérség”, az Európaiság és a Kereszténység hármásának „egybeolvadásáról” lásd többek között Bonnet 2008.

Gyakran ütközünk hasonló reprezentációs mintákba a nyugat-európai nyilvános kultúrák nem tudományos szeletében is. Vegyük például a *Focus* nevű, népszerű német magazin *Fitnessz és Egészség*¹⁵ című különszámát, amely szokásos tippekkel látja el az olvasókat¹⁶ (Liebich 2010) arra vonatkozóan, hogy hogyan ajánlatos óvniuk bőrüket a Nap káros sugaraitól. Az illusztráció (lásd 3. kép) a bőrszínek osztályozását tárja az olvasó elé (ehhez itt is test nélküli emberi fejeket hívnak segítségül, akárcsak a korábbi illusztrációban, lásd az 1. és 2. képen) – melyet „A különböző bőrtípusok” névre kereszteltek el.¹⁷ A bőrpigmentációt bemutató skálát itt nem nyolc, hanem csupán négy – értelemszerűen szintén ordinális skálán elhelyezett – kategória alkotja.

3. kép. „A különböző bőrtípusok”

Forrás: Focus Fit und Gesund, 2021, 1: 32.

Az eddigiek alapján talán nyilvánvaló, hogy az emberi bőrszín-variánsok *Fitnessz és Egészség* használta osztályozása nemes egyszerűséggel figyelmen kívül hagyja az emberiség azon többségének bőrárnyalatait, melynek tagjai jogi, történeti, művészeti vagy érzelmi értelemben ugyanúgy részei, adott esetben állampolgárai is lehetnek Németországnak,

15 A *Focus* a legsikeresebb időszakában több mint 800 000 példányban kelt el, vagyis elérte Németország lakosságának legalább 1%-át. De még 2020-ban, vagyis a nyomtatott sajtótermékek piacának világméretű összeomlását követően is 250 000-es eladási számmal büszkélkedhetett. <https://www.statista.com/statistics/417106/focus-magazine-paid-circulation-germany/>.

16 „Fit und Gesund”.

17 „Die unterschiedlichen Hauttypen”.

az oly sokat tárgyalt német „Volk”-ról (Goertz 1997; Plumy 2007; Schilling 2015) nem is beszélve, ahogy az osztályozásban szereplő bőrárnyalatú emberek. Evidens, hogy embertársaink jelentős részének bőrtónusa kimaradt ebből az osztályozásból. A *Focus Fitnessz és Egészség* különszámának szerzői az emberiség még töredékesebb áttekintését nyújtják, s így a *Focus* által a német középosztálynak kínált, kirekesztés általi túlegyszerűsítésben rejlő szimbolikus / reprezentációs erőszak foka még a *Musée de l’Homme*-ban kifüggesztett tabló által használt „tudományos” tipológiáét is felülmúlja.

A *Focus Fitnessz és Egészség* különszáma négy eltérő „bőrtípust” különböztet meg, így jelöli őket: „nagyon világos”, „világos”, „világosbarna”, illetve „barna”.¹⁸ Szembetűnő (Ginzburg 1989), hogy az empirikusan létező emberi bőrszínváltozatok mely árnyalatai maradtak ki az ábrázolásból. Talán nem meglepő: azok, amelyek legtávolabb esnek a Rózsaszín pólustól. A fókuszban (elnézést a szójátékért) tehát a „világosabb”-bőr-mint-„alaptípus”¹⁹ jelenik meg, ezek tartoznak az implicit módon normalizált bőrárnyalat-kategóriák körébe.²⁰

Mindennek globális eredője, hogy a „Fehérként” azonosított nyugat-európai szubjektum (1) fölöttébb kétes érvényességű hierarchiába rendezi a Föld összes népcsoportját, (2) önmagát helyezi ezen mondvascsinált hierarchia csúcsára, (3) e gyerekes modellt objektív igazságként tálalja, és (4) az egész eljárást, ideértve mindenekelőtt azt, hogy magát az emberiség globális hierarchiájának csúcsán helyezi el, tökéletesen nyíltan, büszke tartással teszi. Ezáltal (5) a „Fehérséget” – merőben önkényes módon – „az” emberi nem, az embermivolt színekdochéjelölőjévé teszi. A „Fehérség” így a nem-„Fehér” emberek, a Mások számára kínált mestertervként lép működésbe.²¹

Geopolitikai vonatkozásban a „rassz”-kategorizáció kognitív rezsimjei morális, ideológiai és érzelmi eszközök. Mederbe terelik és irányítják a nyugat-európai cselekvők Másokkal kapcsolatos magatartását nyugat-Európán belül és kívül. Jórészt arra szolgálnak, hogy létrehozható és fenntartható (Griffin és Braidotti 2002) legyen valamiféle, állítólagos mélyontológiai „rasszkülönbözőség” fantomja.

Akárcsak valami morális fejfájás-csillapító, annak a kognitív és érzelmi disszonancia-érzésnek a gyötrelmeit csökkentik, amely egyfelől a nyugat-európai „Jóság” – definíció szerint, magától értetődően érvényesnek vélt – történelem feletti konstansára vonatkozó igénybejelentésük (Böröcz 2006; Burton 2007; Dzenovska 2013), másrészt a gyarmati népirtás, a tőkefelhalmozás konkrét történelmének e kulcsmozzanata között feszül.

18 „Sehr hell,” „hell,” „hell braun” és „braun.”

19 Ez szinte szó szerint megegyezik azzal a magyar köznyelvben és a magyar nyelvű társas médián terjedő rasszista képlettel, mely szerint „az ember színe a fehér”.

20 Természetesen a nyugat-európai nyilvános kultúrában a világos bőrszínárnyalattal mint „alapvető” bőrtípussal nemcsak a *Focus Fit and Healthy* mellékletében olvasható bőrpolási tanácsok között találkozhatunk. Az emberi bőrszín változatosságának ez az önkényes és erőszakos, színekdochikus ábrázolása, amely a „világosabb” bőrszín irányában torzít, jól egybecseng többek között azokkal a franciaországi vitákkal, amelyek akörül a száználmas megjegyzés körül robbantak ki, mely szerint a nemzeti labdarúgó válogatott „túlságosan fekete” volna. A „kérdést” legelőször a szélsőjobboldal tűzte napirendre, majd az egész politikai spektrumon végigsöpört – olyannyira, hogy még egy szocialista politikus is részt vett a vitában (Beaumont 2007; Thompson 2015), és nagyjából csak mostanra, két évtizednyi heves vitát követően látszik elcsendesedni (Robins-Early és Clavel 2018).

21 Gurinder Bhambra (2017) szociológus „módszertani fehérségnek” nevezi e jelenség megjelenését a társadalomtudományokban.

A „rassz”-kategorizálás, s benne a „Fehérség” fantomja végső soron szorongásenyhítő, tudatmódosító szerként tört be az identitás- és másságrepresentációk „piacára”. Áfium volt, amely a nyugat-európai ön-megkérdőjelezés és büntudat akut tüneteit enyhítette a globális gyarmatbirodalmak miliójében azáltal, hogy egyfajta, külső megjelenési jegyekben foglalt, kisebbségi komplexus mélyen biokulturális mintázatát véste bele az emberiség többségét alkotó *Másikról* alkotott képzetek sorába.

Frantz Fanonnal szólva: a nyugat „epidermalizálta” (Sardar 2008: xiii; Irizarry és Raible 2014, Fanon 2008 [1952])) – a Másikat, az emberiség „Fehérségből” kirekesztett csoportjainak tagjait. A Másikra rátolt, állítólagos alacsonyabbrendűségi létérzetet a gyarmatosítók tudatosan a gyarmati elnyomás, a világ Európán kívüli tájain végzett népiirtás és arcátlan fosztogatás megkönnyítésére, a világ – s benne főképp önmaguk – előtti legitimálására találták fel és alkalmazták széles körben. A „Fehérséget” alapul vevő „rassz”-ideológiák végső soron az emberiség nyugat-Európa-központú, „körkörös” értékrangsorában nyertek kifejezést, s váltak időtálló mintává. A különféle népcsoportok globális „értéke” könnyedén kiszámítható e kognitív sémában: egyszerűen a nyugat-Európától – mondjuk a Trocadérótól (a *Musée de l’Homme* előtti tértől) – mért távolság reciprokát kell venni.

A „rassz”-kogníció segítségével a nyugat-európai szubjektum kevésbé boldogtalannak, kevésbé értéktelennek, kevésbé elidegenedettnek, s talán még kicsit kevésbé erkölcstelennek is érezhette magát – még a gyarmatosítás kontextusában, vagyis még abban a helyzetben is, ahol a gyarmatosító társadalom által teremtett és megélt társadalmi viszonyok legszembeötlőbb alkotórésze, anyagi alapja a Másik elképesztő mértékű szenvedése volt. A „rasszkogníció” tudatmódosító szerének hatására a Másikat gyarmatosító, a Másokat minden erkölcsi igazolás nélkül leigázó, globális erőforrásrablásra szakosodott szubjektum akkor is csökkenteni volt képes elkerülhetetlenül fölmerülő, kínzó önvádját, ha – „amúgy” – pontosan tudta, a Másik szenvedése éppen az ő saját gyarmatosító mivoltából, gyarmati tetteiből fakad. A „rasszkogníció” így évszázadokon át kulcsszerepet játszott a gyarmati elnyomásban, hiszen normalizálta a „Fehér” szubjektum kivételezett pozícióját – olyan társadalmi helyzetben, ahol a kölcsönös elismerésen, megbecsülésen és tiszteleten alapuló társadalmi viszonyokat saját szellemi terméke, a Másság-lealacsonyítási mintázat tette lehetetlenné. A gyarmatosító nyugat-európai szubjektum a gyarmatosítással kapcsolatos felelősség fölvetését, az érdemi számonkérés bármely formáját próbálta így eleve, „már mindig” akadályozni, végső soron lehetetlenné tenni. Fanon (2008 [1952]) „a bűnösség rasszok közötti újraelosztásának” nevezte²² ezt az eljárást.

A gyarmati másság gyakorlatának morális vetülete (Chatterjee 1993, Mignolo 2002) a következő volt: a „Fehér” önazonosság-tudatban létező nyugat-európai Rózsaszín szubjektum mintegy megszemélyesítette az „Európa” nevű, amúgy fölöttébb elvont morális tárgyat, s „Európát” „a gyarmati uralom alá hajtott világgal élesen szembenálló”, látszólag földrajzi kategóriaként határozta meg (Berger 2017: 17, idézi Kaelble 2013), valóságos globális „rassz-munkamegosztást” (Quijano 2000: 535) hozva így létre.

A kognitív „rasszrezsimek” közös elemei tehát a következő, egymással összefüggő feltevésekben ragadhatók meg:

²² Fanon rámutat, „a gyarmati elnyomás és megszállás eszközeként a gyarmatosítás során hogyan osztották meg és fordították egymás ellen [a társadalom] rassztagyakká tett tagjait” (Al-Saji 2019: 480).

1. Az emberiséget véges számú, kívülről diszjunkt (azaz egymástól elkülönülő), belülről homogén „csoportok”, „populációk” vagy szélsőséges esetben „rasszok” alkotják.
2. E „csoportok” / „populációk” / „rasszok” „tudományosan” egymáshoz képest alá- és fölérendeltségi viszonyba rendezhetők, ekként értelmezhetők.
3. Az így létrejövő morális hierarchia konstans, amely független minden társadalom-történeti kontextustól, kritériumtól vagy az összehasonlítás céljától.
4. E történelmietlen / történelmi közegéből kiragadott hierarchia „alapjául” a bőr pigmentáltsága, a testalkat vagy a „csoportok”, „népességek”, netán „rasszok” egyéb látható, testfelületi „jellegzetességei” szolgálnak.
5. Az így elképzelt hierarchia abszolút csúcspozícióját kivétel nélkül a *már mindig* (always already), mindörökké odaragasztott „Fehérség” morális kategóriája foglalja el. Az álempirikus hierarchia lényege tehát az alacsony bőrpigmentáció-szint, vagyis a már említett Rózsaszínség átmoralizálásának, erkölcsi dicsőítésének vágya. Ugyanezen képzelt hierarchia alján pedig – ugyancsak *már mindig* adott, örökre kijelölt módon – ennek ellentettjét, a „Feketeséget” leljük.

Természetesen e feltevések mindegyike reflektálatlan tévképzet és brutális, embertelen hazugság. Felfogásomban ez az öt feltevés így, egyetlen csomagban adja a *rasszizmus* definícióját.

Már-már közhelynek számít a téma szakirodalmában, hogy a „Fehérségben” foglalt biokulturális fennsőbbrendűség-állítás „együtt jár” egy sor kiváltsággöveléssel. Fő funkciója, hogy már-már akadálytalan hozzáférést biztosítson e kiváltságokhoz.

Nézetem szerint fontos elméleti lépés volna, ha e megfigyelést a visszájára fordítanánk, s közelebről megvizsgálánánk az így kialakuló oksági összefüggésrendszert. Ahelyett, hogy a „Fehérséget” olyan, *már mindig* létező fennsőbbrendűségigény-bejelentésnek fognánk fel, amelyhez – mintegy „mellékes” következményként – bizonyos járulékos kiváltságok is „társulnak”, azt kérdezem, nem juthatunk-e új, lényeges észrevételekhez, ha úgy értelmezzük a „Fehérséget”, hogy ennek lényegéhez tartozó, elsődleges alapeleme a kiváltsággövelés mozzanata. A „Fehérség” e fogalmi keretben olyan epidermalizált, morális-geopolitikai fennsőbbrendűség-gövelést jelentene, amelynek központi, meghatározó eleme a *feltétel nélküli, kollektív globális kiváltságok* iránti, történeti összefüggéséből kiragadott, *morális-geopolitikai igény*. A bőrszín tonalitásának empirikus tényeiből tudományos eszközökkel – azaz: rasszista háttérfeltevések nélkül – aligha volna levezethető bármelyik „színkategória”, így a „Fehér” szubjektum globális kiváltságéltvárasa. Sokkal inkább úgy áll az összefüggés, hogy a globális kiváltságok feltétlen igénye, ellenállhatatlan vágya az elsődleges „mozgató”. E privilégiumigény keresi – s „találja” – meg a bőrszínre vagy a külső megjelenés egyéb elemeire vonatkoztatott, minden észszerűségen és az önkontroll minden formáján túlmenő tipológiában a globális morális geopolitikai céljainak megfelelő, áltudományos ürügyet. A „Fehérre” normalizált Rózsaszín elem általt képes átlényegülni a szélsőséges előjogkövetelés hordozójává, hogy az adott (bőrárnyalat-) spektrum egyik végletén helyezkedik el. Így varázsolódik egyfajta krónikus pigmenthiány-állapot – mégoly hamis, de annál inkább létező – privilégiumkövetelési „jogcímmé”.

A globális gyarmati rendszer nagy, formális szervezeti struktúráinak második világháború utáni összeomlásával az, amit Quijano (2000) a kolonializmus globális „rassz-munkamegosztásának” nevezett, nem megszűnt, hanem az addigra megszilárdult „rassz”-kód mintázatát leképező globális, szupraállami kiváltság- és előjog-megoszlással alakult. E kognitív rendszer mögött továbbra is a totális erőszak elnyomó működése áll, ám ez a minden korábbinál intenzívebben integrálódó globális kereskedelmi, pénzügyi, hadászati, technológiai stb. rendszerben diszpergált, szórt formában jelenik meg. A gyarmati elnyomás helyét a globális imperializmus közegszerű erőszakmechanizmusa vette át. A „Fehérséget” – mint magától értetődő előjogkövetelést – felfoghatjuk a rendszer egészét átfogó, globális imperialista erőszak kognitív-ideológiai fegyvernemének is. A „Fehérség” így meghatározott fogalma segítségével már könnyebb megérteni az egykori gyarmatosító „Fehér” nyugat-európai szubjektumra a második világháború utáni gyarmati felszabadító mozgalmak sikere, a volt-gyarmati társadalmak függetlenségének kivívása után zúduló kiváltságok özönét, s képesek lehetünk megfelelő kontextusba helyezni, megérteni a „rassz”-kogníció fennmaradását – sőt, bővített újratermelődését – több nemzedékkel a gyarmatbirodalmak összeomlását követően is.

A „Fehérség” megalapozatlan, meg nem érdemelt – ebből fakadóan alapvetően ingtag, örökké vitatott – identitáskategória. Nemcsak azért az, mert egy nyilvánvaló áltudományos sarlatánság ismételtetésével makacsul tagadja az emberiség alapvető egységét, hanem döntően azért, mert a „Fehérségben” rejlő magasabbrendűség-követelés vonzereje a társadalmi, gazdasági, politikai, morális, esztétikai, pszichológiai stb. kiváltságok egyenlőtlen globális eloszlásából fakad. Ez azonnal szembeütő, ha *longue durée* perspektívából tekintünk korunk „rassz”-diszkriminációtól minden korábbinál inkább átítatott, kapitalista világgazdaságára.

A „Fehérséget”, Ziauddin Sardar Fanon-értelmezéséből (2008: xiii) kiindulva, a kisebbségi komplexus *fordított epidermalizálásaként* (*obverse epidermalization*, ld. még Stephens 2016) értelmezhetjük. A gyarmati viszonyok között a gyarmatosító morális erőfeszítésének egyik központi eleme, hogy bőrárnyalat-alapú kisebbségi képzetet erőltet rá a gyarmatosított szubjektumra. A rendszer lényege, hogy a gyarmati viszonyok tartós fennmaradása közepette nemcsak a gyarmatosító, hanem a gyarmatosított „oldal” is „fertőzötté” válhat a gyarmati múlt mentális örökségével, így a kisebbségi komplexussal is, így az antikolonialista politikai harc egyik legfontosabb eleme, hogy a leigázott szubjektum belül, saját lelki mechanizmusaiban legyőzze a gyarmatosító „Fehér” betolakodó rémét. „Ezért oly kíméletlenek a gyarmati felszabadító háborúk”, mondja Fanon nyomán Stuart Hall (Julien, 1995).

A gyarmatok „ elvesztése”, az egész gyarmati rendszer összeomlása utáni állapotban a hajdani gyarmatosítót sok esetben a fennsőbbrendűség megalapoz(hat)atlan érzése kerítette hatalmába, s a rendszerösszeomlás körüli geopolitikai fejtelenséget *globális kiváltságainak bebetonozására használta fel*. A „Fehérség” egyfajta rituális mantrázása merőben hamis, így bizonytalan és társadalmilag fenntarthatatlan kompenzációs mechanizmusba illeszkedik. A nyugat-európai szubjektum fennsőbbrendűségi komplexuma ez, azé a

szubjektumé, amelyből továbbra is „hiányzik az elhatározás és bátorság” – hogy Kant „Mi a felvilágosodás?” című esszéjére utaljunk –, hogy önmagára önmagaként, a Másik lealacsonyítása nélkül, egyenlőként tekintsen. Enrique Dussel megfogalmazásában a modernitás az európai felvilágosodás terméke:

[...] olyan európai jelenség, amely dialektikus viszonyban alakult ki egyfajta nem európai mássággal, ez a tényleges jelentése. A modernitás akkor jelenik meg, amikor Európa az általa bevezetett világtörténelem „központjának” nyilvánítja önmagát; ebből adódóan az e központot körülvevő „periféria” szerves része ennek az önmeghatározásnak (1993: 65).

Az önazonosságát a „Fehérségben” megtalálni vélő szubjektum oly módon alkotja meg önképét, hogy nem-„Fehérként” „rassz”-tartalommal ruházza fel, s alacsonyabb rendűnek tételezi a nem nyugat-európai Másikat – *mindig már* eleve adott módon a globális kiváltságokért való versengés kontextusában. Így aztán triviálisan igaz, amit Habermas (1992) „a felvilágosodás befejezetlen projektjének” nevezett: még ebben az egyszerű értelemben sem tekinthető beteljesedett, s különösen nem magunk mögött hagyott törekvésnek. Hiszen, ha az érdemtelen kiváltságok „Fehérségben” rejlő követelését tekintjük, a felvilágosodásnak nemhogy a befejezése, így meghaladása, de még az akkurátus kritikája sem igazán vette kezdetét.²³

A „Fehérség” tehát *viszonyfogalom*. Fő alkotórésze a „Fehér” szubjektum konstansként („fennsőbbrendűként”) áhított viszonya a Mássághoz. A „Fehérség”, hangsúlyozom, morális-geopolitikai kategória. Alapstruktúráját tekintve semmi köze nincs a bőrszínhez. Az empirikus Rózsaszínég – vagyis az a véletlenszerű körülmény, hogy a globális kiváltságokat élvező kollektív szubjektum egyéni bőrszíne az emberi bőrszínárnyalatok empirikus skálájának alacsony pigmentáltságú pólusán helyezkedik el – nem *ultima ratio*, hanem merő, orcátlan trükk. Minden abszurditása és tramplisága ellenére fölöttébb hatásos ürügy, amely lehetővé teszi a „Fehérség” sémájára hivatkozók számára, hogy kvázi-objektív, áltudományos támasztékot eszkábáljanak maguknak, amelyre saját követelésüket, vagyis a globális kiváltságos helyzet iránti alaptalan és védhetetlen igénybejelentésüket alapozhatják.

Az az identitásséma, amely a „Fehérséget” álobjektív, bőrszín-„alapú” „kritériumok” alapján globális kiváltságokra tekinti jogosultnak, jelen van a nyugat-európai kultúrák nyilvános és tudományos szeleteiben egyaránt. A „Fehérségre” hivatkozó nyugat-európai társadalmi-kulturális mintákat a könnyű hozzáférhetőség mozzanata különbözteti meg a „rassz”-kogníció egyéb formáitól. Akár a közkönyvtárak szabadpolcos részlegén őgyelgő látogató, aki pillanatnyi igényeinek megfelelően minden hátrányos következmény nélkül leemelhet bármely kötetet a polcról, a nyugat-európai társadalmak kollektív énje is könnyedén folyamodik a „rassz”-magasabbrendűség gondolatához. Nem köteles használni – választhat egyéb sémákat is –, de a „rassz”-opció is rendelkezésére áll, minden különösebb korlátozás nélkül. Különösen igaz ez azon „Fehér” (ön)azonosító sémában létező Rózsaszín nyugat-európai szubjektumokra, akiknek zsebében ott lapul a „tagsági”: a nyugat-schengeni útlevel, amely magától értetődő belépést biztosít az nyugat-európai identitásklub e részlegeibe.

23 Lásd például Maldonado-Torres 2004; Hesse 2007; Grosfoguel 2011.

Az Európai Unió fordított színekdoché reprezentációja mint „Európára” utaló értelmi-ségi és hivatalos beszédmód a „Fehér” kivételezettségigény létjogosultságának igazolására szolgáló „rasszidentitás”-képzetek ebbe a kontextusába vannak beágyazva.²⁴ Az Európai Uniónak nevezett szupranacionális intézmény létrehozása három morális-geopolitikai összefüggésben is feltételezte, előhívta, megerősítette és tartósította a „Fehér” szubjektum kivételezett helyzetét.

Először is, az EU pusztá létével fizikailag, morálisan és társadalmilag egyaránt kerítést épít a nyugat-európai társadalmak által elfoglalt politikai / fizikai tere körül. Az így létrehozott „Fehér” térből kirekeszti a világban élő, nem-„Fehér” „rasszokba tartozóként” azonosított emberek óriási többségét (White 2019: 387). Teszi ezt igen jelentős mértékben a borszínre alapozott módon, azaz az EU-ban tartózkodás előjoga – mint az legalább is az EU-n kívülre szorult embermilliárdok számára nyilvánvaló – „rassz”-kódban, vagy legalább is a „rassz”-kóddal harmonizált, „rassz-áthallásos” módon működik, ilyen vagy olyan ürüggyel érdemtelennek ítélve a világ nem-„Fehér” csoportjait azokra a kiváltságokra, amelyek az európai integráció területén érhetőek el. A nem-„Fehérként”, nem-nyugat-európaiként azonosított szubjektumok fizikai értelemben vett, fizikai kirekesztése (White 2019: 387) vagy szupranacionális jogi eszközök – például az Európai Unió közös vízumszabályai²⁵ – révén valósul meg, vagy pedig, más kontextusban, valamely, pontosan soha meg nem határozott „európai identitás” követelményére való hivatkozással, mely utóbbi konkrét jogi előfeltétele annak, hogy a világ nem EU-tag országainak²⁶ óriási többsége csatlakozási kérelmet nyújthasson be az Európai Unióhoz. Mindez olyan összefüggésrendszerben történik, amelyben, mint láttuk, az „európaiság”, a „Rózsaszín borszín-árnyalat” és a „Fehérség” szemantikai mezői jelentős mértékben egymásra mintázódnak – különösen, ha a „Fehérséget”, mint a fentiekben javasoltam, globális előjogok iránti ádáz követelések halmazaként fogjuk fel. Ebben az értelemben a szupraállami szervezetként meghatározott Európai Unió intézményi struktúrái – különösen a közös határellenőrzési és idegenrendészeti / bevándorlásszabályozó rendszerei – kváziállami szervezetekként működnek, amelyeket azzal a céllal hoztak létre, hogy megakadályozzák a belépést nyugat-Európa „Fehér” térségébe a Mások, a nem-„Fehérként” rasszizált társadalmak tagjai számára. Néhány kivétel és sajátos történelmi helyzet – ezek a tagállamok gyarmatosító

24 Erre az a tény is utal, hogy az EU hat eredeti alapítóállama között megtaláljuk a legtöbb jelentős gyarmatosító európai hatalmat. (Az Egyesült Királyság azért nem szerepel az alapítók között, mert közelmúltbeli, illetve ma is meglévő gyarmati érdekeltségei nem voltak összeegyeztethetők az EU mint államok fölötti szuverén alapelvvel, Spanyolország és Portugália alapító tagságát pedig a nyíltan fasiszta belső politikai gyakorlatuk akadályozta. Elég nyilvánvaló, hogy a birodalmi történelmi örökség szerepet játszott-játszik a Brexit-dramában is.)

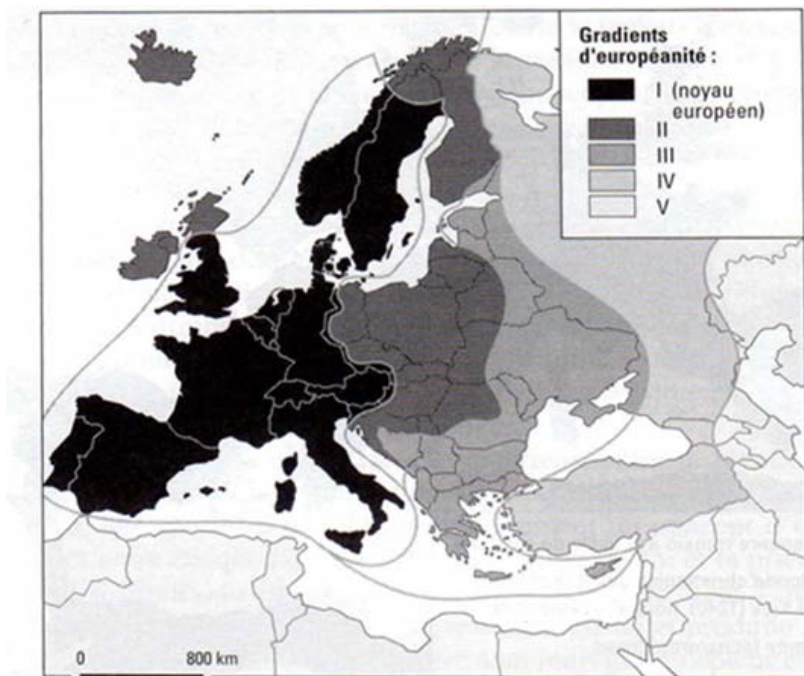
25 Max Andruski egy EU-n kívüli társadalom – konkrétan a Dél-Afrikai Köztársaság – példáján írja le, a hajdani gyarmati hatalmak létrehozta „rassz”-viszonyok „Fehérségre” vonatkozó EU-szabályainak eredményeképpen „egyes [nem európai születésű, ám] európai származású és fenotípusú testek” (2010: 358) akadálytalanul áramlanak ki és be Dél-Afrikába határain, vagyis „a transznacionális (és belső) migrációra vonatkozó bonyolult szabályok nemcsak az országok, hanem a szupranacionális hálózatok esetében is egy olyan halmaz elemei, amelyben a rassz kiemelkedő szerepet játszik” (2010: 361). Következésképpen „a gyarmatosítás őstörténetének [...] szelleme – és anyagiséga is – kísérteties árnyékot vet a jelenre” (2010: 358).

26 Az Európai Unió hivatalos jogi terminológiája a nem EU-tag országokra „harmadik országokként” utal – itt a „harmadik” sorszámnév teljesen értelmetlen volna, hacsak nem vezetjük vissza a „harmadik világ” képzetére mint háttérre, arra a reziduális kategóriára, amelyet a hidegháború idején széles körben használtak az emberiség kognitív felosztásának és skatulyákba szuszakolásának kontextusában.

múltjából, a nyugat-schengeni tőkének munkaerő iránti időszakosan megnövekedett keresletéből, illetve az EU-tagállamok egyes csoportjai által vívott, népiértő háborúk menekültjei töredékének beengedéséből adódnak – némileg árnyalja ezt a képet, ezért van az, hogy nem kizárólag Rózsaszín arcokkal találkozunk az EU területén –, de a séma alaplogikája ettől még változatlan marad.

Másodsor, az EU „keleti” kiterjesztésével újból előtérbe került a köznapri nyilvános beszéd azon témaköre, amely jól érzékelhető határt vont a legpatinásabb, legelőkelőbb, „igazi” nyugat-európai „Fehérség” és a többi, a „Fehérség” iránti igényt bejelentő csoportok, „populációk” közé. Ezek sorában érzékeli a nyugat-európai „Fehér” szubjektum nemcsak a „Fehér”-telepes gyarmatosítók nyugat-Európán kívül született, ott élő leszármazottait, de Európa nyugat-Európán kívüli tájainak lakóit is. Ez utóbbi, „Fehérség”-óhajtó, nem-nyugat-európai morális-geopolitikai közegben az EU létrejötte és keleti kiterjesztése tematizált egy sor korábbi, adott esetben más okokra is visszavezethető feszültséget, bizonytalanságot, ellentmondást, paradoxont és lehetetlenséget is. Mindennek következtében az kétségtelen, az EU mai formájának kialakulásával megerősödött a késztetés, hogy a nyugati „Fehérség” morális-geopolitikai felsőbbrendűségét valahogy összhangba hozzák Európa politikai térképének mintázataival. Így kerültek előtérbe a nyugat-európai „Fehérség” állítólag kőbe véssett, „keleti” határai.

4. kép. Európa magja (Le noyau européen). Francia földrajz tankönyv, Hachette, 1977.

Forrás: <https://twitter.com/AlexDrace/status/1174239857012592640>.
A tankönyv újabb, 2011-es kiadásában ugyanez a kép már kissé módosítva szerepel:
https://twitter.com/I_Katchanovski/status/1174885249689554944

Ki lehet azonban mutatni, hogy e morális-geopolitikai határok – amint azt az „európai-ság” francia földrajztankönyvből származó összehasonlító térképe is világossá teszi (lásd 4. kép) – kialakultak már jóval az 1950-es évek közepe előtt, vagyis azelőtt, hogy a mai Európai Unió elődjét létrehozták volna. Meggyőző bizonyítékok²⁷ támasztják alá azt az állítást, hogy az „Európán belüli másság szabályához”²⁸ (erről ld. Böröcz 2021 [2006]) valami nagyon hasonló már létezett a kapitalista modernitás kialakulásának kezdetén. Az európai földrész népeinek efféle felosztása és skatulyákba gyömöszölgetése már a nyugat-európai felvilágosodás filozófusait is foglalkoztatta. Ők azok, akik közelebbi régiókat „felfedezték, uralmuk alá hajtották”, akik többnyire leereszkedő, nem ritkán ellenséges módon tekintettek Európa mai Németországtól, Ausztriától²⁹ és Észak-Olaszországtól keletre fekvő területeinek népeire és társadalmaira. A 19. századi európai orientalizmus öröksége – ezek olyan kognitív struktúrák, amelyek kiemelték és megerősítették a „nyugat” és Európa „többi része” közötti vélt morális különbségeket – vitathatatlanul jelen van (Boatcă 2006) azon társadalmak történelmében, amelyek a leszűkítő, észak-nyugat-Európára korlátozott értelmezési tartományba tartozó „Fehérség” térén kívül találták magukat. Az Európai Unió létrehozása, a kontinens nagyobbik, keleti fele és a nyugat-európai „Fehérség” területe közötti politikai-földrajzi határ váratlan leomlása sosem látott lendületet adott annak a diskurzusnak, amely az „igazi” „Fehérség” súlypontjának és a nyugat-európai integráció külső határainak – vagy ahogyan az akkori német külügyminiszter, Joschka Fischer fogalmazott: „finalitásának” (Fischer 2000) – megvonása körül zajlott. A tét, ezt szinte mindenki érzi, óriási³⁰, s az ezzel járó aggodalmak és kockázatok igen egyenlőtlenül oszlanak el. Az Európai Unió – amely geopolitikai szervezet fő célja a nyugat-európai társadalmak által felhalmozott, rendkívüli kiváltságok megőrzése a globális áramlások fenntartása és saját határainak meggrajzolása révén – ugyanis kíméletlen következetességgel előírja, mely társadalmak részesedhetnek ezekből a globális kiváltságok-

27 Lásd például Larry Wolff kiváló könyvét (1994) arról, hogy a felvilágosodás hogyan viszonyult Európa keleti tájaihoz, valamint Melegh Attila fontos munkáját (2006) arról a nyugat-keleti lejtőről, amely a kognitív működés hegemon gyakorlatainak jelentős részét az „európai” térségben és az „európai” térséggel kapcsolatban meghatározza.

28 Az európai másság szabályának hátterében három, egymással összefüggő kognitív művelet rejlik:

„1. Az állítás, hogy a jóság Európán belül egyenlőtlenül oszlik meg.

2. Az elképzelés, hogy húzható valamiféle vonal, amely Európát nyugat-keleti, észak-déli, és/vagy északnyugat-délkeleti sávokra osztja – illetve felrajzolható egyfajta körkörös szerkezet a nyugat-európai morális »központ« körül –, amely geopolitikai térben elhatárolja egymástól a jóság birodalmát távolabb elhelyezkedő peremterületektől, s amelyeket – előbbiekkal szemben – a jóság elégtelensége, hiánya, sőt a gonoszság uralma jellemez.

3. Végezetül a geopolitikai identitások tekintetében a következő végkövetkeztetés áll előttünk: a jóság mint alapvető emberi vívmány tiszta formában kizárólag nyugat-(észak-, északnyugat- és/vagy nyugat-közép-) Európában honol” (Böröcz 2006 [2020]).

29 Még Ausztria eredeti német elnevezésében – Österreich (szó szerinti fordításban: keleti birodalom / állam) – is ott van az utalás arra, hogy valamiféle „keleti” határvidékről van itt szó.

30 Roberto Dainotto (2007: 2) olasz szubjektumpozícióból írja le azt, hogy milyen érzés egyszerre európainak lenni és kívüli esni az „eurofehérség” halmazán, és ebben a kérdésben a kelet-nyugati helyett észak-déli megosztottságot tapasztal (Olaszország csak az 1990-es évek közepén léphetett be a schengeni övezetbe):

„Nehéz szavakba önteni azt az aggodalmat, amit annak a kizárásnak a hatására éreztünk. Ahogyan Giuseppe Turani a La Repubblica hasábjain többször is megfogalmazta, mindent megtettünk azért, hogy »olyanok legyünk, mint mindenki más ... hogy európai, ne pedig mediterrán ország legyünk a pizzával és a mandolinnal, hogy ne tekintsenek bennünket selejtesnek« [...] De hogyan is vetkőzhetnénk le ezt a begyöpösödött – nemhogy »selejtes« – identitásunkat, ha az ígélet ellenére »kihagynak bennünket a fizikai határok lebontásából«, amely kulturális identitásként »Európa kiterjesztett értelmezését« biztosította volna a számunkra.”

ból, és melyek nem. A nyugat-európai „Fehérség” terrénumát annak keleti szomszédaitól elválasztó képzeletbeli határvonal kulcsszerepet játszik a Németország–Ausztria–Olaszország vonaltól keletre élő társadalmak „modernkori” identitáskonstrukcióiban – mivel ezek, ha mégoly reménytelenül is, de a francia társadalommal/kultúrával kapcsolatban kialakított idealizált képek meghatározta etalonhoz mérik magukat (Böröcz 2006 [2020]; Melegh 2006), legalábbis a 19-20. század fordulójától. Már önmagában az a tény, hogy ilyen küzdelem zajlik az „igazi” Európai – értsd: „Fehér” – kulturális identitás körül, alátámasztani látszik Manuela Boatcă (2013) felvetését, mely szerint „a különféle modernitásokat létrehozó egységes Európa-fogalom helyett a különböző Európák fogalmát kellene használnunk, amelyek eltérő, korántsem egyenjogú szerepet játszanak a modernitás hegemon meghatározásában és e definíció terjesztésében”. Nem meglepő tehát, hogy az alacsonyabbrendűség epidermalizálása az „Eurofehérség” „keleti” határain túl is terjed (Lazarević Radak 2015).

Mindkét relacionális hivatkozás létrehozott olyan identitásdiskurzusokat, amelyek egyfajta, a történelmen átívelőnek beállított teret hasítanak ki az önmagát „Fehér” rasszba tartozónak tekintő nyugat-európai szubjektum számára a morális geopolitikában. Befejezésül arra teszek kísérletet, hogy explicitté tegyem azt a két fő fogalmi eljárást, amelyek ezen identitásterületek szabályozásában implicit módon szerepet játszottak.

Ezek egyikét az „eurofehérség” fogalmával iletem. Ez azt a „rassz”-identitást sulykolja, hogy a „Fehér” szubjektum „Fehérsége” valamiféle érintetlenséget, szeplőtleniséget tesz meg. Megkülönbözteti tehát magát minden olyan identitáshelytől, amelyre nem „Fehérként” tekint, de elhatárolja magát a „Fehérség” egyéb, állítólagosan kevésbé szeplőtlen, diaszporikus, illetve „keleti” változataitól is. Ez utóbbi elhatárolódás – a kelet-nyugati „Fehérség”-versengés – a mai európai identitásjátzsma egyik fő terepe.

Az eurofehérség-fogalom Európán belüli ellenpontját „piszkosfehérségnek”³¹ fogom nevezni. E beszédtoposz törekvése, hogy az eurofehérségen kívülre szorult „Fehér” szubjektum igazi, mély-„Fehérként” próbálja meg magát elfogadtatni – épp azért, mert az „eurofehér” szubjektumpozíció képviselői szemmel látható módon *kizárják* a „piszkosfehér” szubjektumot ennek köréből.

Mondhatnánk, a „piszkosfehér” identitáspozíció – amely értelemszerűen negatív kooperációban áll a nem-„eurofehér” színekbe sorolt népek iránti leereszkedő, adott esetben sértő „eurofehér” magatartással, az Európa keleti részét benépesítő társadalmak jelentős részének e közös tapasztalatával –, valamiféle, az emberiség rasszalapú felosztásával kapcsolatos, elvi alapú, szigorú bírálatának, elutasításának is alapjául szolgálhatott volna.

31 E terminust a magyarországi szobafestő-mázoló szakma szókincséből emeltem át. Arra utal, hogy adott festék színe a fehér spektrumba tartozik ugyan, de annak nem a legvilágosabb pólusán található (<https://hhfestek.hu/termek/hh-vintage-kretafestek-piszkos-feher/>). A teljesség kedvéért megemlítem, hogy a „piszkosfehér” mellett létezik másik elnevezés – nevezetesen a „törtfehér” – is. Itt a „piszkosfehér” használata mellett döntöttem, bár a „törtfehér” metafora „iránya” hasonló, lásd például <http://pbest.hu/eloadas/vervoros-tortfeher-meregzold/>. (Az amerikai angolban ugyanezt a festékszín-kategóriát egyébként az „off-white” kifejezéssel illetik.) (A szerző jegyzete a magyar változathoz).

Európa „piszkosfehérre” kódolt társadalmában számos olyan politikai ideológiának volt-van történelmi hagyatéka – a szocialista internacionalizmustól az egy és oszthatatlan emberiség gondolatán és az el nem kötelezett országok mozgalmának örökségével való politikai rokonszenven és együttműködésen át egészen például az itt létező vallások zöld, liberális, netán „felszabadítási teológiának” nevezett ágazataiig –, melyek kiindulási alapot biztosíthattak volna a „rassz”-kogníció kelet-(közép-)európai kritikájához, végső soron akár elvetéséhez. Ráadásul az államszocializmus összeomlása és az Európai Unió nagyterg gazdaságának a különféle „termelési tényezők”, így a munkaerő előtti megnyitásával igencsak megugrott a kelet-(közép-)európai társadalmak körében azok aránya, akik közvetlen munkatapasztalatokat szereztek a nyugat-schengeni országokban. Így a kelet-közép-európai munkavállalók egyre növekvő része értelemszerűen dolgozott már együtt olyan munkatársakkal, akik definíció szerint a „Fehér” „rassz”-kategórián kívül léteznek, s az EU-ban a fent említett kivételek – a gyarmati múlt, a munkaerőimport-szükséglet, illetve a menekültstátusz – valamelyikének következtében tartózkodnak. Ez – bizonyos álnaivitással feltételezhetnénk – akár egyfajta sajátos, csak e régióra jellemző antirasszizmus megerősödéséhez is hozzájárulhatott volna a „piszkosfehérre” kódolt európai szubjektumok körében. Ha az „eurofehér” leereszkedés, lekezelés egycsapásra, egyetlen katartikus történelmi esemény részeként jelent volna meg Európa keleti területein – például közvetlenül az államszocializmus 1989 és 1991 közötti összeomlását követően –, akkor talán esély lett volna arra, hogy az ezzel kapcsolatos sokk efféle reakciót váltson ki.

Nem ez történt. Kelet-Európa „eurofehér” lekezelésének igencsak hosszú története van – évszázadokkal előzte meg a térség EU-tagságát. S az erre adott kelet-(közép-)európai reakcióknak ugyancsak.

Így azután nagyjából az antirasszista erjedés ellenkezője valósult meg. Ahelyett, hogy a rasszizmus elleni globális szolidaritás lehetőségeinek kutatására bátorítottak volna, az értelmiségi elitek, a kiterjedt informális hálózatok, amelyek többé-kevésbé kisajátították a politikai hatalomhoz való hozzáférést, továbbá az értelmiségi miliőt körülvevő mikrokultúrák is többé-kevésbé egyöntetűen inkább a 19. század eleji szellemi és politikai hagyományokhoz nyúltak vissza. A kelet-európai „piszkosfehér” szubjektum tehát inkább önmaga „eurofehéreként” történő elfogadtatására (s így értelemszerűen az ezzel „járó” privilégiumok megszerzésére) tett-tesz egyre zajosabb kísérletet. Az „eurofehér” szubjektum ebbéli követelései azonban süket fülekre találtak. Az „eurofehér” identitásba való belépésre irányuló stratégia nyílt kritikája dermatológiai és földrajzi véletlenek egész sorára – vagyis a Rózsaszín bőrpigmentáció és az „eurofehérség” birodalmán éppen csak kívül eső lakóhely együttes meglétére – vezethető vissza, ám ezek nyílt tematizálása ma vad és rendkívül szigorúan szankcionált „piszkosfehér” tabunak számít, hiszen ez egyenértékű lenne annak kimondásával, hogy az „eurofehérségi” előjogok rózsaszínű, de Európa kevésbé kívánatos oldalán élő követelői – úgymond – kívül esnek az „eurofehér” (al)„rasszon”. Hasonlóképpen, az „eurofehérség”-beli elfogadás egyre hangosabb követelése annyira mély gyökerekre nyúlik vissza Európa keleti fertályán, hogy sem bírálata, sem ironikus

zárójelbe tétele, sem pedig bármiféle alternatív beszédmód nem lehetséges az itt uralkodó, alapvető érzelmi kódok súlyos megsértése nélkül.³² Mivel az „eurofehér” játszmában több száz éve nem osztottak nekik lapot, kelet-(közép-)Európa kulturái sorra olyan kulturális gyakorlatokba, identitás-megfogalmazásokba és azonosulási sémákba lovallták-lovallják bele magukat, amelyeket az őket távolról, alig titkolt viszolygással szemlélő „eurofehér” szubjektum egyre szutykosabb „piszkosfehérségi” bizonyítékként értelmez. Az ismételt privilégiumkövetelés-megfogalmazások és az erre kapott, makacs hallgatás hatására a volt szocialistából EU-tagga lett társadalmak hangoztatta diskurzusok kiválóan szemléltetik a „ressentiment” Max Scheler ([1915] 2015) által mintegy száz évvel ezelőtt alkotott fogalmát:

A ressentiment az elme önmérgezése [...]. [T]artós mentális beállítódás, amelyet bizonyos, az emberi természethez normális módon hozzátartozó emóciók és affektusok szisztematikus elnyomása okoz. [...] Itt mindenekelőtt olyan emóciókra és affektusokra kell gondolni, mint például a bosszúvágy, a gyűlölet, a rosszindulat, az irigység, a lebecsmérlésre való késztetettség, a rosszakarat [...].

A ressentiment [...] főként azokra jellemző, akik éppen szolgáló és alávetett helyzetben vannak, akik hasztalan nehezményezik a tekintély szorítását. [...] Ha egy szolgáló, akivel rosszul bánnak, ki tudja magából adni bosszúságát az előszobában, akkor el tudja kerülni a ressentiment mérgező hatását, de amennyiben el kell rejtene érzéseit a külvilág elől, és kénytelen magába fojtani negatív és ellenséges érzéseit, akkor hatalmába fogja keríteni a ressentiment (Scheler 2015: 4–6).

Mindezek alapján úgy tűnik, nem igaz az az állítás, hogy Európában ne létezne „rassz”-distinkció – ahogy az sem igaz, hogy „a »rassz« fogalma amerikai találmány” volna. A gond az, hogy ma Európában erről – az „eurofehér” és a „piszkosfehér” kontingens harmonikus összjátéka következtében – szinte lehetetlenség beszélni. A majdnem öt évszázados népiirtó gyarmatosítás Európán kívül, amely a faszizmus és a nácizmus egyidejű kibontakozásában csúcspontot ért Európában és kelet-Ázsiában, s amelyet a nyugat-európai szubjektum több generáción át tartó agymosása követett az *explicit* rasszista agresszióval kapcsolatban, rendkívüli mértékben megnehezíti a nyugat-európai szubjektum számára, hogy saját rasszizmusproblémáját nyílt vita tárgyává tegye, mégoly tudományos-analitikai céllal is. Rendkívül kényelmetlen lenne, s egy sor morális szakadékot nyitna meg annak beismerése, hogy az emberiség „rassz-” alapú felosztása továbbra is létezik – különösen azon kollektívidentitás-kategória számára, amely „amúgy” mély meggyőződéssel az emberiség legjelentősebb kulturális/civilizációs vívmányainak birtokosaként képzelel el

32 A helyzet annyira abszurdá vált, hogy nemcsak az történt, hogy ír ellenfelével szemben a hazai terepen játszó magyar labdarúgó válogatott 2021 júniusában nem volt hajlandó letérdelni a Black Lives Matter mozgalom melletti kiállítás jegyében – ami legalább is a vendégjog, a vendég iránti köteles tiszteletgesztusok lábbal tiprása volt –, amikor a magyar szurkolók érdes lelkületű, szelektíven „kemény magja” kifütyülte az ír csapatot (<https://444.hu/foci/2021/06/09/az-irek-csalodottak-hogy-a-magyar-nezok-kifutyultek-a-leterdelesuket>), hanem még a „vendéglátó” ország miniszterelnöke is elutasította az antirasszista szimbólumot, mondván, a „térdeplődsdi”, úgymond, „idegen a magyar nemzeti kultúrától” (<https://hirado.hu/belfold/cikk/2021/06/10/orban-ez-agesztus-idegen-a-magyar-kulturato/#>). Így adott egy jelképes gesztussal szembeni, érzéketlen keménykedés, valamint a nemzeti kultúrára tett, szánalmasan ostoba politikusi hivatkozás alkalmat egyfajta alig burkolt rasszista mikroagresszióra.

önmagát. Úgy tűnik, az „eurofehérség” az egyik legfőbb oka annak, hogy ennyire nehéz ma Európában nyíltan beszélni a „rassz”-témáról.

Az explicit formában megjelenő „rassz”-utalások elutasítására való képtelenség egyértelműen látható azokban a helyzetekben, amelyekben az európai „eurofehér” szubjektum megütközéssel vegyes viszolygással reagál arra, amikor direktben az ő „rassz”-hovatartozását firtatják – például a legegyszerűbb utazási formanyomtatványok, amelyeket az Egyesült Államokba érkezőknek kell kitölteniük. Az érkező európai polgárok – akiknek kultúrájában állítólag nincsenek „rasszok” – erre vonatkozó, állítólagos mély viszolygásukat pillanatok alatt legyőzve, szinte kivétel nélkül a „Fehér” kategóriába sorolják be magukat – ahelyett, hogy megtagadnák a válaszádat, egy másik kategóriába sorolnák magukat, panaszt tennének, stb. Hasonló reakció tapasztalható az „eurofehér” elemzők részéről az USA-beli rendőri brutalitás különféle példáival, a „rassz”-alapon diszkrimináló igazságszolgáltatási rendszerrel, a rendszerszintű rasszizmussal szembeni fellépésekkel, így például a Black Lives Matter mozgalommal vagy a gyarmati-rasszista szimbólumok jelképes vagy valóságos megcsonkításával, elmozdításával kapcsolatban. Az „eurofehér” szubjektum ilyenkor sóhajt egyet, és egy kicsit távolabb lép a „rassz”-politika efféle megnyilvánulásaitól, amelyek neki túlságosan durvák. Ahelyett tehát, hogy a rendszerszintű erőszak ellen tiltakozó fiatalokkal együtt térdelnének, az „eurofehér” értelmiség tagjai hirtelen lekicsinylő módon „szobordöntögetésről” kezdenek el filozofálni, felfedezik a gyarmatosító „Fehér” államférfiak, történelmi figurák szobraiban rejlő „esztétikai értékeket” – még akkor is, ha ez az illető mondjuk tömeggyilkos volt, s szobrának még a pusztasága is a jóézés elleni merényletnek tekinthető a nyilvános térben.

Az „eurofehér” diskurzív stratégia nagyjából abban áll, hogy a „rassz”-distinkció történelmi hagyományának minden formáját borítsa a feledés homálya – *a nyugat-európai térben*. Ebben az értelemben kísértetiesen emlékeztet arra az attitűdre, amelyet annak a németországi kisvárosnak a lakói tanúsítottak, amelyről *Nasty Girl* címmel Michael Verhoeven készített 1990-ben filmet: a falu lakói cinkos hallgatásba burkolóznak közös náci múltjukkal kapcsolatban, amelyre egy fiatal lány fényt derít, és amelyet nyílt, tabufeloldozó vita tárgyává akar tenni. A cinikus „európai hallgatás” e mértékét a „rassz”-kérdésekkel kapcsolatban természetesen a múltból öröklött, globális hatalmi helyzet teszi lehetővé. Legmarkánsabb következményeként elejét veszi annak, hogy a „Fehérséget” mint a globális kiváltságok rendszerét nyilvános vita tárgyává lehessen tenni.

Ebből következően én nem gondolom, hogy Európában „ne lennének »rasszok«”, s azzal az állítással sem értek egyet, hogy a „rassz” fogalma – amelyet egyébként nemcsak az amerikai kontinensen, de a világon mindenütt az európai gyarmatosítók honosítottak meg – „amerikai” termék volna. Ha a „rassz”-fogalmát az Egyesült Államok kontextusára korlátozzuk, azzal kifejezetten tagadjuk az öt évszázadon át zajlott gyarmatosítás európai gyökereit és nyugat-Európa társadalmainak ebben játszott, központi szerepét. Ez az öt évszázad naggyá és csillogóvá tette szinte az összes nyugat-európai nagyvárost, megtöltötte ezek múzeumait, s ez az az értéktranszfer, amely a mai napig anyagi infrastruktúráját biztosítja a kiváltságok iránti „eurofehér” igénybejelentések végtelen áradatához.

Ha a „rassz” és az „eurofehérség” kulturális gyakorlatait a globális kiváltságokra vonatkozó igénybejelentések ürügyeként tekintjük, miként e tanulmányban javasoltam, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy ezek az ember és ember közötti egyenlőtlenségek és kü-

lönbözőségek megteremtését, növelését és tartósítását szolgáló eszközök. A világ nyugat-európai szubjektumok általi gyarmatosításának részeként jöttek létre annak érdekében, hogy kiszolgálják egy rendkívül komplex gyarmati világ kognitív igényeit. A „Fehérség” fogalmi eszköze a gyarmati rendszer szétesése, a függetlenségi mozgalmak és háborúk győzelme után is fennmaradt a világon mindenütt – s Európában különösképpen –, a másság részint explicit, részint implicit, részint formális, részint informális jelölőjévé vált abból a célból, hogy a kiváltságokhoz való folyamatos hozzáférés morális geopolitikájához kognitív támasztékot biztosítson.

A magyar változat Fáber Ágoston fordítása alapján Böröcz József munkája.

Hivatkozott irodalom

- Al-Saji, Alia (2019): Glued to the Image. A Critical Phenomenology of Racialization through Works of Art. *The Journal of Aesthetics and Criticism* 77(4): 475–488.
- Beaumont, Peter (2007): Top Socialist Sacked for Saying French Team is 'Too Black'. *The Guardian*, január 28. <https://www.theguardian.com/world/2007/jan/28/football.france>.
- Bentson, Clark (2019): Poster of Monkeys Meant to Prevent Racism at Italian Soccer Games Raises Controversy. The Campaign Meant to Combat Racism in Italian Soccer has Stunned Critics. *ABC News*, december 17. <https://abcnews.go.com/Sports/poster-monkeys-meant-prevent-racism-italian-soccer-games/story?id=67771755>.
- Berger, Stefan (2017): Western Europe. In *European Regions and Boundaries. A Conceptual History*. Diana Mishkova és Balázs Trencsényi (szerk.) New York: Berghahn Books, 15–35.
- Bhambra, Gurinder (2017): Brexit, Trump, and 'Methodological Whiteness'. On the Misrecognition of Race and Class. *The British Journal of Sociology* 68 (s1): 214–232.
- Boatcă, Manuela (2006): No Race to the Swift: Negotiating Racial Identity in Past and Present Eastern Europe. *Human Architecture. Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 5(1): 7.
- Boatcă, Manuela (2010): Multiple Europes and the Politics of Difference Within. In *The Study of Europe*, augusztus: 51–66.
- Bonnett, Alastair (2008): Who was white? The Disappearance of Non-European White Identities and the Formation of European Racial Whiteness. *Ethnic and Racial Studies* 21 (6): 1029–1066.
- Böröcz, József (2006): Goodness Is Elsewhere. The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History* 48 (1): 110–138. Magyarul: Böröcz József (2020): A jószág máshol van. Az Európán belüli másság szabálya. *Replika* 115-116: 69–98.
- Böröcz, József (2009): *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical Economic Analysis*. Cambridge: Routledge.
- Bradbury, Steven (2013): Institutional Racism, Whiteness and the Under-Representation of Minorities in Leadership Positions in Football in Europe. *Soccer & Society* 14(3): 296–314.
- Brekhus, Wayne (1998): A Sociology of the Unmarked: Redirecting Our Focus. *Sociological Theory*, 16(1): 34–51.
- Burton, Antoinette (2007): Not Even Remotely Global? Method and Scale in World History. *History Workshop Journal* 64: 323–328.
- Chatterjee, Partha (1993): *The Nation and Its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories*. Princeton: Princeton University Press.
- Dainotto, Roberto (2007): Introduction. A PIGS Eye View of Europe. *Europe (in theory)*. Duke University Press.
- Dussel, Enrique (1993): Eurocentrism and Modernity. (Introduction to the Frankfurt Lectures). In *The Postmodernism Debate in Latin America*. Beverley-José Oviedo (szerk.). Duke University Press, 20(3): 65-76.
- Dzenovska, Dace (2013): Historical Agency and the Coloniality of Power in Postsocialist Europe. *Anthropological Theory*, 13(4): 394–416.
- European Commission (2019): *Combating Racism and Xenophobia*. Március 20., <https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/racism-and-xenophobia/combating-racism-and->

- xenophobia_en.
- Fanon, Frantz (2008 [1952]): *Black Skin, White Masks*. Fordította: Charles Lam Markman. London: Pluto Press.
- Fischer, Joschka (2000): Vom Staatenverbund zum Föderation – Gedanken über die Finalität der Europäischen Integration. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-des-bundesministers-des-auswaertigen-joschka-fischer-808150>. Angolul: From Confederacy to Federation – Thoughts on the Finality of European Integration. <https://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do?docId=192161&cardId=192161>.
- Gachet, Isil (én.): *Combating Racism and Racial Discrimination in Europe*. United Nations and European Commission. <https://www.un.org/en/chronicle/article/combating-racism-and-racial-discrimination-europe>.
- Gini, Corrado (1927): The Scientific Basis for Fascism. *Political Science Quarterly*, 42(1): 99–115.
- Gini, Corrado (1930): The Italian Demographic Problem and the Fascist Policy on Population. *Journal of Political Economy* 38(6): 682–697.
- Gini, Corrado 1943-1949 (1942). Review: 'Le razze e i popoli della terra'. *Genus*, 412–417.
- Ginzburg, Carlo 1989 (1986). Clues. Roots of an Evidential Paradigm. In *Clues, Myths and the Historical Method*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 96–125.
- Goertz, Karein (1997): Borderless and Brazen. Ethnicity Redefined by Afro-German and Turkish German Poets. *The Comparatist*, május 21., 68–91.
- Greig, Jon (2020): Black Soccer Player Mario Balotelli Speaks Out After Enduring Racist Chants And Monkey Noises During Game Yet Again. *Blavity News*, január 6. <https://blavity.com/black-soccer-player-mario-balotelli-speaks-out-after-enduring-racist-chants-and-monkey-noises-during-game-yet-again?category1=news>.
- Griffin, Gabriele és Rosi Braidotti (2002): Whiteness and European Situatedness. *Thinking differently: A Reader in European Women's Studies*. Zed Books, 221–36.
- Grognet, Fabrice (2015): The Metamorphoses of the Trocadéro and the Re-invention of the Musée de l'Homme. *Museum Anthropology Review* 9: 58.
- Grosfoguel, Ramón (2011): Decolonizing Post-Colonial Studies and Paradigms of Political-Economy. Transmodernity, Decolonial Thinking, and Global Coloniality. *TRANSMODERNITY. Journal of Peripheral Cultural Production of the Luso-Hispanic World* 1(1).
- Haasen, Chris (2018): FC St. Pauli: Antifascist, Antiracist. *Against the Current*, május-június. <https://againstthecurrent.org/atc194/antifa4/>
- Habermas, Jürgen (1992): *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Harris, Rob (2019): Racial Abuse Overshadows Chelsea's London Derby Win over Tottenham. *CBC News*, december 23. <https://www.cbc.ca/sports/soccer/tottenham-chelsea-epl-racism-stands-1.5406380>.
- Hesse, Barnor (2007): Racialized Modernity: An Analytics of White Mythologies. *Ethnic and Racial Studies* 30(4): 643–663.
- Inter Fans... (2019): Inter Fans Say Monkey Chants aren't Racist. *Mail & Guardian*, szeptember 6. <https://mg.co.za/article/2019-09-06-00-inter-fans-say-monkey-chants-arent-racist/>.
- Irizarry, Jason G. és John Raible (2014): 'A Hidden Part of Me'. Latino/a Students, Silencing, and the Epidermalization of Inferiority. *Equity and Excellence in Education* 47(4): 430–444.
- Julien, Isaac (1995): *Black Skin, White Mask*. Brit dokumentumfilm Frantz Fanon életéről és munkásságáról.
- Kaelble, Hartmut (2013): Representations of Europe as a Political Resource in the Early and Late Twentieth Century. *Comparativ* 22: 11–20.
- Kormányinfo (2021): *Miért nem térdel le a magyar válogatott?* https://www.youtube.com/watch?v=NkyShYM_cW4.
- Lazarević Radak, Sanja (2015): A Journey through 'European Africa': Frantz Fanon and the Discourse of the Balkan. *Subalternspeak. An International Journal of Postcolonial Studies* III, IV: 21–34.
- Lebovics, Herman és Gilles Boëtsch (2018): Biology and Culture at the Reinvented Musée de l'Homme. *French Cultural Studies* 29(2): 95–119.
- Liebich, Christoph (2021): Endlich in die Sonne. *Focus – Fit und Gesund*, 1: 32.
- Maldonado-Torres, Nelson (2004): The Topology of Being and the Geopolitics of Knowledge. Modernity, Empire, Coloniality. *City* 8(1): 29–56.
- Maseko, Zola (1998): *The Life and Times of Sara Baartman*. (Dél-afrikai dokumentumfilm.)
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West slope: Globalization, nationalism, racism and discourses on Eastern Europe*. Central European University Press.
- Melegh, Attila (2017): Historical Demography. In *European Regions and Boundaries. A Conceptual History*. Diana Mishkova és Balázs Trencsényi (szerk.). New York: Berghahn Books, 300–321.

- Mignolo, Walter D. (2002): The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference. *The South Atlantic Quarterly* 101(1): 57–96.
- Mijatovic, Dunja (2021): Opinion. Europe Must Wake Up to Racism, Afrophobia. *Deutsche Welle*, március 21. <https://www.dw.com/en/opinion-europe-must-wake-up-to-racism-afrophobia/a-56927229>.
- Negley, Christina (2020): German Soccer Fans Praised for 'Nazis out' Chant After Man Targets Player with Racist Abuse. *Yahoo!Sports*, február 17. <https://sports.yahoo.com/german-soccer-fans-praised-nazis-out-chant-racist-abuse-w%C3%BCrzburger-kickers-leroy-kwadwo-211356646.html>.
- Plumly, Vanessa D. (2007): BLACK-Red-Gold in “der bunten Republik”: Constructions and Performances of *Heimat/en* in Post-*Wende* Afro-/Black German Cultural Productions. Szakdolgozat, University of Cincinnati.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America. *Nepantla, Views from the South* 1(3): 533–580.
- Robins-Early, Nick és Geoffroy Clavel (2018): For First Time In 20 Years, No French Political Party Attacked The National Team's Diversity. A Young French Team Revels in National Unity Two Decades After a Symbolic World Cup Victory on Home Soil.” *The Huffington Post*, július 16. https://www.huffpost.com/entry/france-world-cup-diversity-symbolism_n_5b4c62e5e4b022fdcc5b04a6.
- Rota, Emanuel (2013): 'We Will Never Leave.' The *Reale Accademia d'Italia* and the Invention of Fascist Africanism. *Fascism* 2: 161–182.
- Saartjie Baartman . . . (2002): Saartjie Baartman remains returned to SA. *Mail and Guardian*, április 29. <https://mg.co.za/article/2002-04-29-saartjie-baartman-remains-returned-to-sa/>.
- Sardar, Ziauddin (2008): Előszó a 2008-as kiadáshoz. In Frantz Fanon: *Black Skin, White Masks*. New York, Grove Press, vi-xx.
- Scheler, Max ([1915] 2015): Ressentiment. <https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf>
- Schilling, Britta (2015): German Postcolonialism in Four Dimensions. A Historical Perspective. *Postcolonial Studies* 18(4): 427–439.
- Scully, Pamela és Clifton Crais (2008): Race and Erasure. Sara Baartman and Hendrik Cesars in Cape Town and London. *Journal of British Studies* 47(2): 301–323.
- Stephens, Michelle (2016): Defacing the Gaze and Reimagining the Black Body. Contemporary Caribbean Woman Artists. *Journal of Contemporary African Art* 38-39(november): 22–30.
- Stevens, S. S. (1946): On the Theory of Scales of Measurement. *Science* 103(2684): 677–680.
- Taylor, P. M. (1988): Anthropology and the 'Racial Doctrine' in Italy before 1940. *Antropologia Contemporanea* 11(1-2): 45–58.
- Thompson, Christopher S. (2015): From Black-Blanc-Beur to Black-Black-Black? „L’Affaire des Quotas” and the Shattered „image of 1998” in Twenty-first-century France.” *French Politics, Culture and Society* 33(1): 101–121.
- Thurman, Kira (2019): Performing Lieder, Hearing Race. Debating Blackness, Whiteness, and German Identity in Interwar Central Europe. *Journal of the American Musicological Society* 72(3): 825–865.
- Trubetzkoy, N. (1975 [1930]): *Letters and Notes*. R. Jakobson (szerk.). The Hague: Mouton.
- Verhoeven, Michael (1990): *Nasty Girl (Das schreckliche Mädchen)*. (Német játékfilm.)
- Vives, Luna. (2011): White Europe. An Alternative Reading of the Southern EU Border. *Geopolitics* 2(2): 51–70.
- Waugh, Linda (1982): Marked and Unmarked. A Choice between Unequals in Semiotic Structure. *Semiotica* 38(3-4): 299–318.
- White, Elisa Joy (2019): Peripheralised in the Periphery: Migration, Deportation and Detainment in Ireland and Spain. In *Relating Worlds of Racism. Dehumanization, Belonging, and the Normativity of European Whiteness*. Philomena Essed, Karen Farquharson, Kathryn Pillay és Elisa Joy White (szerk.). Palgrave, 383-410.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe: The map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Zerubavel, Eviatar (1996): Lumping and Splitting: Notes on Social Classification. *Sociological Forum* 11(3): 421–433.
- Zerubavel, Eviatar (2018): *Taken for Granted. The Remarkable Power of the Unmarked*. Princeton: Princeton University Press.

Loïc Wacquant

A „rasszal” kapcsolatos problémák tisztázása

Absztrakt: Jelen tanulmány neobourdieuziánus keretben igyekszik újragondolni a rasszalapú uralomgyakorlást. Amellett érvel, hogy a „rassz” fogalmának történetiségbe ágyazásával rá lehet mutatni a hétköznapi gondolkodás és a tudomány közötti jelenlegi cinkos viszonyra; ehhez azonban ki kell tágítani a vita földrajzi terét (egységben kell kezelni Keletet és Nyugatot, gyarmatot és gyarmattartó országot), az Egyesült Államokat pedig ki kell mozdítani az archimédeszi pontból; meg kell szabadulnunk az ítélkezés logikájától; szakítanunk kell a rasszal kapcsolatos mindennapi felfogásokkal, mégis vissza kell emelni a modellünkbe a rasszal kapcsolatos mindennapi konstrukciókat; és végül szét kell bontanunk az etnoraciális jelenségeket a rasszalapú uralomgyakorlás „elemi formáira”: kategorizációra, diszkriminációra, szegregációra, gettósításra (ide értve a gettókat, táborokat és rezervátumokat) és erőszakra. Az analitikus megközelítés segítségével a „rasszt” az etnicitás megtagadott modalitásaként ragadhatjuk meg (amely modalitás a becsület kétségbe vonását, valamint az egyenlőtlenség természetessé tételét, tartósítását és homogenizációját eredményezi). A tanulmány a rasszalapú uralomgyakorlás szociológiája számára azt a központi feladatot tűzi ki, hogy feltárja, az etnoraciális osztályozás rendszere miképpen jön létre, vésődik be és vetül rá az etnoraciális rétegződés rendszerére, vagyis hogy rámutasson: a „rassz” a csoportképződés egy sajátos modalitása.

Kulcsszavak: rasszalapú uralomgyakorlás, osztályozás, rétegződés, társadalomelmélet, Bourdieu

„A rasszelméletekkel bármit igazolni vagy cáfolni lehet”
Max Weber a Német Szociológiai Társaság 2. közgyűlésén (1912)

A rassz az egyik legproblematisabb és legváltozékonyabb kategóriája a 21. század eleji társadalomtudományoknak. Ahogyan Zora Neale Hurston mondja: „lángra gyúl tőle az ember nyelve”. Idézőjelek között használjuk-e a fogalmat vagy sem? Összekapcsoljuk-e az etnikummal, hogy értelmezési tartományát meghatározzuk vagy kitágítsuk? Főnévként használandó (mintha csak egy „dolog” lenne ott kint a világban), vagy melléknévként (raciális, racializált, racialista, esetleg rasszista), amely egy bizonyos percepcióra, hitre, cselekvésre vagy intézményre vonatkozik? Leszármazáshoz, fenotípushoz vagy bőrtónushoz kötődik? És mi a helyzet az olyan változatos társadalmi vonásokkal, mint például a jogi státusz, a régió, a nyelv, a migráció vagy a vallás, amelyek hosszú ideje a racializáció hordozói?¹

Milyen viszonyban van a rassz társadalmi felfogása és annak állítólagos genetikai vagy neurológiai meghatározottsága? Vajon a rassz egy önműködő társadalmi erő, vagy egyéb hajtóerők (az osztály vagy a nemzetiség) állnak a háttérben? Valamiféle haszonelvű történeti konstrukcióként jeleik meg bizonyos társadalmakban, például a gyarmatbirodalmakban vagy a gyarmatokon, vagy egyetemes érvényű elvont konstrukcióról beszélünk? De még ezeknél is égetőbb kérdés, hogy vajon „a Nyugat bűnéről” van-e itt szó (amely a rabszolgasághoz köthető), ahogyan a rasszal foglalkozó tudósok és aktivisták közül oly sokan hangoztatják, vagy civilizációkon átívelő megközelítésről beszélhetünk? A *The Invention of the „Underclass”* című művemben is tárgyalt „underclass” mint rasszizált kategória fogalmának felboncolását meghatározó alapelvek segíthetnek tiszta vizet önteni a pohárba és zöldágra vergődni e kérdésekkel kapcsolatban, és lehetővé teszik, hogy lássuk: az olyan széles körben elterjedt fogalmak, mint a „strukturális rasszizmus” vagy a „rendszerszerű rasszizmus”, több új problémát szülnék, mint amennyit megoldanak (Wacquant 2022, különösen 122–131 és 150–167)².

Átkeretezés

1. Történeti perspektívára van szükség. A rassz fogalmával kapcsolatos bajok nem ebben vagy az előző évszázadban kezdődtek a Nyugaton. Azok végigkísérték a fogalom pályafutását, amely a 18. századi kialakulásától kezdve mindig *a hétköznapi és a tudományos*

Forrás: Resolving the Trouble with 'Race', *New Left Review*, 2022, 133/134, 67–88. Copyright © New Left Review. Hungarian translation © Replika.

* A cikket a Berkeley azon diákjainak ajánlom, akik az elmúlt években részt vettek a SOC131B kurzusomon. A végső változat elkészítésében nagy szerepük volt az Aksu Akçaoğlu, Magali Bessone, Sarah Brothers, Rogers Brubaker, Jenae Carpenter, Ellis Monk, Chris Muller, Nazli Ökten, Daniel Sabbagh, Victor Lund Shammass, David Showalter és Andreas Wimmer által tett észrevételeknek és az általuk megfogalmazott éles kritikáknak.

A fordító köszönetet mond Böröcz Józsefnek fordítási kérdésekben nyújtott tanácsaiért. (A ford.)

1 Charles Wagley *On the Concept of Social Race in the Americas* című ragyogó, bár kevésbé ismert írása az etnoraciális alapok változatosságát bizonyítja. Lásd Heath és Adams [1958] 1965: 531–545., a jelenség különböző országokra vonatkozó újabb empirikus igazolását lásd Shin 2006; Lie 2009; Telles 2014; Picker 2017; Wolfe 2016 és Mamdani 2020. Az etnicitás intuíciónak ellentmondó és abszurd kommodifikációjával kapcsolatban lásd Comaroff és Comaroff 2009.

2 Jelen tanulmány az itt hivatkozott könyv záró fejezetének kibővített változata.

megközelítés közötti cinkosság csapdájában vergődött. A kor természettudósai, akik aból indultak ki, hogy az emberiség különféle biológiai-testi kategóriákba sorolható (lásd a Linné által tételezett négy fajt: fehér, fekete, sárga, vörös, amelyek megfeleltethetők a test négy különböző nedvtípusának és a Föld négy kontinensének – ez a megközelítés különböző formában mind a mai napig jelen van), amelyekkel kapcsolatban Joseph-Arthur Gobineau és követői inherens hierarchiát tételeztek fel, egyszerre foglaltak strukturált keretbe tudományon kívüli premodern percepciókat, és voltak szereplői egy olyan tudományos forradalomnak, amelynek során először vetődött fel a kérdés, hogy miként lehet az emberi sokféleséget és a hierarchiát egymással összeegyeztetni (Hannaford 1996; Pagden 2015, különösen a 3. fejezet).³

A józan ész és a tudományos megközelítés hosszú múltra visszatekintő összemosódása mind a mai napig megfigyelhető, és a „rassz és etnicitás” menetrendszerű összekapcsolásába ágyazódik bele. Amikor társadalomtudósok e doxikus fogalompárt használják, akkor *a rasszban rejlő szimbolikus hatást használják ki és erősítik fel*, pontosabban azt az ideologikus meggyőződést, miszerint ez lényegileg különbözne az etnicitástól. Ugyanez igaz a „rassz és rasszizmus” fogalmak összekapcsolására: hiszen mi más lenne a rassz, mint annak a kollektív meggyőződésnek a fikciója, hogy önmagában létező jelenségről van szó, vagyis azonos a rasszizmussal? És ha ez így van, akkor mi indokolja mégis ezt a kettős szóhasználatot? A kategória pluralizálódása, ahogyan a látszólag maguktól értetődő és folytonosan csak szaporodó „rasszizmusok” esetében történik, csak tetézi a bajt. Mivel a józan ész és a tudományos megközelítések kétes egymásra hatása három évszázadon keresztül zajlott zavartalanul, a „rasszal” kapcsolatban számtalan preszociológiai elgondolás ma is él és virul a társadalomtudományokban. A faji konstruktivisták legtöbbször ott rejlik egy faji esszencialista, aki megpróbál kitörni.⁴

2. *Ki kell terjeszteni a földrajzi perspektívát* ahhoz, hogy a vitát kimozdítsuk eddigi helyéből. Ehhez három dologra van szükség. Egyrészt *hidat kell építeni Kelet és Nyugat közé* annak érdekében, hogy meg tudjunk szabadulni földrészhez kötöttségünkől. A történelemnek egy meglehetősen eurocentrikus megközelítéséről árulkodik az az elképzelés, miszerint a rassz mint az osztályozás és a rétegződés esszencialista elve kizárólag a nyugati nemzetek és birodalmak sajátja lett volna. Hogy csak egy példát említsünk, a japánok

3 A rassz mint keleti és nyugati megosztó gyakorlat elődje megjelenik a sintoizmusban (Dikötter 1992) és a kereszténységben (Fredrickson 2002) is. Nem a rassz (vagyis az a hit, hogy a feketék eleve alsóbbrendűek), hanem a vallás volt az, amelyre hivatkozva kodifikálták az afrikai rabszolgák tengerentúli kereskedelmét. Itt most nincs lehetőségünk azokat az érveket számba venni, amelyek arra utalnak, hogy a rassz Európában már a középkorban, sőt az antikvitásban is használt kategória volt. Erről lásd Isaac 2013; Heng 2018. Pusztán annyit jegyeznénk meg, hogy a 18. század mint „az osztályozás százada” történelmi törést idézett elő a vélelmezett rasszalapú konstrukciókban a tudomány megerősödésével és az egyenlőség politikai alapelveinek kibontakozásával párhuzamosan.

4 Ennek látványos szemléltetését lásd Winant 2001. Winant szerint a rassz „az emberi sokféleség olyan rugalmas dimenziója, amely értékes és állandó”; „a rassz mindenütt jelen van... A rassz határozta meg a modern gazdaságot és nemzetállamot. Áthatotta az összes lehetséges társadalmi identitást, kulturális formát és jelentérendszer”; „mélyen gyökerezik az intézményekben és a személyiségben”; ez „a felszabadulással kapcsolatos minden vágyalom alapja (...) Egy alapvető társadalmi tény! Ha azt állítjuk, hogy a rassz velünk marad, akkor azt is állítjuk egyúttal, hogy a modern világ fennmarad” (Winant 2001: xiv, 1, 6). Viszont ha mindenütt jelen van, akkor ez azt is jelenti, hogy sehol sem sajátos a jelenléte, ami politikailag nehezen támadhatóvá teszi. Ahogyan az a felfogás is, miszerint *A világ egy gettó*, nem egyszerűen tagadja a gettó mint az etnoraciális uralomgyakorlás térbeli-társadalmi mechanizmusának sajátosságát (amely más, mint a diszkrimináció vagy a szegregáció), de érdekes módon azt is implikálja, hogy a gettón kívül nincs semmi, következésképpen az uralkodók is be vannak zárva a gettóba.

már Commodore Perry 1853-as érkezése előtt létrehozták a burakuminok („színes bőrrűek”) „láthatatlan rasszát” a középkori eta kaszt (amely „züllött tömeget” jelentett) és a hininek („nem emberek”) bűnözői osztályának összegyűrésével, akiket eredendően más fajtájúaknak, alsóbbrendűeknek és tisztátalanoknak tekintettek, és ekként is kezelték őket évszázadokon át, még az 1871-ben bekövetkezett egyenjogúsításukat követően is, noha semmiféle fenotípusos eltérést nem mutattak. Korea Japán huszadik század eleji megszállása rasszképzetektől és ezeknek megfelelő intézkedésektől áthatott gyarmati projekt volt – annak ellenére, hogy tettüket a japánok a keveredés és az asszimiláció terminusaiban ragadták meg, s hogy mindezt a közös származás paradoxona igazolta.⁵

Másrészt szükség van a *gyarmatok és az anyaország összekapcsolására* annak meghatározása céljából, hogy milyen hasonlóságok és különbségek voltak abban, ahogyan az elnyomottakkal az anyaországban (parasztok, munkásosztály, etnikai kisebbségek) és a gyarmatokon (alattvalók) bántak, valamint annak feltárása céljából, hogy hogyan nézett ki a rasszizált reprezentációk, szubjektivitások és kormányzási technikák kétirányú áramlása a birodalmi központ és a periféria között. Ez a tudósok új nemzedékének dolga lesz majd – azoké, akik a koloniális és posztkoloniális szociológia megalkotására vállalkoznak, s akik a mai globális észak vonatkozásában dolgoznak ki rasszelméleteket (és csoportképződés-teóriákat).⁶

A harmadik térbeli mozgás arra késztet bennünket, hogy kimozdítsuk az *Egyesült Államokat az arkhimédieszi pontjából*. Ahogyan az „underclass” háromkomponensű története is sajátosan amerikai jelenség volt, amelyet heves városellenesség és a feketék 1960-as évekbeli lázadása által kiváltott, mindent átható rasszalapú félelem táplált, a rasszal kapcsolatos tudományos és aktivista diskurzusokat is amerikai kategóriák, feltételezések és követelések uralják – amint arról az interszekcionalitás nemzetközi karrierje is tanúskodik a tudományban, vagy a Black Lives Matter mozgalom terjedése az utcákon. Azonban a rassz mint polgári bűncselekmény (*civic felony*) és a feketesség mint nyilvános szegény amerikai meghatározása, amely esetében a *hypodescent*⁷ logikája érvényesül, kivételnek számít a történelemben (Wacquant 2006: 127–142 és Davis 1990)⁸. Nincs még egy etnikai csoport az Egyesült Államokban, amely ekképpen lenne meghatározva, és nincs még egy társadalom a Földön, amely a feketeséget ily módon ragadná meg. Az amerikai társadalomtudományban a legkiválóbb rasszelmélet-alkotók is abba a nehézségbe ütköznek, hogy elődeik a nemzeti történeti tapasztalataik által képviselt formákból, azaz *kivételekből* indultak ki (Emirbayer és Desmond 2015; Fields és Fields 2014)⁹.

5 Lásd Wagatsuma és DeVos [1968] 2021, Duus 1998. A keleti, közel-keleti és afrikai történelemre vonatkozóan, valamint az etnoraciális megosztottságok valóságával kapcsolatban ezekben a régiókban lásd Dikötter 1997; Pandey 2013; Lewis 1990 és Hall 2011.

6 E kutatási program tág kereteinek kijelölését lásd Steinmetz 2014: 77–103. Specifikusan az etnoraciális megosztottság kérdésével kapcsolatban lásd a Julian Go által áttekintett irodalmat (Go 2018: 439–451), amelynek zöme mind a mai napig programmatikus vagy szónokias. Az anyaország és a gyarmat kapcsolatának két provokatív elemzését lásd: Magubane 2004 és Cooper 2014. E területen úttörő munkának számít: Cooper és Stoler 1997.

7 Amikor egy etnikailag vegyes származású embert automatikusan az alacsonyabb státuszú csoportba sorolják, például amikor egy részben fehér, részben fekete származású embert feketeként azonosítanak. (A ford.)

8 A rasszkérdés földrajzi kiterjesztésével kapcsolatban lásd a következő kiváló munkát: Loveman 2014.

9 A nemzeti köldöknézéssel lendületesen szembemegy Patterson 2005: 67–122.

Például az az elképzelés, miszerint a rassz a bőrszínnel lenne azonos, szükségképpen figyelmen kívül hagyja az etnoraciális uralomgyakorlás azon eseteit, amikor egyéb fenotípusos vonások számítanak (például a haj, a testmagasság vagy a szemszín, mint például Kínában, Közép-Afrikában vagy az Andokban); azokat a helyzeteket, ahol nincs szó fenotípusos eltérésekről (zsidók, szlávok vagy szintók [német cigányok] a náci uralom idején Európában, a burakumin népcsoport Japánban vagy az érinthetetlenek Indiában); amikor a rasszizáló populáció „színes” (gyarmatosítás előtti afrikai és ázsiai birodalmak) vagy a racialiszt „fehér” (például az írek a britek szemében, már a két világháború közötti időszakban). Ez a megközelítés nem képes magyarázatot adni arra, hogy egy folytonos váltózóból hogyan jönnek létre diszkrét kategóriák, ahogyan arra sem, hogy hány ilyen kategória jön létre (ezt a brazilok által a mindennapokban használt rugalmas bőrszín-kategóriák sokasága is alátámasztja). És ami a legironikusabb, hogy nem tartozik bele a „kanonizált rassz”, vagyis az afroamerikaiak, akiket kizárólag a *hypodescent* logikája alapján határoznak meg, kinézetüktől függetlenül (ezt Walter White-paradoxonnak is nevezhetjük), ahogyan arról sem vesz tudomást, hogy mennyire általánosan elterjedt a színes bőrű emberek körében a bőrszínalapú diszkrimináció.¹⁰

3. *Kerülni kell az ítélezés logikáját*, amely kerébe töri a kutatást azáltal, hogy a felelősöket és a bűnösöket kutatja. Ehelyett az elméletalkotás és az empirikus ellenőrzés hidegfejű logikája iránti hajthatatlan elköteleződésre van szükség, függetlenül attól, hogy ezek milyen eredményre vezetnek a kutatót.¹¹ Du Bois hívta fel arra a figyelmet, hogy amikor az ember társadalomkutatást végez, „a legtöbb, amit a világ elvárhat tőle, nem az emberi érdeklődés és erkölcsi elköteleződés hiánya, hanem a szívből jövő méltányosság és az igazság feltárásának őszinte vágya, még akkor is, ha ez adott esetben kellemetlen eredményre vezethet” (Du Bois [1899] 2010: 3). Ehhez az erkölcsi ítéletalkotás szigorú, jóllehet átmeneti felfüggesztésére, valamint az érzelmek szüntelen távoltartására van szükség, ezek hatására ugyanis túl gyakran fut ki a kutatás etnoraciális egyenlőtlenségekre – például amikor a témával foglalkozó fehér szerző a könyvében szükségét érzi annak, hogy saját rasszalapú jóhiszeműségét bizonyítandó, tiszteletköröket fusson az előszóban, amelyben megvallja saját kiváltságos helyzetét, és etnikai szolidaritásáról biztosítja az érintetteket (noha egy gender- vagy osztálytémában könyvet író férfi vagy egy felső középosztálybeli kolléga ezt nem érezné szükségesnek).

A társadalmi osztállyal, a családdal, az állammal vagy a modernitással foglalkozó szociológus nem szükségszerűen vagy reflektálatlanul az osztály, a család, az állam vagy a modernitás *ellen* foglal állást azzal a szándékkal, hogy elverje a port a vizsgált jelenségen. Amikor viszont ezt teszi, akkor az eredmény inkább kérdéses: lásd például Marx szerencsétlen jövendölését, miszerint a tőkés rendszer osztálystruktúrájának szükségszerű

10 Walter White 1931 és 1955 között volt az NAACP vezetője, és ő volt annak a kiötlője, hogy miként lehet a rasszalapú szegregáció ellen jogi eszközök segítségével küzdeni. Fenotípusát tekintve fehér volt, vékony szálú szőke haja és kék szeme volt, így könnyedén be tudott jutni bárhova (ezt meg is tette, amikor ő maga figyelt meg rasszista lincseléseket és pogromokat, amelyek alapján az 1929-ben megjelent *Rope and Faggot* című kiváló könyvét írta). Ő maga „önszántából lett néger”, ahogyan fogalmazott, és senki sem kérdőjelezte meg az identitását vagy azt, hogy jogosult lenne a feketék élére állni. Az Amerikában élő feketék, spanyolajkúak és ázsiai származásúak körében a bőrszínalapú egyenlőtlenségek általánossá válásáról lásd Monk 2021: 76–90; globális kitekintésben lásd Glenn 2009.

11 Az ítélezés logikájának csábításával kapcsolatban lásd Wacquant 1997: 221–234.

polarizálódása elkerülhetetlenül kommunista forradalomhoz fog vezetni, és az osztályok általa oly vágyott megszűnését fogják eredményezni. Miért érzik úgy a rasszal foglalkozó szociológusok, hogy a rassz *ellen* kell állást foglalniuk ahelyett, hogy a rasszról írnanak, és miért hagyják oly gyakran, hogy az első maga alá gyűrje a másodikat, és az ítélkezés ellehetetlenítse az elemzést? Ezzel korántsem azt akarjuk mondani, hogy a társadalomtudósoknak közömbösnek kellene maradnia az egyenlőségért és igazságosságért folytatott etnoraciális küzdelmek iránt. Csak annyit állítunk, Max Weber nyomán, hogy e harcokban polgárként kell részt vennie, miközben ügyelnie kell arra, hogy különböző kritériumoknak megfelelően végezze tudományos tevékenységét (Weber 1998)¹². A szociológus azzal szolgálja a leginkább az alávettettek történeti érdekeit, ha a társadalommal kapcsolatos szenvedélyét kérlelhetetlen elméletalkotássá, megalapozott módszertani eljárásokká és pontos empirikus megfigyelésekké szublimálja, és ezek segítségével meggyőző magyarázatokat ad azokra az összetett és változatos struktúrákra, amelyek őket lent tartják.

A kettős szakítás

4. *A körülhatárolás és visszaillesztés feladata.* A körülhatárolás azt jelenti, hogy szakítani kell a laikus megközelítésekkel a mindennapokban és a tudományban is, és olyan analitikus konstrukciót kell létrehozni, amelyben megférnek egymás mellett az etnoraciális uralomgyakorlás térben és időben változékony formái. A tudománynak szakítania kell a már meglévő tudásokkal és vélekedésekkel, amelyeket „episztemológiai akadályoknak” tekint, annak érdekében, hogy belekezdhessen a „pontosítás” soha véget nem érő folyamatába, amely nemcsak a valóság „közelítéseit” hozza létre, hanem megszakítottságokat is eredményez a tudás létrejöttében. Ez a legfontosabb tanítása annak a történeti episztemológiának és tudományfilozófiának, amelyet Gaston Bachelard, Alexandre Koyré és Georges Canguilhem képviselt, és amelyet a társadalomtudományban Michel Foucault és Pierre Bourdieu ültetett át a gyakorlatba.¹³ Ez a szociológia módszertanának első parancsa, amelyben Marx, Durkheim és Weber is egyetértett: a köznapi és az elemzés célját szolgáló fogalmak a tudás különböző rétegeihez tartoznak. Míg az előbbieket társadalmi igényeket szolgálnak ki, és egymásnak feszülő különböző érdekeket jelenítenek meg vagy fednek el, és gyakorlati kognitív receptekkel szolgálnak a cselekvéshez, addig az utóbbiakat kimondottan a tudományos leírás, értelmezés és magyarázat céljára hozták létre.

Itt kerül a képbe Bourdieu, aki ebből az episztemológiai felfogásból kiindulva azt a tényt hangsúlyozza, hogy a Marx-féle „ideológiák”, a Durkheim-féle „tudományelőtti fogalmak” és a Weber által meghatározott „értelmi összefüggések” korántsem pusztán illúziók, hanem szerves részei a társadalmi világ objektív valóságának – létrehozzák azt, amit ő „másodfokú objektívnak” nevez (Bourdieu 1980, 9. fejezet). Ez azt jelenti, hogy *kettős szakításra* van szükség: először is szakítanunk kell a rasszal kapcsolatos hétköznapi hiedelmekkel, hogy rekonstruálni tudjuk azt a materiális és szimbolikus politikai ökonómiát, amely az etnoraciális rétegződés hátterében rejlik (ezt jelenti a körülhatárolás); másodszer, ezeket

¹² A tudományos kritériumok közé tartozik az ökológiai, a szövegszintű és az episztemológiai reflexivitás (erről lásd Wacquant 2022: 4–6), amelyek következőképpen a „pozicionalitás” hatásaira is kiterjednek.

¹³ Ennek áttekintéséhez lásd Lecourt 2018 és Rheinberger 2010.

a percepciókat és hiteket vissza kell illeszteni a rasszalapú uralomgyakorlás objektivista modelljébe (ezt jelenti a visszaillesztés). Erre Bourdieu szerint azért van szükség, mivel „az a »társadalmi valóság«, amelyről az objektivisták beszélnek, maga is percepció tárgya. Márpedig a társadalomtudománynak egyszerre kell vizsgálnia ezt a valóságot és az e valósággal kapcsolatos percepciót, azokat a perspektívákat és nézőpontokat, amelyeket az ágensek, az objektív társadalmi térben elfoglalt pozíciójukból adódóan, e valósággal kapcsolatban kialakítanak”. A rasszalapú szubjektivitás, az érzelmek, a diskurzusok és meghatározások a rasszalapú uralomgyakorlás objektív valóságának szerves részei, ezért ez utóbbi tudományos vizsgálatát azokra is ki kell terjeszteni (Bourdieu 1986: 154).¹⁴

A visszaillesztés, vagyis a kettős szakítás második fázisa azért létfontosságú, mivel az etnicitás alapja mindenekelőtt a *percepció és a megkülönböztetés*, szemben a társadalmi észlelés és felosztás más kanonizált elveivel, így az osztállyal (a termelési móddal), a genderrel (az újratermelési móddal), a korrallal (a biológiai lét kibontakozásával), valamint az állampolgársággal és a nemzethez tartozással (egy államhoz való tartozással), amelyeknek mind megvan az észleléstől független sajátos materiális alapjuk. A rassz fenomenológiája oly módon szerves része a rasszalapú valóságnak, ahogyan a rétegződés egyetlen másik alapja sem – vagyis az osztályok, akár csak potencialitásukban, de osztálytudat híján is léteznek, etnoraciális csoportok azonban nem léteznek legalább az uralkodó csoportokra jellemző, etnikailag torz észlelés nélkül. Másképpen fogalmazva: a rassz semmi más, csak *szimbolikus erőszak*, a társadalmi valóság hozzáhajlítása egyfajta mentális térképhez vagy valósághoz, vagy, még rövidebben, *kategóriák átültetése a valóságba*, vagyis az a talány, amely Pierre Bourdieu szociológiájának magját képezi.¹⁵ De hogyan tudjuk ennek sajátosságát mint az osztályozás és a rétegződés valódivá vált alapját megragadni? A következőkben annak a keretnek a legfontosabb vonásait fogjuk bemutatni, amely a *rasszt az etnicitás paradox alesetének* tekinti: paradox, amennyiben tagadja saját etnikai jellegét, vagyis azt, hogy történeti esetlegességeken alapul, és mégis felfedi, hogy erre a tagadásra (freudi nyelven szólva: *Verneinung*) épül.

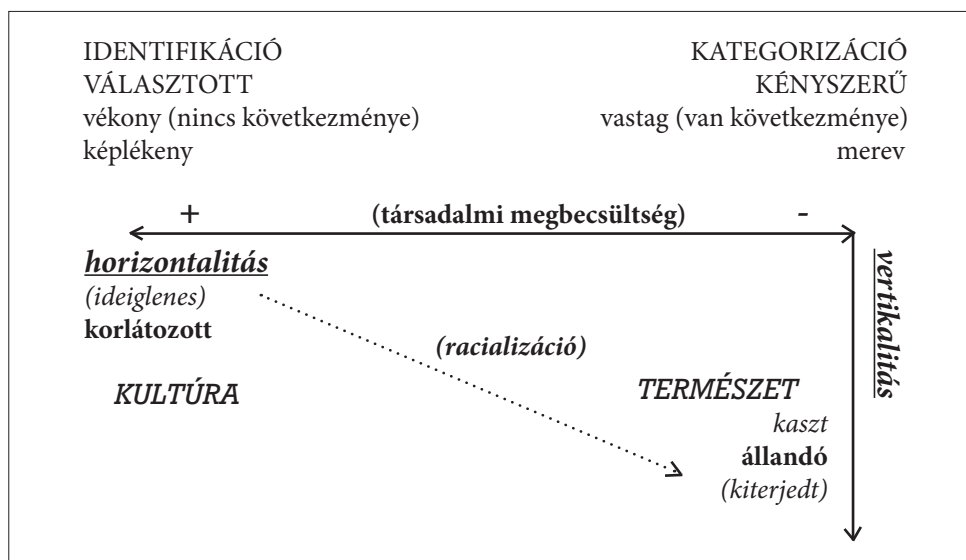
Az 1. ábrán az etnoraciális szemlélet- és felosztási mód analitikus modellje látható, amely gondolatmenetemet alátámasztja. Ez a megközelítés egyesíti magában Gaston Bachelard azon parancsát, hogy a (laikus és tudományos) józan ésszel „episztemológiai szakítást” kell végezni, mivel a rasszal kapcsolatos „elsődleges tapasztalat illuzórikus” minden társadalomban; Max Weber rendekre (*Ständiche Lage*) vonatkozó elméletét – olyan csoportok ezek, amelyek alapja „a társadalmi értékelésben tipikusan szerepet játszó és figyelembe vett pozitív, illetve negatív privilégiumok”; és végül Pierre Bourdieu-nak a

¹⁴ Ezt az állítást a náciizmusnál semmi más nem bizonyítja ékebben. Lásd: Conte és Essner 1995, valamint Chapoutot 2014.

¹⁵ Ennek mintáját lásd in Bourdieu 1993: 32–36, kifejtését pedig in Wacquant 2013: 274–291, különös tekintettel a 276–277 és 281. oldalakra. A náciizmus tökéletesen szemlélteti, hogy mit jelent felülről ráerőltetni egy szimbolikus teret egy társadalmi térre, és ezáltal egy osztályalapú társadalmat erővel rasszalapú társadalommá változtatni, amint arra Burleigh és Wiperman (1991) rámutatott. Ennek egy másik példája a dél-afrikai apartheid rendszer mentális, társadalmi és fizikai földrajzának átalakítása, ahogyan azt Christopher (2002) leírja. Egy harmadik példát jelentenek az etnikai tisztogatás történelmi epizódjai, különösen azok, amelyek nemcsak a nemkívánatos népcsoportot igyekeznek eltüntetni a föld színéről, hanem még az etnikai tisztogatás nyomait is, amint arra Pappe (2006) is felhívja a figyelmet. Az állam által használt kategóriák és a társadalmi tér összebékítésére irányuló alulról szerveződő mozgalmakkal kapcsolatban lásd Postero 2007.

„szimbolikus hatalommal” kapcsolatos elméletét, amelynek értelmében valakinek „hatalmában áll meghatározni, hogy mi az, ami adott, azáltal, hogy megnevezi azt”, vagyis képes „a társadalmi világ felosztásainak legitím meghatározását másokra kényszeríteni, ezáltal pedig csoportokat létrehozni és felszámolni” (Bachelard 1938: 26; Weber 1987: 307; Bourdieu 2000: 283). Mindebből egy olyan *ideáltípusos vázlat* bontakozik ki, amely lehetővé teszi az etnoraciális uralomgyakorlás okainak, mechanizmusainak és következményeinek a vizsgálatát.

1. ábra. Az etnoraciális személetmód és felosztás kontinuumja és a racializációs átló

Ez az elemzési keret abból indul ki, hogy az etnicitás mint a társadalmi identitás, stratégia és struktúra alapja olyan kontinuum, amely a Weber által „társadalmi megbecsültségnek” nevezett jelenségben gyökerezik. A tiszteletet egy sor okból ki lehet érdemelni vagy meg lehet másoktól tagadni, mivel „[a] közösségnek az a törekvése, hogy – az általunk ismert sémát követve – kifelé elzárkózzék, akármilyen külsődleges mozzanathoz kapcsolódhat” (Weber 1992: 94)¹⁶. A heterogenitás tengelyén az etnicitás skálája a szabadon választott egyszerű identifikációtól (saját identitás), amelyet valamiféle aura leng körül, és *horizontális* jellemez (ami azt jelenti, hogy az etnicizált populációk szimbolikusan azonos értékűek, és mindegyik méltósága el van ismerve), a tiszta kategorizációig terjed (ahol az identitást más kényszeríti rá az érintettek, a méltóság nem egyenlő fokú és megtagadható), amelynek háttérében kényszer, stigmatizálás vagy kollektív megszégyenítés áll, és *vertikalitás*, vagyis egyre meredekebb és tartósabb egyenlőtlenség jellemzi.

16 Szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy itt Weber (átfogóbb) elzárkózáselméletére hivatkozom, nem pedig az etnikai és státuszcsoporthoz való viszonyra vonatkozó (konkrétabb) elméletére, amely logikusan az előbbi alá tartozik.

A skála egyik végén lévő „vékony” etnicitás teljes mértékben elismeri saját önkényes voltát¹⁷: nyíltan „etnikai” jellegű abban az értelemben, hogy alapját magától értetődő módon a kultúra és a történelem sajátosságai jelentik, ahogyan az etnovallási, etnonacionális és etnoregionális kategóriák esetében (például a zsidók a modern kori Franciaországban, a zainicsik a posztkoloniális Japánban, a toltékok a mai Mexikó területén); a másik végén található „vastag” identitás tagadja saját történetiségét (amely így elleplezve marad), és a *természethez*, valamint a *biológiához* köti magát (vagy ennek logikai analógiájához, a kultúra genetikai meghatározottságának és már-már változatlanságának képzetéhez), amelynek legszélsőségesebb formája a kasztrendszer és a kasztszerű berendezkedések. Míg az első képlékeny, gyakran időszakos vagy mellékes, és különbözőképpen jelenik meg a társadalmi élet különböző területein (előfordulhat, hogy egyes területeken megjelenik és fontos, míg másutt nem jut szerephez), addig a második merev, látszólag állandó, valamint a társadalmi struktúra és szubjektivitás minden szféráját áthatja, és minden társadalmi jelenségre hatást gyakorol.¹⁸ Az etnicitás racializált formáit az egyenlőtlenség függőleges tengelyének alján találjuk.

Fontos itt kiemelni, hogy egy weberi értelemben vett ideáltípus, ahogyan az az *1. ábrán* megjelenik, nem társadalmi jelenségek leírását jelenti, hanem olyan „mentális konstrukció” (*Gedankenbild*), amely egy jelenség „egyoldalú felerősítésének” az eredménye, és olyan analitikus mércéül szolgál, amelyhez hozzá lehet mérni a létező társadalmi formációkat, és amelyek elősegítik hipotézisek felállítását (Weber 2000: 535). Ebből adódóan az *1. ábrán* látható különféle szembeállítások a történeti valóságban nem ennyire élesek, hanem gyakran együtt, egymásba fonódva vagy egymásba ágyazódva jelennek meg. Egy etnikum meghatározásában például mind az identifikáció, mind a kategorizáció szerepet játszik; ahogyan a választás és a kényszer is megjelenik eltérő mértékben a különböző intézményekben; az identifikáció látszólag állandó, amíg a társadalmi változás hatására fel nem bomlik, mint például amikor az etnoregionális identitásokat kiszorítják, sőt fel is számolják az etnonacionális identitások, vagy megfordítva, amikor egy nemzetállam etnovallási csoportokra hullik szét. Ami a stigmatizációt illeti, ez ellen lehet tiltakozni, sőt, akár visszajára is lehet fordítani, mint amikor egy társadalmi csoport tagjai az uralkodók által rájuk kényszerített szimbolikus megvetés kemény héja alatt létrehozzák a kollektív büszkeség belső formáit.¹⁹ Mindazonáltal ennek az ideáltípusnak megvan az az erénye, hogy „egyértelmű jelentésekkel” (Weber 2000: 546) szolgál – hogy ismét csak

17 A spektrum végét gyakran „szimbolikus etnicitásként” jelölik (így Herbert Gans és a „fehér etnicitás” öt követő kutatói az Egyesült Államokban. Ezzel összefüggésben lásd: Gans 1979: 1–20. Ez félreérthető, mivel minden etnikai forma, legyen szó vékonyról vagy vastagról, képlékenyről vagy merevről, és függetlenül attól, hogy racializált vagy sem, lényegét tekintve szimbolikus jellegű: a megbecsülésen (vagy ennek hiányán) alapuló kognitív osztályozás híján még az etnicitás legminimálisabb formájáról (például mikor valaki csak Szent Patrik napján tesz említést saját ír identitásáról) sem beszélhetünk. De ugyancsak el kell kerülnünk azt a csapdát, hogy a szimbolikus hatalmat „kizárólag szimbolikus jellegűnek” tekintik abban az értelemben, hogy az az anyagi valóság mellett csak díszítő vagy kiegészítő funkcióval bírna, és nem lenne fontos.

18 Az elsőt jól szemlélteti az, amit Brubaker, Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea (2006) „hétköznapi etnicitásnak” neveznek; az utóbbira példa az etnoraciális kategorizáció az apartheid rendszerben, ahogyan azt John Western ([1981] 1997) bemutatta.

19 E két jelenségre példákat hoz Sahlins (1991), valamint Drake és Cayton ([1945] 1993).

Max Weibert idézzük –, és lehetővé teszi a különböző történelmi esetek figyelembe vételét, illetve pontos összevetését, ami elősegítheti a későbbi elméletalkotást.

Ez a keret különösen annak problematizálásában és kiemelésében lehet a segítségünkre, ami *racIALIZÁCIÓS ÁTLÓNAK* nevezek – utalva ezzel arra a történelmi folyamatra, amely során egy népesség vagy kategória átkerült az ábra bal felső, vízszintes tengelyéről a jobb alsó, függőleges tengelyére, ahol az etnicitás etnoraciálissá, vagyis vastaggá, merevvé, mindent átfogóvá és a társadalmi valóság minden területén fontossá válik, mint például a kasztrendszerben.²⁰ A modell ugyancsak alkalmas a *deracializáció* eseteinek vizsgálatára, mint amikor például az ír származásúak és a zsidók Amerikában elveszítik különálló „faji” státuszukat, és etnikailag „fehérnek” kezdenek el számítani, de segítségével a meghiúsult etnoraciális elmerülés jelensége is megérthető, amelyre a zainichi népcsoport esete volt példa Japánban a második világháborút követően, vagy a cseppfolyós etnikai felszívódás, amely a portugál bevándorlóknak jutott osztályrészül Franciaországban.²¹ Ennek a modellnek ugyancsak hasznát vehetjük az ellenállás bonyolult kérdésének és két fő lehetséges formájának megértésében: az alávetettek milyen anyagi és szimbolikus körülmények közepette hajlamosak fellépni az etnoraciális osztályozással szemben (vagyis a közties kategóriák elismerését vagy felszámolását, vagy általánosságban az állam által végzett etnikai kategorizáció megszüntetését követelik) és vitatni az etnoraciális rétegződést (például az erőforrásoknak a kategóriák közötti egyenlő vagy igazságos elosztását követelik)?

Ebben a megközelítésben a racializáció *naturalizációt* jelent, vagyis hogy a történelem átfordul biológiába, a kulturális különbségek pedig esszenciális mássággá válnak; emellett *eternalizációt* is, vagyis annak feltételezését, hogy a különbségek időben – a múltban, a jelenben és a jövőben is – tartósak, ha ugyan nem változatlanok; és végül *homogenizációt*, amely a racializált kategória összes tagját lényegileg egyformának látja és ábrázolja, amivel igazolhatóvá válik, hogy tagjai miért részesülnek másfajta bánásmódban a szimbolikus, a társadalmi és a fizikai térben. Akárcsak a racializáció maga, úgy a naturalizáció, az eternalizáció és a homogenizáció sem dolgok, hanem olyan szimbolikus tevékenységek, amelyeknek része a racializáló és a racializált közötti valódi és elképzelt viszony, és amelynek különböző fokozatai is vannak; mindennek ellenére igaz az, hogy hajlamosak gyorsan végbemenni, és szorosan összefüggnek egymással. A racializáció egy paradox formája az alávetetteknek vagy önjelölt szóvivőjüknek az a meggyőződése, miszerint őket valamilyen közös, változatlan és egységes esszencia jellemzi, mint például az afropesszimizmus bizonyos formái esetében, amely szerint a világon élő összes feketének a feketeellenesség ugyanazon erővel kell szembenéznie függetlenül saját társadalmi helyzetüktől vagy azoktól az intézményi formáktól, amelyekkel szembekerülnek, mintha csak az az ontológiai sors jutott volna nekik osztályrészül, hogy a történelmen kívül rekesztve éljenek (Wilderson III. 2020).

20 Lásd Berreman 1972: 385–414; Dollard [1937] 1989; Bayly 2001 és Wacquant 2020. Röviden a kasztrendszer rögzített kategóriák olyan hierarchikus rendszere, amelyben a kategóriákba tartozást a születés határozza meg, azok kulturálisan elkülönülnek egymástól, homogámia jellemzi őket, és a rendszert a tisztaság vagy a veleszületett felsőbbrendűség doktrínája tartja fenn (amelyet a vallás, a tudomány vagy a népi hiedelmek támasztanak alá). Arról, hogy az etnoraciális uralomgyakorlás merev rendszereire hogyan lehet másképpen alkalmazni a kasztszemléletet, lásd Bag és Watkins 2021: 55–82.

21 Lásd Ignatiev 1994; Brodtkin 1998; Lie 2008; Volovitch-Tavares 2016; Delon 2019: 4–28.

Ez a neobourdieuziánus modell a „rasszt”, ahogyan azt egy adott időben egy adott társadalomban felfogják és érvényre juttatják, sokkal inkább az etnikai osztályozás és rétegződés egy olyan rejtett változataként fogja fel, amelyet meg kell magyarázni (*explanandum*), mintsem magától értetődőként és a társadalmi lehetőségek tárházának önjáró eseteként (*explanans*) kell tekinteni, és ezért az etnicitás különböző lehetséges formáinak (akár rasszizáltak, akár nem) analitikus térképén azt annak rendje és módja szerint el kell helyoznünk. Emellett a racializációs átlón elfoglalt pozíciót vagy mozgást a társadalmi tér felosztása és a populációk megnevezése körül zajló materiális és szimbolikus harcok határozzák meg, amelyekben a legjelentősebb szimbolikus hatalmak, köztük is elsősorban az állam, a jog, a vallás és a pártpolitika „a legitim szimbolikus erőszakgyakorlás monopóliumáért” küzdenek.²²

A rassz egyszerre a *terméke, az eszköze és a tétje ezeknek az osztályozási harcoknak*, amelyekben a felek arra törekszenek, hogy megerősítsék vagy aláássák a rasszt mint „a társadalmi látásmód és felosztás kitüntetett elvét”, szemben a felosztás és az igénybejelentés olyan egyéb lehetséges alapjaival, mint az osztály, a gender, az életkor, a szexualitás, a vallás, a régió, a nemzet stb. Ahogyan Bourdieu fogalmaz: „[a]z etnikai vagy regionális identitás, vagyis a *származáshoz* a származási helyen keresztül, valamint az ezzel összefüggő tartós jelekhez, mint például az akcentushoz kötődő tulajdonságok (stigmák és emblémák) körüli harcok egy sajátos esetét jelentik az osztályozási harcoknak, vagyis annak a harcnak, amely azon hatalom monopóliuma körül zajlik, amely lehetővé teszi, hogy rávegyük az embereket arra, hogy egy bizonyos módon lássanak vagy higgyenek, fogjanak fel és fogadjanak el dolgokat, vagyis hogy rájuk kényszerítsük a társadalmi világ felosztásainak legitim meghatározását, és ezáltal *csoportokat hozunk létre és szüntessünk meg*” (Bourdieu 2000: 282–283).²³

Az etnoraciális uralomgyakorlás ötös fogata

1. történetiségbe ágyazás, 2. a térbeliség hangsúlyozása, 3. az ítélkezés felfüggesztése, 4. körülhatárolás és visszaillesztés. Az ötödik lépés a *felbontás*.²⁴ Az „underclass” mítosza a tudományban és a politikában az etnicitásban, a térben, a munkaerőpiacon, a családban és az államban gyökerező különböző társadalmi viszonyok összemosásából jött létre. Olyan problematikus kategóriáról van szó, amely az empiria és az elmélet szintjén egyaránt zavart okozott – nem beszélve a szakpolitikák kisiklásáról és a politika hanyatlásáról.

22 A megfogalmazás hasonlósága ellenére itt letérek a bourdieu-i útról, amennyiben felfogásomban a vallás, a politika, a tudomány vagy a jog képes hatékonyan kikezdeni az állam mint „a szimbolikus hatalom központi bankja” (Bourdieu 2012) státuszát azáltal, hogy szembeszegül az ítéleteivel vagy aláassa azokat. Másképpen fogalmazva: sosem feltételezhető, hogy a bürokratikus állam teljes mértékben rendelkezne a szimbolikus legitimitás monopóliumával, ez ugyanis – változó sikerrel – mindig kétségbe vonható.

23 Kiemelés az eredetiben.

24 Az etnoraciális uralomgyakorlás szétszalazása nem egyenlő azzal, mint amikor valaki – ahogyan Michael Hardimon (2017) is teszi – abból a célból különíti el egymástól a rassz különböző lehetséges jelentéseit, hogy aztán közülük valamelyiket pajzsra emelje. Ez utóbbi ugyanis teljes mértékben megfoszt bennünket egy kategóriától mint analitikus konstrukciótól.

Mindebből az a tanulság következik, hogy az etnoraciális jelenségeket alkotóelemeikre kell bontani, azokra, amelyeket én a *rasszalapú uralomgyakorlás elemi formáinak* nevezek. Ezek a kategorizáció (besorolás egy hierarchikus és naturalizáló osztályozási rendszerbe, amely előítéletekre és stigmákra épül), a diszkrimináció (eltérő bánásmód és súly a vélt vagy valós csoporttagság alapján), a szegregáció (elkülönítés a társadalmi és fizikai térben), a gettósítás (intézményi bekerítés és párhuzamos struktúrák) és az erőszak, amelynek az a szerepe, hogy láthatóvá tegye és megőrizze a rasszalapú határokat, és a megfélemlítéstől és a fenyegetéstől egészen a pogromokig, etnikai tisztogatásokig, háborúig és népirtásig (az etnoraciális uralomgyakorlás legsúlyosabb formájáig) terjedhet.²⁵

Ez az öt alapforma a különböző társadalmak, populációk és egy adott társadalom különböző időszakai esetén különbözőképpen fonódik egybe és jut kifejeződésre. Ahogyan összhangban is változhatnak (szoros kötés), vagy éppen ellenkezőleg, egymástól függetlenül is fejlődhetnek (laza kötés). Ebből adódóan a különböző csoportok az *etnoraciális uralom* térben és időben eltérő változataival találkozhatnak. Ezt az afroamerikaiak tapasztalata is látványosan megmutatja, amint eljutottak a rabszolgaságtól a Jim Crow-féle rasszalapú terrorizmuson és a nagyvárosi gettón át a hipergettó, a büntetési rendszer és a szegregált fekete középosztályi negyedek hármassztruktúrájáig az 1960-as évek rasszalapú felkelését követően.²⁶ Az elmúlt fél évszázadban az etnoraciális uralom szorítása a feketékkel kapcsolatban enyhült és megváltozott: a nyilvános előítéletek eltűntek, a diszkrimináció szétszóródott az intézmények között, a hiperszegregáció fennmaradt, a gettósítás megszűnt, az életellenes bűncselekmények pedig még erőszakosabbakká váltak. Az etnoraciális elnyomás lényege azonban Amerikában, vagyis a „one-drop” szabály²⁷, amely minden feketét egyfajta „vérség alapján kijelölt karámba” zár (ahelyett, hogy valamiféle „bőrszínhatárt” húzna meg), túlélt a sokrétű társadalmi változásokat – a bevándorlást, a genomika és a multikulturalizmus terjedését, valamint a kohorszváltást –, amelyekkel kapcsolatban az amerikai feketekérdés befolyásos elemzői azt várták, hogy egy új, demokratikus rasszalapú rend kialakulásához fognak vezetni (Hochschild, Weaver és Bush 2012).

És ami a legfontosabb, a feketék felett gyakorolt etnoraciális uralom jellege olyannyira kettéhasadt osztályalapon, hogy azt a rasszalapú egyenlőtlenségekkel kapcsolatos gondolkodás és aktivizmus nem is képes teljes mértékben figyelembe venni. Ennek egy kíméletlen példája: a felsőfokú iskolába nem járó afroamerikaiak 22-szer nagyobb eséllyel kerülnek börtönbe, mint azok, akik megfordultak valamely felsőfokú tanintézményben, ezzel szemben általában véve a feketék csak hatszor nagyobb eséllyel jutnak börtönbe, mint a fehérek (Muller és Roehrkasse 2010: 74–90). Ez azt jelenti, hogy a büntető állam egyszerre rassztermelő és osztályelkülönítő intézmény, ami ellentmond azoknak a vádakkal, miszerint a büntető igazságszolgáltatás az „új Jim Crow” – ezt a jelszót skandalizálják ugyanis rendszerint a büntetési rendszer reformját követelő tüntetéseken. Efféle reformok azonban aligha lehetnek képesek a rasszt és a büntetési rendszert függetleníteni egymástól, főleg hogy félreértik azok kapcsolatát.

25 Ennek kifejtését lásd Wacquant 1997: 27–31.

26 Lásd Wacquant 2001: 95–133.

27 Ennek értelmében bárki, akinek az ereiben akár csak egyetlen csepp afroamerikai vér folyik, már csak afroamerikai lehet. (A ford.)

Most gondolatban repüljük át az Atlanti-óceánt, és vessük össze a helyzetet a Kelet-Európában élő romákéval. A *rasszalapú uralomgyakorlás ötös fogata* alapján borítékolható a helyzetük. Összegzően megállapíthatjuk, hogy általános előítéletesség, erős stigmatizáció és mérsékelt diszkrimináció érvényesül velük szemben, erősen szegregáltak mind a fizikai térben (lakóhely), mind a társadalmi térben (iskola, házasságkötés és munka), gettósításuk megkezdődött (ami elősegíti a többi uralomgyakorlási forma újratermelődését, de a kollektív ellenállás számára is platformot jelent), az elszórtan jelentkező erőszakos cselekedetek kapcsolatát pedig tovább bonyolítja, hogy az előnyös osztályhelyzetű romákat esetenként nem romaként tartják számon – ez azonban országonként nagymértékben változik, és a város–vidék választóvonal is hatást gyakorol rá.²⁸ Az etnoraciális uralomgyakorlással foglalkozó szociológia feladata pontosan az, hogy papíron szétszálazza az etnoraciális uralom ezen összefonódásait, és ezáltal jobb eszközöket nyújtson ahhoz, hogy a valóságban is külön lehessen őket választani.

Két alapvető fontosságú pillért jelentenek az *etnoraciális uralom, a politikai gazdaságtan és az állam közötti metszéspontok*. A rasszalapú uralomgyakorlás gazdasági alapjai olyanannyira hatalmas és bonyolult témát jelentenek, hogy még csak vázlatyszerűen sem tudunk rájuk kitérni ebben az írásban. Mindösszesen annyit jegyeznénk itt meg, hogy a gazdasági érdekek képesek lehetnek mind elősegíteni, mind korlátozni az etnoraciális uralomgyakorlás különböző formáit; hogy az etnoraciális és osztályalapú megosztottságok vagy átfedik egymást, vagy nem; és hogy a rasszalapú megosztottság nem mindig funkcionális a gazdaság szempontjából.²⁹ Így a munka világának etnikai feldarabolása a kategorizáció és a diszkrimináció révén mindenütt elősegítette a kizsákmányolást, de akadályozta a gazdasági fejlődést (például az Egyesült Államok déli részén), vagy etnonacionális fúzióhoz és felkeléshez vezetett (mint például Dél-Afrikában). A gettósítás elősegítette a gazdasági érték kinyerését egy stigmatizált népcsoportból – lásd a reneszánszkori zsidóságot Európában vagy a feketék helyzetét a fordizmus időszakában az Egyesült Államokban –, míg korlátozta a társadalmi érintkezést a tagjaival; eközben azonban külön életteret (*Lebensraum*) jelölt ki számukra a méltóság megtapasztalásához, valamint a társadalmi és szimbolikus tőke felhalmozásához, amelyek az etnoraciális alávetettségi helyzettel való szembeszegülés szempontjából elengedhetetlenek. A gazdasági megfontolások egyszerre táplálták és korlátok közé szorították az etnoraciális erőszakot, mint mikor a munkaerő iránti kereslet kordában tartja az etnikai tisztogatást, és fékezi a népiertő projekteket, és ugyancsak nem magyarázható meg általuk az expresszív erőszak, amely egy kasztalapú felsőbbrendűséget vagy a nemzetből való kirekesztést jelzi.

Itt nem szabad a rassz- és gazdaságsszociológiát reflexszerűen először a rabszolgaságra és a bérmunkára, másodszor a kapitalizmusra, harmadszor pedig az amerikai tapasztalatokra korlátoznunk. A racializáció ugyanis a nem szabad munka olyan formáinak a működését is olajoztatta, mint például a jobbágyság, a szerződéses szolgaság vagy az elítéltekkel végeztetett munka, amelyek mindegyike fontos szerepet játszott a tőkefelhalmozásban

²⁸ Ekként értelmezem Ladányi és Szelényi (2006) könyvét. Lásd még Stauber és Vago (2007), Powell és Lever (2017: 680–699), valamint egy sor tanulmányt a romák nagyvárosi peremhelyzetéről Bulgáriában, Romániában, Csehországban és Szlovákiában.

²⁹ E bekezdésben az etnoraciális uralomgyakorlás minden egyes formájára vonatkozóan csak egyetlen irodalmat adok meg: Bourgeois 1989; Wright 2006; St. Drake és Cayton 1981; Tambiah 1996.

és a gyarmatosításban; működött császárságokban, kommunista vagy despotikus rezsimekben is; végül a rasszal kapcsolatos amerikai tapasztalat nem sok eligazítást nyújt a rasszalapon működő gazdaságokra jellemző konfigurációk sokféleségében, amelyeket a rasszalapú kapitalizmus hangzatos és sok mindent magába foglaló terminusával szoktak megragadni.³⁰

A második elemzési dimenzió az etnoraciális formák ötös fogata esetében az, hogy a kategorizációt és a (gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus) tőkének az ezzel összefüggő eloszlását mekkora mértékben ismeri el, kodifikálja és segíti elő az állam, vagy támogatják az olyan egyéb jelentős szimbolikus erők, mint a jog, a vallás és a tudomány, amelyek elkülönülnek a mindennapi élet laikus gondolkodásától. A racializáció jellege megváltozik, amikor az állam *mint a nyilvános megbecsülés és megbecstelenítés forrása* jóváhagyja az etnikai osztályozást, és megerősíti, ha ugyan nem súlyosbítja az ennek megfelelő strukturális egyenlőtlenségeket. Ennek megfelelően az etnoraciális uralomgyakorlás vizsgálatába kötelezően be kell vonni a rasszalapú államok szisztematikus összehasonlító szociológiáját, valamint ezen államok kialakulását, szerkezetét és történeti működését.³¹

Elemzésünknek három bosszantó nehézséget kell megoldania. Először is, az állam nem monolitikus képződmény, hanem erők és a határainak, architektúrájának és céljainak meghatározása körül zajló harcok tere, olyannyira, hogy míg egyes igazgatási egységek a racializálás erőiként működhetnek, mások rassz-szempontból semleges viselkedést tanúsíthatnak, vagy egyenesen szembemehetnek a rasszalapú szemlélettel – ez igaz volt az amerikai hadseregre a második világháborút követően, vagy az állami vízhálózat működtetésére, amely jelentősen csökkentette a feketék és fehérek közötti egyenlőtlenséget a vízben terjedő fertőző betegségek által okozott halálozás szempontjából, még délen is (Troesken 2004)³². Az állam irányítói esetében a rasszalapú gondolkodás nem adott, annak ki kell alakulnia. Aztán az is igaz, hogy mindig van egy szakadék az állam által, vagyis felülről intézményesítendő és kikényszerítendő etnoraciális határookra vonatkozó elképzelések, valamint aközött, ahogyan azokat az alsóbb szintű igazgatási szervek átültetik a valóságba, ezekre ugyanis mindig jellemző valamekkora mértékű vonakodás vagy ellenállás. Ez az oka annak, hogy a nácizmus történetével foglalkozó történész, Devin Pendas is inkább „rasszizáló rezsimek, nem pedig rasszalapú államnak” tekinti a Harmadik Birodalmat.³³

Végül, még a legkoherensebb esetekben is igaz az, hogy az állam által életbe léptetett etnoraciális osztályozások is kuszák és többszintűek, valamint ellentmondásosak, és kivételek is gyengítik őket. Ennek az az oka, hogy mivel korábbi osztályozási harcok történeti produktumai, számtalan olyan kritériumnak kell megfelelniük, amelyeket nem a tudományos megismerés vagy a bürokratikus konformitás hozott létre, hanem a politikai cselekvés, és ezt a célt is szolgálják. Általában nem többek etnikai nevezéktanoknál, csoportok

30 Lásd például: Kolchin 1990; Yang 2021; Thomas 2012; Azuma 2019; Glenn 2004; Greenberg 1980; Leroy és Jenkins 2021.

31 A gyarmati formációkkal kapcsolatos elemzések kitüntetett terepei a rasszalapú állam szociológiája kibontásának: Steinmetz 2016: 98–123; Steinmetz 2008; Young 1994; Zinoman 1996; Muschalek 2019 és egy sor a Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies könyvsorozatban megjelent egyéb könyv.

32 Ezt a példát Chris Mullertől vettem kölcsön.

33 Pendas 2017: 135. Ezzel ellentétes példával és érveléssel találkozhatunk Ivan Evansnél (1997).

neveinek felsorolásánál, amelynek semmiféle formális racionalitása nincs. És rendszerint eltérnek azoktól a gazdagabb népi megnevezésektől, amelyeket az emberek a mindennapokban használnak. A hétköznapi etnikai kategóriák bizonyos mértékig ugyancsak zavarosak, mivel különböző értelmezéseket tesznek lehetővé, manipulálhatók és vitathatók, még a legmerevebbnek tűnő uralmi rendszerekben is, nem hogy a rugalmasabbakban. Például azok kétharmada, akiket egy szegénységgel és etnicitással kapcsolatban Magyarországon és Romániában végzett, határokon átívelő kutatásban a megkérdezettek romaként határoztak meg, nem romaként tekintettek magukra, míg a Bulgáriában romaként azonosított emberek kétharmada ekként tekintett önmagára. Ezek az *etnoraciális osztályozás* szükségszerű *logikátlanságai*, amelyeket a szociológiának mindenképpen figyelembe kell vennie. E három tényező együttesen teszi az etnoraciális állam mint osztályozó és rétegző gépezet összehasonlító szociológiáját egyszerre bonyolulttá, mégis nélkülözhetelenné.³⁴

Osztályozás, rétegződés és csoportképzés

Ha azt állítjuk, hogy a rassz az etnicitás egy altípusa – logikailag és történetileg egyaránt –, akkor ezzel nem tagadjuk a rasszalapú uralom nyers és kegyetlen valóságát. Ettől tartanak ugyanis azok az aktivisták és tudósok, akik úgy ragaszkodnak a rassz és az etnicitás megkülönböztetéséhez, mintha az életük múlna rajta. Éppen ellenkezőleg: ezzel biztosítjuk magunknak azokat az elemzési eszközöket, amelyek segítségével feltárhatjuk, hogy milyen körülmények között, valamint milyen erők és mechanizmusok hatására alakul át az *etnicitás hétköznapi felfogása racializált (megtagadott) etnicitássá*, és hogy a naturalizáció milyen különféle formákban jelentkezik a társadalmi cselekvés különböző területein – például barátság, házasság, iskola, munkaerőpiac vagy állampolgári közösség. A „strukturális rasszizmus” vagy a „rendszerszintű rasszizmus” állandósult szókapcsolatai, amelyek a rasszalapú igazságosságért küzdő társadalmi mozgalmak hatására az elmúlt néhány évben elképesztő sebességgel terjedtek el – részben agytrösztöknek és filantróp alapítványoknak köszönhetően, amelyek a régi programokat lelkesen fogalmazzák újra az aktuális „rasszbeszél” nyelvén³⁵ –, alkalmasak lehetnek arra, hogy politikai jelszavakként embereket mozgósítsanak, vagy hogy felszítsák bennük az erkölcsi buzgalom és polgári jóakarát személyes érzését; ugyanakkor kevésbé használhatók a rasszalapú rend elemzésére és így lebontására.

34 A romákkal kapcsolatos tanulmány, amelyre itt hivatkozunk, Ladányi János és Szelényi Iván (2001: 79–89) kiadványának tanulmánya. A rasszalapú osztályozás logikátlanságait Loveman (2014) tökéletesen dokumentálja és bemutatja 19 ország két évszázadot felölelő vizsgálatával, amely az etnoraciális kategorizáció rejtett történetére az állam- és nemzetépítés eszközeként tekint. Lásd még Katzew és Deans-Smith 2009, valamint Mullaney 2011. Arról, hogy az etnikai kategóriák a mindennapi életben társadalmilag rugalmasak és szemantikusan képlékenyek, lásd Domínguez 1993, különösen a III. részt, valamint Brubaker et al 2006: 207–238. A szocioraciális taxonómiák következetes inkoherenciájával kapcsolatban lásd még: Stuurman 2000: 1–21; Posel 2001: 87–114 és Prewitt 2005: 5–17.

35 Lásd például a „Glossary for Understanding the Dismantling [of] Structural Racism/Promoting Racial Equity Analysis”-t, amelyet az Aspen Institute dolgozott ki és terjeszt a világban működő 15 irodáján keresztül, valamint az Urban Institute honlapján a „Structural Racism in America” aloldalt, amely szervezetek, érdekes módon, lelkes hirdetői voltak az „underclass” rassz-szempontról káros mítoszának. A „strukturális rasszizmus” módszeres szétszálazását lásd Sabbagh 2022.

Progresszív hangzásától eltekintve az „intézményi rasszizmus” fogalmának feltámadása „strukturális rasszizmusként” ugyanazt jelentheti a 2020-as évtized számára, mint az „underclass” jelentette az 1980-as évtizedben: egy olyan problematikus fogalmat, amely éppen ott hagyja abban az elemzést, ahol annak kezdődnie kellene, amely összekeveri és összemossa az etnoraciális uralomgyakorlás különböző mechanizmusait (amelyek maguk is egyszerre rassz- és nem rasszjellegűek), és ezáltal a gyakorlatban lehetetlenné teszi a rasszalapú egyenlőtlenségek fontosabb forrásainak sebészi kimetszését. Ez a helyzet például a „büntető igazságszolgáltatás strukturális rasszizmusával” kapcsolatos elnagyolt retorikai támadások esetében, amelyek összekeverik az amerikai büntető állam különböző szintjeit (szövetségi, állami, megyei, városi), figyelmen kívül hagyják annak a büntető igazságszolgáltatási rendszernek a hiperlokalizáltságát és adminisztratív fragmentáltságát, amely nem is egy rendszer, és összemossák a törvényhozás, a rendfenntartás, az előzetes letartóztatás, a büntető eljárás, a kirendelt védőügyvédi tevékenység, a vádalku, a pereskedés, az ítélethozatal, a felügyelet, a bíróság által elrendelt programok, a fogva tartás és az ítélet-végrehajtás különböző gyakorlatait, amelyek mindegyike belsőleg is rétegzett, és nem feltétlenül vezet öngerjesztő etnoraciális egyenlőtlenségekhez.³⁶ A „strukturális rasszizmus” fogalma éppen azt tételezi, ami valójában feltárára és bizonyításra szorul. Homályban hagyja azt a tényt, hogy a büntetőügyekben mindenekelőtt osztályegyenlőtlenségek érvényesülnek. Az alapos elemzést pusztán szlogenekkel helyettesíti, és gyógyírként olyan rendszerszintű változtatásokra tesz homályos utalásokat, amelyek egyrészt csekély valószínűséggel valósulnak meg, másrészt nem fogják elérni a kívánt hatást. És így ez a divatszlogen saját nyilvánvaló célja: az etnoraciális igazságosság társadalmi lehetőségfeltételeinek meghatározása elé gördít akadályt.

A „rassz” e tanulmányban használt fogalma megfelel azoknak a kritériumoknak, amelyek szilárd analitikai konstrukcióvá teszik.³⁷ Szemantikusan diszkrét, egyértelmű és semleges. Logikailag koherens, specifikus és tömör. Lehetővé teszi, hogy a történelem során és a különböző földrészekben előforduló etnikai rangsorolás különböző – etnovallási, etnonyelvi, etnoregionális, etnonacionális és etnoraciális – formáit empirikusan feltárjuk és egyetlen elméleti keretben tárgyaljuk. *Grounds for Difference* című tanulmányában Rogers Brubaker (2009: 21–42) hasonló kísérletet tesz arra, hogy ezeket a kategóriákat komparatív és történeti alapon „a formák egyetlen integrált családjában” egyesítse. Azonban nem jut kellőképpen messzire: ahelyett, hogy a rasszt és a nacionalizmust az etnicitás fogalma alá vonná, azokat a biologizált etnicitás és államhoz kötődő etnicitás fogalmaként továbbra is a társadalmi világgal kapcsolatos három egyenrangú kognitív és konatív perspektívának tekinti. Andreas Wimmer messzebbre jut ezen az úton, amikor *Ethnic Boundary Making*³⁸ című könyvében összehasonlító elemzésben és globális megközelítésben tárgyalja az etnikum kialakulásának kérdését. De sem Brubaker, sem Wimmer

36 Malcolm M. Feeley (1983) részletesen feltárja a „bírósági reform” szlogenje és az intuícióval szembemutató valósága közötti szakadékot. Döbbenetes és aggodalomra ad okot az a tény, hogy a büntető igazságszolgáltatás kérdéseivel foglalkozó aktivisták mai nemzedéke mennyire látványosan hagyja figyelmen kívül azt, hogy az általuk követelt változtatások ötven évvel ezelőtt milyen csúfos kudarcot vallottak, mint például az óvadékrendszer reformja, az elterelés, az ítélkezési reform és a büntetőeljárás határidőire vonatkozó jogszabályok. A büntetési reformot követelő mozgalmak történeti ciklikusságáról és problémáiról lásd Goodman, Page és Phelps 2017.

37 E kritériumok magyarázatát és szemléltetését lásd Wacquant 2022: 150–157.

38 Wimmer 2013, különösen 7–10.

nem teszi meg a következő lépést abba az irányba, hogy összeillesszék az etnicitás, a rassz és a nacionalizmus kategóriáit a szimbolikus hatalom és a csoportképződés egy átfogó neobourdieuziánus elméletében – amelybe beletartozik az osztály, az életkor, a nem, a vallás, az állampolgárság, a lakóhely stb. –, amelynek lehetőségességét és szükségességét ugyanakkor maguk is igazolták.

A jelen tanulmányban felvázolt elemzési keret a rasszalapú uralomgyakorlás szociológiája elé azt a feladatot tűzi ki, hogy feltárja, az etnoraciális *osztályozás* valamely rendszere – egy olyan taxonómia, amely a társadalmi és a természeti hierarchiák nyílt vagy rejtett összekapcsolásából húz hasznót – hogyan jön létre, hogyan vésődik be és ülepedik le a szocializált testben etnikai habitusként, és hogyan kapcsolódik össze az etnoraciális *rétegződés* rendszerével az anyagi vagy szimbolikus javak, kiváltságok és büntetések, hasznok és kockázatok egyenlőtlen eloszlása révén a társadalmi és a fizikai térben. Az osztályozásba beletartoznak az államnak a politikailag és bürokratikusán meghatározott taxonómiái, ahogyan az osztályozásnak azok a hétköznapi formái is, amelyek által egyszerű emberek a mindennapjaikban, illetve a kollektív cselekvések során és érzelmek hatására egymást csoportokba sorolják – mindkettő rétegzett, változó mértékben inkongruens és kimondottan képlékeny és manipulálható.³⁹ Hasonlóképpen, a rétegződés egyszerre vonatkozik egyrészt a társadalmi tér struktúrájának alapját képező erőforrások és jutalmak makroallokációira, valamint a *face-to-face* interakciókat meghatározó mikroallokációkra, például az elismerésre, a tiszteletre vagy ezek megtagadására.

Az osztályozás létrejötte, kikristályosodása és rendszeres átfordulása rétegződésbe és *vice versa* jelenti a legfontosabb kérdést a rassz mint a csoportalkotás egy sajátos modalitásának szociológiája számára, miközben a „csoportcentrizmus” (*groupism*) és a „rasszcentrizmus” kettős csapdáját is el kell kerülnünk (Brubaker 2004; Wimmer 2015: 2186–2205). Ez a problematika arra készit bennünket, hogy meghatározzuk, mi az, ami a rassz mint létrehozandó kategória esetében általános, és mi az, ami specifikus, valamint hogy feltárjuk, hogyan tesz (vagy nem) szert az uralkodó szemlélet- és felosztási mód státuszára a Bourdieu által „szimbolikus felsőbbrendűségnek” nevezett jelenség körüli harcok eredményeképpen.

Fordította Fáber Ágoston

Hivatkozott irodalom

- Azuma, Eiichiro (2019): *In Search of Our Frontier: Japanese America and Settler Colonialism in the Construction of Japan's Borderless Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Bachelard, Gaston (1938): *La Formation de l'esprit scientifique. Contribution à une psychanalyse de la connaissance objective*. Párizs: Vrin.
- Banuazizi, Ali és Myron Weiner (szerk.) (1988): *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.

³⁹ A jogi és hétköznapi etnoraciális címkék manipulációjáról, racionalizációjáról és következményeiről, valamint az általuk a társadalomban kiváltott és kihasznált véleménykülönbségekről lásd Dominguez 1993, különösen 262–277.

- Bayly, Susan (2001): *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berreman, Gerald D. (1972): Race, Caste, and Other Invidious Distinctions in Social Stratification. *Race* 23(4): 385–414. DOI: <https://doi.org/10.1177/030639687201300401>
- Başkan, Birol (2014): *From Religious Empires to Secular States: State Secularization in Turkey, Iran, and Russia*. New York: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1980) : *Le Sens pratique*. Párizs: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1986): *Choses dites*. Párizs: Minuit.
- Bourdieu, Pierre (1993): À propos de la famille comme catégorie réalisée. *Actes de la recherche en sciences sociales* 100: 32–36.
- Bourdieu, Pierre ([1982, 1991] 2000): *Langage et pouvoir symbolique*. Párizs: Seuil/Points.
- Bourdieu, Pierre (2012): *Sur l'État. Cours du Collège de France, 1989–1992*. Párizs: Seuil és Raisons d'agir.
- Bourgeois, Philippe (1989): *Ethnicity at Work: Divided Labor on a Central American Banana Plantation*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Brodin, Karen (1998): *How Jews Became White Folks and What that Says about Race in America*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without Groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers (2009): Ethnicity, Race, and Nationalism. *Annual Review of Sociology* 35(1): 21–42.
- Brubaker, Rogers (2015): *Grounds for Difference*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brubaker, Rogers, Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea (2018): *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Burleigh, Michael és Wolfgang Wipperman (1991): *The Racial State: Germany 1933–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chapoutot, Johann (2014): *La Loi du sang. Penser et agir en nazi*. Párizs: Gallimard.
- Christopher, A.J. (2002): *The Atlas of Changing South Africa*. New York: Routledge.
- Comaroff, John L. és Jean Comaroff (2009): *Ethnicity, Inc*. Chicago: University of Chicago Press.
- Conte, Edouard, and Cornelia Essner (1995): *La Quête de la race. Une anthropologie du Nazisme*. Párizs: Hachette.
- Cooper, Frederick (2014): *Citizenship between Empire and Nation: Remaking France and French Africa, 1945–1960*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cooper, Frederick és Ann Laura Stoler (szerk.) (1997): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley: University of California Press.
- Davis, F. James (1991): *Who is Black? One Nation's Definition*. University Park, PA: Penn State University Press.
- Delon, Margot (2019): Des 'Blancs honoraires'? Les trajectoires sociales des Portugais et de leurs descendants en France. *Actes de la recherche en sciences sociales* 228: 4–28.
- Dikötter, Frank (1992): *The Discourse of Race in Modern China*. New York: Oxford University Press.
- Dikötter, Frank (szerk.) (1997): *The Construction of Racial Identities in China and Japan: Historical and Contemporary Perspectives*. Honolulu, HA: University of Hawaii Press.
- Dollard, John (1937): *Caste and Class in a Southern Town*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Dominguez, Virginia R. (1993): *White by Definition: Social Classification in Creole Louisiana*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Drake, St. Clair és Horace R. Cayton (1945): *Black Metropolis: A Study of Negro Life in a Northern City*. Chicago: University of Chicago Press (kibővített kiadás: 1993).
- Du Bois, William Edward Burghardt ([1899] 2010): *The Philadelphia Negro: A Social Study*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Duus, Peter (1998): *The Abacus and the Sword: The Japanese Penetration of Korea, 1895–1910*. Berkeley: University of California Press.
- Emirbayer, Mustafa és Matthew Desmond (2015): *The Racial Order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Evans, Ivan (1997): *Bureaucracy and Race: Native Administration in South Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Feeley, Malcolm M. (1983): *Court Reform on Trial: Why Simple Solutions Fail*. New York: Basic Books.
- Fredrickson, George M. (1981): *White Supremacy: A Comparative Study of American and South African History*. New York: Oxford University Press.
- Fredrickson, George M. (2002): *Racism: A Short History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gans, Herbert J. (1979): Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies* 2(1): 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.1979.9993248>
- Glenn, Evelyn Nakano (2004): *Unequal Freedom: How Race and Gender Shaped American Citizenship and Labor*. Cambridge: Harvard University Press.

- Glenn, Evelyn Nakano (szerk.) (2009): *Shades of Difference: Why Skin Color Matters*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Go, Julian (2018): Postcolonial Possibilities for the Sociology of Race. *Sociology of Race and Ethnicity* 4(4): 439–451. DOI: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2332649218793982>
- Greenberg, Stanley (1980) *Race and Class in Capitalist Development: Comparative Perspectives*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Goodman, Philip, Joshua Page és Michelle Phelps (2017): *Breaking the Pendulum: The Long Struggle over Criminal Justice*. New York: Oxford University Press.
- Hall, Bruce S. (2011): *A History of Race in Muslim West Africa, 1600–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hannaford, Ivan (1996): *Race: The History of an Idea in the West*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Hardimon, Michael (2017): *Rethinking Race: A Case for Deflationary Realism*. Cambridge, MA : Harvard University Press.
- Heng, Geraldine (2018): *The Invention of Race in the European Middle Ages*. New York: Cambridge University Press.
- Ignatiev, Noel (1994): *How the Irish Became White*. Cambridge: Harvard University Press.
- Isaac, Benjamin (2013): *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Katzew, Ilona és Susan Deans-Smith (szerk.). *Race and Classification: The Case of Mexican America*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Kolchin, Peter (1990): *Unfree Labor: American Slavery and Russian Serfdom*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lecourt, Dominique (1975): *Marxism and Epistemology: Bachelard, Canguilhem, Foucault*. London: Verso.
- Leroy, Justin és Destin Jenkins (szerk.) (2021): *Histories of Racial Capitalism*. New York: Columbia University Press.
- Lewis, Bernard (1990): *Race and Slavery in the Middle East: An Historical Enquiry*. Oxford: Oxford University Press.
- Lie, John (2008): *Zainichi (Koreans in Japan): Diasporic Nationalism and Postcolonial Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Lie, John (2009): *Multiethnic Japan*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Loveman, Mara (2014): *National Colors: Racial Classification and the State in Latin America*. New York: Oxford University Press.
- Magubane, Zine (2004): *Bringing the Empire Home: Race, Class, and Gender in Britain and Colonial South Africa*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mamdani, Mahmood (2020): *Neither Settler nor Native: The Making and Unmaking of Permanent Minorities*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Monk Jr., Ellis P. (2021): The Unceasing Significance of Colorism: Skin Tone Stratification in the United States. *Daedalus* 150(2): 76–90.
- Mullaney, Thomas (2011): *Coming to Terms with the Nation: Ethnic Classification of Modern China*. Berkeley: University of California Press.
- Muschalek, Marie (2019): *Violence as Usual: Policing and the Colonial State in German Southwest Africa*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Pagden, Anthony (2015): *The Burdens of Empire: 1539 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pandey, Gyanendra (2013): *A History of Prejudice: Race, Caste, and Difference in India and the United States*. New York: Cambridge University Press.
- Pappe, Ilan (2006): *The Ethnic Cleansing of Palestine*. Oxford: Oneworld.
- Pendas, Devin O. (2017): Racial States in Comparative Perspective. In *Beyond the Racial State: Rethinking Nazi Germany*. Devin O. Pendas, Mark Roseman és Richard F. Wetzell (szerk). Cambridge: Cambridge University Press.
- Patterson, Orlando (2005): Four Modes of Ethno-Somatic Stratification: The Experience of Blacks in Europe and the Americas. In *Ethnicity, Social Mobility, and Public Policy: Comparing the USA and UK*. Glenn C. Loury, Tariq Modood és Steven M. Teles (szerk.) Cambridge: Cambridge University Press, 67–122.
- Picker, Giovanni (2017): *Racial Cities: Governance and the Segregation of Romani People in Urban Europe*. London: Routledge.
- Posel, Deborah (2001): Race as Common Sense: Racial Classification in Twentieth-Century South Africa. *African Studies Review* 44(2): 87–114. DOI: <https://doi.org/10.2307/525576>
- Postero, Nancy Grey (2007): *Now We Are Citizens: Indigenous Politics in Postmulticultural Bolivia*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Prewitt, Kenneth (2005): Racial Classification in America: Where do We Go from Here? *Daedalus* 134: 5–17.
- Rheinberger, Hans-Jörg (2010): *On Historicizing Epistemology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Sabbagh, Daniel (2022): Le ‘racisme systémique’: un conglomérat problématique. *Mouvements*: megjelenés alatt.
- Sahlins, Peter (1991): *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrénées*. Berkeley: University of California Press.
- Shin, Gi-Wook (2006): *Ethnic Nationalism in Korea: Genealogy, Politics, and Legacy*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Smith Lahra (2013): *Making Citizens in Africa: Ethnicity, Gender, and National Identity in Ethiopia*. New York: Cambridge University Press.
- Steinmetz, George (2008): *The Devil's Handwriting: Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa*. Chicago: University of Chicago Press.
- Steinmetz, George (2014): The Sociology of Empires, Colonies, and Postcolonialism. *Annual Review of Sociology* 40: 77–103. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043131>
- Steinmetz, George (2016): Social Fields, Subfields and Social Spaces at the Scale of Empires: Explaining the Colonial State and Colonial Sociology. *The Sociological Review* 64(2): 98–123. DOI: <https://doi.org/10.1111/2059-7932.12004>
- Stuurman, Siep (2000): François Bernier and the Invention of Racial Classification. *History Workshop Journal* 50(1): 1–21. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/hwj/2000.50.1>
- Tambiah, Stanley J. (1996): *Levelling Crowds: Ethnonationalist Conflicts and Collective Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Telles, Edward (2014): *Pigmentocracies: Ethnicity, Race, and Color in Latin America*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Thomas, Martin (2012): *Violence and Colonial Order: Police, Workers and Protest in the European Colonial Empires, 1918–1940*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Volovitch-Tavares, Marie-Christine (2016): *100 ans d'histoire des Portugais en France, 1916–2016*. Párizs: Michel Lafon.
- Wacquant, Loïc (1997): For an Analytic of Racial Domination. *Political Power & Social Theory* 11(1): 221–234.
- Wacquant, Loïc (2001): Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh. *Punishment & Society* 3(1): 95–133. DOI: <https://doi.org/10.1177/14624740122228276>
- Wacquant, Loïc (2005): Race as Civic Felony. *International Social Science Journal* 57(183): 127–142. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0020-8701.2005.00536.x>
- Wacquant, Loïc (2013): Symbolic Power and Group-Making: On Pierre Bourdieu's Reframing of Class. *Journal of Classical Sociology* 13(2): 274–291.
- Wacquant, Loïc (2020): *Bringing Caste Back In*. Berkeley, kézirat.
- Wacquant, Loïc (2022): *The Invention of the "Underclass": A Study in the Politics of Knowledge*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Wagatsuma, Hiroshi és George DeVos (1966): *Japan's Invisible Race: Caste in Culture and Personality*. Berkeley: University of California Press.
- Wagley, Charles ([1958] 1965): On the Concept of Social Race in the Americas. In *Contemporary Cultures and Societies in Latin America*. Dwight B. Heath és Richard N. Adams (szerk.). New York: Random House, 531–545.
- Weber, Max (1998): A tudomány mint hivatás. In *Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 127–155.
- Weber, Max (2000): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 509–549.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom 1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom 2/1*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Western, John Charles ([1981] 1997): *Outcast Cape Town*. Berkeley: University of California Press.
- White, Walter ([1929] 2002): *Rope and Faggot: A Biography of Judge Lynch*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Wilderson III, Frank B. (2020): *Afropessimism*. New York: Liveright.
- Wimmer, Andreas (2013): *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*. New York: Oxford University Press.
- Wimmer, Andreas (2015): Race-Centrism: A Critique and Research Agenda. *Ethnic & Racial Studies* 38(13): 2186–2205. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870.2015.1058510>
- Winant, Howard (2001): *The World is a Ghetto. Race and Democracy since World War II*. New York: Basic.
- Yang, Anand A. (2021): *Empire of Convicts: Indian Penal Labor in Colonial Southeast Asia*. Berkeley: University of California Press.
- Young, Crawford (1994): *The African Colonial State in Comparative Perspective*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Zinoman, Peter B. (1996): *The Colonial Bastille: A Social History of Imprisonment in Colonial Viet Nam, 1862–1940*. Berkeley: University of California Press.

Loïc Wacquant

szociológus professzor, University of California (Berkeley); Centre de sociologie européenne (Párizs)

Recenzió

András Csaba

Egy szociológiai beszédmód hegemoniája

Kultúra és kapitalizmus. *Fordulat* (30), 2022/1. 315. o.

Absztrakt: A recenzió a *Fordulat* folyóirat harmincadik, „Kultúra és kapitalizmus” című számát vizsgálja. A bíráló méltatja a kiadvány szövegeit, majd a bevezető írás és a programadó tanulmány elemzésével rámutat a folyóiratszám céljai és javasolt módszertana közötti feszültségre. A kritika bemutatja, hogy bár a *Fordulat* harmincadik száma ennél többre vállalkozik, programjában a kulturális termelés politikai gazdaságtanának szempontrendszerre kizorítja azokat a kritikai diskurzusokat, melyeknek a termelt kultúra sajátosságairól lenne mondanivalójuk.

Kulcsszavak: politikai gazdaságtan, kulturális termelés, kultúraelméletek

Amikor először felmerült bennem, hogy kritikát írok a *Fordulat* folyóirat harmincadik, *Kultúra és kapitalizmus* című számáról, arra gondoltam, a bírálatom kizárólag a folyóirat termelésének körülményeire koncentrálok majd. Külön részben tárgyaltam volna a füzetek papírjához köthető ellátási láncokat, bemutattam volna az olvasószervezők láthatatlan munkáját, a nyomdász szakszervezetek küzdelmeit, a folyóiratfinanszírozás viszonyait a félperiférián – s mindeközben alig beszéltem volna a kiadvány szövegeiről. Az volt ugyanis az első benyomásom, hogy a *Kultúra és kapitalizmus* programja is valahogy így viszonyul a tárgyához: rengeteg mondanivalója van a kultúra létrehozásának körülményeiről, ám eközben figyelmen kívül hagyja azokat az elméleti hagyományokat, amelyek épp a termelt kultúra sajátosságairól mondhatnának valamit.

Mindez persze ebben a formában rendkívül sarkos megfogalmazás, és egyáltalán nem volna korrekt eljárás ennyire homogénnek láttatni a számot. Az világos, hogy a szerzők és a szerkesztők összehangolták a tevékenységüket, és megegyeztek bizonyos keretekben, az viszont már korántsem egyértelmű, hogy mind pontosan ugyanannak a programnak a szellemében járnának el. Ezért hangsúlyoznom kell: az alábbiakban megfogalmazott, általános kritika a tizenegy szerkesztő által írt *Bevezetőnek* (2–5.), a Buka Virág, Nagy Kristóf és Szarvas Márton által jegyzett programadó tanulmánynak (7–39.), illetve elsősorban a *Fordulat* folyóirat és a *Helyzet Műhely* által képviselt általános program helyi érvényesülésének szól.

Mielőtt a kritikámra rátérnék, azt is hangsúlyoznom kell, hogy a *Fordulat* a kortárs magyar baloldali tudományos élet talán legfontosabb és legélettelibb fóruma; a bírált lapszám pedig hiánypótló munka, amely számos magas minőségű tanulmányon keresztül mutatja be a kulturális termelés politikai gazdaságtani és kultúrszociológiai, materialista vizsgálatának relevanciáját. Buka, Nagy és Szarvas programszövege határozottan alapos átgondolásra érdemes javaslat. Nagyszerű, hogy Raymond Williams brit kultúrákutató meghatározó tanulmánya az alap és a felépítmény viszonyának problémájáról végre magyarul is olvasható. Katja Praznik szlovén szociológus írása sok releváns belátással szolgálva járja körül a művészeti munka láthatatlanságának kérdését. Őze Eszter nagy műveltséganyagot mozgató összehasonlító vizsgálata egy bécsi és egy budapesti „társadalmi múzeum” testreprezentációs stratégiáiról rendkívül izgalmas eszme- és kultúrtörténeti képét nyújtja a 20. század első évtizedeinek. Püsök Imola írása a folklorisztikát és a politikai gazdaságtant fuzionáló módszertana, Hock Beáta tanulmánya pedig a bankvilág felől érkező jótékonyág reflektált kritikája miatt érdekes. Patakfalvi-Czirják Ágnes és Barna Emília élelátó, ideológiakritikai tétellel bíró elemzése három eseten keresztül mutatja be a Fidesz hegemoniaépítéséhez kapcsolódó popzenei attitűdök modelljeit. Konkol Máté alapos összefoglalója a magyar filmipar függési rendszereiről nem pusztán a téma széles látókörű bemutatása miatt érdemes a figyelemre, hanem a szöveg nagyon szimpatikus, a függetlenfilmzés új útját javasoló, programszerű zárlata miatt is. Bonifert G. Rita tanulmánya a hazai divatipar helyzetéről, Szarvas Márton Mary N. Taylor amerikai antropológus könyvéről (2021) írt recenziója a magyar táncházmozgalomról nyújt átfogó képet. A számot Jean-Louis Fabiani francia szociológus előadásának írott változata zárja, egy kissé eklektikus szöveg, mely a kultúra közjoként való értelmezéséhez kötődő kérdések laza szövésű hálózatát kínálja az olvasónak. Nincs kétségem afelől, hogy a szám több szövege is megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz saját tudományterületén.

Emellett a *Fordulat* baloldali antikapitalista mozgalmi elköteleződését magam is osztom, így a következő kritikát határozottan az elvtársiasság keretei között kívánom megfogalmazni. A szerkesztők – akik a kortárs magyar folyóiratkultúrához és más baloldali fórumokhoz mérten is példaértékű figyelemmel fordulnak Magyarország vidéki városai, valamint a határon túli magyar közösségek felé – maguk is hozzászólásra biztatják olvasóikat a lapszámbejelentőkon és a bevezető tanulmányban (9), én pedig erre a felhívásra lépek párbeszédbe velük, azzal a céllal, hogy érdemi vita alakulhasson ki a kultúrával kapcsolatos baloldali beszédmódok mai magyar viszonyai kapcsán.

Fehér Renátó lapszámról írt kritikája számos, meglátásom szerint is lényeges kérdést érint, köztük a programadó tanulmány „esztétikai tényezők iránti bizalmatlanságát”, valamint a kultúra termelésére fókuszáló perspektíva korlátait.¹ Hozzávetőlegesen ez a két kérdés lesz az, amelyekre én is koncentrálni fogok. Kritikám központi meglátása, hogy a szám programjában egy sajátos szociológiai megközelítés kiszorítja az antikapitalista kultúrkritika minden egyéb hagyományát, ami a redukcionizmus képzetét kelti az olvasóban. A *Fordulat* kultúra-száma felől nézve nem tűnnek igazán relevánsak a marxista esztétikák, a baloldali kultúraelméletek és az ideológiakritikai hagyományok, a politikai filozófia vagy az eszmetörténet: a kultúrával való adekvát foglalkozás terepe a kulturális termelés politikai gazdaságtana lesz; az egyéb beszédmódok pedig ugyan kisebb gesztusokkal rendszeresen elismert, de valójában inkább csak megtúrt szerepet kapnak. Bár szerintem abszolút legitim így közelíteni a kultúrához, de ha egy olyan „eszköztár” és „elemzési keret” kidolgozása a cél, mely a kultúra kapcsán egyaránt választ ad a „mi a helyzet?”, illetve a „mi a teendő?” kérdéseire (9.), akkor nem szoríthatók ennyire háttérbe a baloldali bölceleti hagyományok.

Kifogásom talán Katja Praznik *A művészet eltagadott gazdaságának feminista megközelítése* című, a számban publikált könyvfejezetével szemléltethető leginkább (65–85.). Praznik szövege arra mutat rá, hogy a művészethez kötődő idealizáló beszédmód csaknem teljesen láthatatlanná teszi a művészet termelését megalapozó tényleges munkát, és ez – noha az egyik „leértékelt”, a másik „felmagasztalt” (79.) – párhuzamba állítható a nők által végzett házimunka láthatatlanságával. A tanulmány szerint a „háziasszony önfeláldozásának” és „a művész önbeteljesítésének” koncepciója egyaránt e munkák fizetetlen jellegét naturalizálja (83.). Ez a belátás kétségtelenül igaz és releváns, szembeötlő azonban az is, hogy Praznik szövege a házimunka és a művészeti munka párhuzamának hangsúlyozásával nem tesz mást, mint hogy megerősíti egy kész kritikai koncepció – a *láthatatlan munka* – érvényességét egy újabb területen, és elvégzi az ehhez szükséges finomhangolást; e belátásnak ugyanakkor kultúraelméleti szempontból nincs hozadéka.

A tanulmányban ugyan szóba kerül, hogy a 20. század különböző művészei megpróbálták a művészeti termelésről alkotott képet a kreatív génusz misztikus alkotótevékenysége felől a munka képzete felé mozdítani (77.), de magáról a művészetről nem sok szó esik. A lefordított fejezetben érvényesülő szemszögből nem érdekes igazán, hogy a művészet munkaként és termelésként felfogott koncepciója milyen esztétikához vezetett például Bertolt Brecht tandarabjaiban, Kassák Lajos verseiben, El Lissitzky képein vagy

¹ „Elbeszéli-e az import mogyoróvaj vagy az import szója ízét az az elidegeníthetetlenül az ízéhez tartozó termelési folyamat, aminek végén aztán fogyasztásra kerül?” (Fehér 2022).

Dziga Vertov filmjeiben; vagyis, hogy a művészet milyen eszközöket talált saját misztifikálásának lebontásához. Praznik a tanulmányt tartalmazó könyvének előszavában leszögezi, hogy őt a *művészeti munka* koncepciója és a művészeti munkások helyzete érdekli, elsődleges célja pedig az, hogy utóbbin javítson (Praznik 2021: 3, 14). Ez persze releváns perspektíva, de nem tűnik úgy, mintha a kulturális termelés mellett a megtermelt kultúrára is komoly figyelmet fordítana.

Noha a szám saját programja szerint egyensúlyt akar teremteni az „anyagi feltételek” és a „jelentések” (8.), a kultúra „anyagi” és „szellemi összetevői” (10.) között, Praznik szövege ezt a legkevésbé sem valósítja meg. Ha pedig szemügyre vesszük a *Fordulat* szerkesztői által a *Mércén* publikált lapszámajánlót, akkor még inkább úgy tűnik, hogy a „jelentések” és a „szellemi összetevők” pólusát gyanú övezi.² Az írás szerint „[b]aloldali YouTube csatornákon, weboldalakon bevett gyakorlat, hogy filmek, könyvek vagy kiállítások ideológiáját értelmezik, kritizálják vagy javítgatják”, mellyel szemben „a *Fordulat* legutóbbi lapszáma egy olyan megközelítést kínál, ami a kultúra jelentését és termelését egységben kezeli”. Ez az „egység” tehát egy kiegyenlített helyzet korrekciójaként születik: ki akarna egy oldalra kerülni azokkal, akik online videóknak „javítgatják” kiállítások ideológiáját? A „jelentés és a termelés egységének” igénye ugyan itt is megjelenik, de eleve olyan retorikai szerkezetben, amely az egyik pólus kritikájára épül.

Az ajánlóban ezt követően a *Shrek* (Vicky Jensen, Andrew Adamson, 2001) című mesefilm a példa: ha ennek „elemzésére adnánk a fejünket a lapszám által ajánlott módszerrel, akkor nemcsak azt kellene megvizsgálnunk, hogyan zsákmányolja ki a mesevilág szereplőit egy elnyomó uralkodó a profitráta fenntartása érdekében. A filmen belüli uralmi viszonyok leleplezése mellett érdemes lenne figyelni a film termelésének a módjára is”. A „jelentés” felől tehát a *Shrek*-ben csupán annyi az érdekes, hogy az egyik szereplő miként zsákmányolja ki a többi, a következő rész szerint viszont a termelés felől közelítve felsejlik számunkra a kizsákmányolt animátorok, az állami adókedvezmények és a mozihálózatok gazdasági stratégiáinak tágas horizontja. Nehéz nem észrevenni, hogy az anyaggal szemben meghatározott „szellemi összetevőkre” koncentráló fókusz szalmabábbá változott, mely csak valami tartalmi evidencia felmutatására jó, miközben a termelésre koncentrálo szemlélet a bőrünkön érezhető, mégis rejtett dimenzió felé vezet bennünket.

A kultúraelmélet marxista hagyománya rendszeresen képes volt arra, hogy a kultúra materiális meghatározottságairól, valamint annak szemiotikai, retorikai, mediális és esztétikai sajátosságairól egyszerre beszéljen. Bertolt Brecht például A „*Koldusopera*”-per című esszéjében különös figyelmet fektet a termelőeszközök elosztására a filmiparban, és ágrajzon ábrázolja, hogy az eladhatóság szempontjai miként változtatják meg a művek belső szerkezetét (Brecht 1970 [1931]). Walter Benjamin *Az alkotó mint termelő* című előadásában a kulturális termelés koncepcióját helyezi előtérbe, és elszámol azzal is, hogy ennek milyen következményekkel kell járnia esztétikai nézetrendszerre vonatkozóan (Benjamin 1980 [1934]). Theodor Adorno *A felvilágosodás dialektikájának Kultúrpar* fejezetében hosszan elemzi a filmipar, valamint más iparágak összefonódásának piaci

2 Amiről a *Shrek*, a susogós melegítők és a verespataki bányatündér mesélnék. *Mérce*. Interneten: <https://merce.hu/2022/05/25/amiről-a-shrek-a-susogós-melegítők-es-a-verespataki-banyatunder-mesélnék/> (letöltve: 2022. november 13.)

következményeit, és kifejti, hogy mindez miképp vezet a kulturális megújulás lehetőségének fokozatos felszámolásához (Adorno és Horkheimer 2020 [1947]). Guy Debord *A szpektákulum társadalmában* egyszerre ír a termelési mód és a valóság tapasztalatának ettől elválaszthatatlan átalakulásáról (Debord 2022 [1967]). Fredric Jameson *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikájában* feltárja a kultúrát meghatározó gazdasági/technológiai alakulás legfontosabb lépéseit, és rámutat ezek kifejeződésére egy regény időkezelésében vagy épp a költői nyelv szintaxisában (Jameson 2010 [1991]). Ezek a példák esetlegesek, de azt jól mutatják, hogy a kultúra termelésére és a termelt kultúrára egyaránt komoly figyelmet fordító vizsgálatoknak hatalmas hagyománya van.

Buka Virágnak, Nagy Kristófnak és Szarvas Mártonnak igaza van abban, hogy „[m]ivel a kultúra anyagi és szellemi viszonyai összekapcsolódva termelődnek”, ezért „megértésükhöz és megváltoztatásukhoz együtt és egyszerre kell látnunk e két oldalt és kölcsönhatásaikat is” (32.). Az biztos, hogy ezt egyszerre kell látnunk, de az már korántsem, hogy minden elemzésben együtt kellene tárgyalni ezeket az aspektusokat: ez a szerencsés együttállás néha megvalósul, néha nem.³ Az „anyagi” és „szellemi viszonyok” a programadó tanulmányban rendszeresen megismételt (8., 9., 14., 16., 32.) és rendszeresen kerülendőnek nyilvánított (12–13., 32., 34.) szétválasztása ugyanakkor diszciplináris kérdés is, mivel a különböző összetevők vizsgálatához más és más tudományterületek rendelkeznek adekvát elemzési eszközökkel. A programadó tanulmány szerzői ezt úgy kívánják áthidalni, hogy bírálják „a tudományos világ működési logikáját”, mely „szaktudományokra szabdalja a társadalmi totalitást”, továbbá ami által „a kultúra a bölcsészettudományok és a kulturális antropológia, a gazdaság a közgazdaságtan, a társadalom a szociológia és a szociálintropológia, az állam működése pedig a jog és a politológia kizárólagos terepe” (11.). A tanulmány ugyanakkor mintha nem a diszciplináris határok felszámolását valósítaná meg, amikor a kultúra tanulmányozásának alábbi négy központi stratégiájára tesz javaslatot: (1) ne feledkezzünk meg a kultúra termelésének anyagi körülményeiről, (2) érvényesítsünk osztályszempontokat, (3) vizsgáljuk az intézményrendszert, (4) értsük meg a kulturális munka sajátosságait. Ezek, bár a szerzők a mellettük szóló érvelésben más diskurzusok szövegeire is hivatkoznak, kizárólag szociológiai szempontok, és akár-hogy is nézem, e négy javaslat közül egyik sem koncentrálna magára a kultúrára, pusztán a kulturális termelés körülményeinek leírásához kínálna bevett szempontokat.⁴ E szempontok alapján elsősorban az válaszolható meg, hogy *miből, kik, mivel és hogyan* hozzák létre a kultúrát, kevésbé az, hogy *mit, miért és mire*, és pláne nem az, hogy a létrehozott dolog – a létrehozóktól függetlenül – *hogyan működik, vagy hogyan működhet*. A négy javaslat nem annyira a diszciplinák közötti átjárást példázza, hanem nagy vonalakban a bölcsészettudományokról egy termeléstközpontú szociológiai beszédmódra delegálja a kultúra területét.

Mindez részben a számban használt kultúrafogalomból adódik. A minden szerkesztő által jegyzett *Bevezető*ben az alábbiakat olvassuk:

3 Egyaránt legitim – és kritikai szempontból releváns – lehet az olyan kutatás, amely a termelés körülményeire, a termelt kultúra sajátosságaira, vagy utóbbi kettőre egyszerre koncentrálna.

4 Fontos azt is szem előtt tartani, hogy a kapitalista termelési mód és a kultúra viszonya jóval magasabb absztrakciós fokon is elemezhető annál, mint ahol a termelés körülményeit és az ezekhez kapcsolódó érdekrendszereket feltáró értelmezések állnak. Ehhez a kérdéshez lásd: Márkus 2017 [1990]: 558–564; Hites 2015.

A kultúra mindenhol ott van. Ott van a gyárban, a bankban, a háztartásban, ott van a színpadon, a múzeumban és az iskolában is. Benne van a könyvekben, az osztályok gondolkodásában, abban, ahogyan szemléljük a világot. Benne van az épületek stílusában, gesztusainkban, az uralkodó osztály logikájában és a kedvenc ételünk ízében. Éppúgy átszövi az anyagi világunkat, ahogyan anyagi világunk meghatározza, milyen kultúrát termelünk intézményes, ipari vagy hétköznapi cselevéseinkkel. (2.)

Kifejező, hogy az idézett részben a kultúra *átszövi* az anyagi világunkat, miközben utóbbi *meghatározza* az előbbit: a viszony megint csak nem tűnik éppen dialektikusnak. Ez pedig – ahogy azt Praznik írása, a *Mércés* ajánló vagy a programadó tanulmány egyes részleteinek elemzésekor már láthattuk – rendszeresen előbukkanó jelenség. Noha a *Kultúra és kapitalizmus* szám folytonosan hitet tesz az anyagi és a szellemi aspektus, valamint a termelési viszonyok és a termelt kultúra sajátosságainak egyenrangúsága mellett, az olvasónak az az érzése, hogy újra és újra „elszólja” magát. Ezt az érzést erősíti az is, hogy a számban megjelenő tanulmányok is többségükben markánsan az egyik pólus felé húznak.

Másrészt a fenti idézet kapcsán felmerül a kérdés, hogy ha ez mind a kultúra, akkor egészen pontosan mi nem az. Ha minden az, vagyis ha a kultúra egy használhatatlanná terebélyesülő fogalom, amely gyakorlatilag egyjelentésű az anyagi világ szubjektív aspektusával,⁵ akkor a kultúraelméletnek nincs többé tárgya, és így minden lényegi következmény nélkül beleoldódhat a szociológiába.

Az esztétikai, ideológiakritikai, politikafilozófiai és egyéb, interpretatív alapokon álló vagy absztraktabb kultúraelméleti hagyományokkal kapcsolatos mai baloldali szkepszist számos tényező táplálja. Az egyik az idealizmus marxi kritikája, továbbá ennek gyakori, Marx elgondolásain jócskán túlmutató kiterjesztése. A másik a *gyakorlat* előtérbe állítása az *elmélettel* szemben: a „gyakorlat” a mai magyar baloldali közbeszédben fetiszizált fogalom, az „elmélet” pedig szinte szitokszó, s míg a kultúra politikai gazdaságtani analízise szinte problémamentesen fordítható át szakszervezeti programmá, addig az elvont kultúraelméletek „gyakorlati hasznosíthatósága” korántsem ennyire magától értetődő. A harmadik a mérhetőség és a számosíthatóság kapitalista, a tudományosságban manapság egyre inkább mindent maga alá gyűrő elvárásrendszere, mely a mérhetetlent és az empirikusan nehezen igazolható automatikusan gyanúsnak tekinti, és intellektuális luxusnak minősíti. Végül azzal is számolnunk kell, hogy a kultúraelmélet presztízse talán még sosem volt ilyen alacsony a baloldali diskurzusok körében, aminek oka, hogy a kultúra fogalma összekapcsolódott a „posztmodern” sematikus, karikatúrisztikus képével,

5 A számban használt kultúrafogalom az ún. *antropológiai* meghatározáshoz áll a legközelebb, mely Márkus György összefoglalásában „a társadalmi tevékenységek mindent átfogó dimenzióját jelöli: ma ezt egy társadalom jelentéshordozó és továbbító dimenziójának neveznénk” (Márkus 2017 [1990]: 549). Márkus szerint ezt a fogalmat „nem lehet a »történelmi materializmus« fogalmi eszközeivel artikulálni”, mivel a marxizmus fogalomalkotási logikája ellentétes azzal a szemlélettel, ami ezt a fogalmat meghatározza. (Márkus 2017 [1990]: 549–550.) A *Fordulat* programadó tanulmányában a kultúra ugyanakkor Raymond Williams és Kate Crehan írásaira támaszkodva a fentitől valamelyest eltérő, a „valóság megélését” előtérbe állító meghatározást kap: „a kultúra [...] a minden ember által termelt és megélt valóság” (8.); „a kultúra az a mód, ahogy az osztályok a valóságukat megélik” (20.).

valamint a kultúrharc és az identitáspolitika fogalmaival, vagyis könnyen tűnhet baloldali szemszögből ellenséges területnek. Mindez részben érthető, de a kultúra és a kapitalizmus viszonyának szisztematikus végiggondolásakor nem engedhetjük meg magunknak, hogy ilyen előítéletek határolják le a látóterünket. A baloldali kultúraelméletek az utóbbi száz évben meggyőzően bizonyították az alap és a felépítmény, valamint az elmélet és a gyakorlat egyoldalú hierarchizálásának tarthatatlanságát, és sok fontos területet nyitottak meg a kritikai gondolkodás számára.

A *Kultúra és kapitalizmus* szám szerkesztői a folyóirat általános szemléletéhez alkalmazkodnak, mikor a *Fordulat* és a *Helyzet Műhely* jellegzetes nézőpontját a kultúra területére applikálják. Az alkalmazkodás érthető, és azon sincs mit kifogásolnunk, hogy egy konkrét program nem fogja át az érintett diskurzusok teljes hagyományát.⁶ A probléma ehelyett az, hogy a szám félreérti önmagát, amikor azt gondolja, hogy teljességében ragad meg valamit, aminek valójában csak egy részével foglalkozik. A *Fordulat* harmincadik számának programja a kulturális termelés sajátosságaira koncentrálna, nem pedig a termelt kultúra specifikumaira: nem „együtt vizsgálja a kultúra termelési és esztétikai aspektusait” (13.), hanem a termelési aspektust vizsgálja, az esztétikait pedig a termelés felől szemlélt esetleges relevanciája esetén megemlíti. A *Kultúra és kapitalizmus* teljes elméleti paradigmákat szorít háttérbe, miközben nem száll vitába velük, hanem csak kisebb szimbolikus biccentésekkel kikerüli őket. Ha a „kultúra komplex megértése” (7.) a cél, akkor a szám programjának szociológiai és politikai gazdaságtani perspektíváját ki kell tágítani a filozófia, az esztétika, a művészettörténet, az eszmetörténet és a kultúratudományok irányába. Bár a kulturális folyamatok megértéséhez a termelési viszonyok feltárása valóban elengedhetetlen első lépés, egy baloldali kultúraelméleti programban nem lehet az utolsó.

A recenzió az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, Theodor és Max Horkheimer (2020 [1947]): A kultúripar. In (uő.): *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Atlantisz, 153–207.
- Benjamin, Walter (1980 [1934]): Az alkotó mint termelő. In (uő.): *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 757–780.
- Brecht, Bertolt (1970 [1931]): „A »Koldusopera«-per”. In (uő.): *Irodalomról és művészetről*. Budapest: Kossuth, 93–148.
- Debord, Guy (2022 [1967]): *A spektákulum társadalma*. Budapest: Open Books.
- Fehér Renátó (2022): Hegemon kultúrlop. *Új Egyenlőség*. Interneten: <https://ujegyenloseg.hu/hegemon-kultur-lop/> (letöltve: 2022. november 13.).

⁶ Különösen, hogy a szerkesztők még reflektálnak is erre a helyzetre: „Nem állítjuk, hogy az itt vázolt javaslat kimeríti az elemzéshez szükséges összes eszközt, sőt, kimondottan reméljük, hogy sokan fogják – a használaton túl – elemzésünk kritikáján keresztül alakítani és fejleszteni azt.” (9.)

- Hites Sándor (2015): Az irodalom és gazdaság valóságáról és fiktitásáról. In: Varga Bálint és Lajtai Mátyás (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvkörében a 19. századi Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 131–163.
- Jameson, Fredric (2010 [1991]): *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Budapest: Noran Libro.
- Márkus György (2017 [1990]): Marxizmus és kultúraelméletek. In (uő.): *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Budapest: Atlantisz, 549–570.
- Praznik, Katja (2021): *Art Work. Invisible Labour and the Legacy of Yugoslav Socialism*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Taylor, Mary N. (2021): *Movement of the People. Hungarian Populism, Folk Dance and Citizenship*. Bloomington: Indiana University Press.

András Csaba

PTE BTK Filmtudományi és Vizuális Tanulmányok Tanszék, egyetemi adjunktus (Pécs)

Abstracts

Class/Structure

Márk Áron Éber and Anikó Gregor: Class/Structure: What Do We Know about the Class Structure of Hungarian Society Today? Introduction

Abstract: This brief introduction conceives the development of the class structure as a historical process and the relations and processes of (re)production of life as unfolding in their historicity. It emphasizes the impact of both longer-term processes and events marking turning points in the organization of class relations. This historical-sociological approach to the study of class structure is intended to make the context of the studies that follow the introduction more comprehensible.

Keywords: class, class structure, history, agency, social change

Dániel Kömüves: The „Death of Class” Debate in the Light of G. M. Tamás and the Value-critique

Abstract: My paper examines the discourse of the “death of classes”, including Ulrich Beck’s concept of the risk society, in the light of value-critique. Drawing on the insights of Moishe Postone and G. M. Tamás, I present an interpretation of Marx which offers the possibility to distinguish between two different theoretical approaches, the ‘traditional Marxist’ and the “value-critical”. The former refers to those theories that conceive capitalism in terms of class relations rooted in private property, mediated by the market, and define the category of domination within the terms of class oppression. The value-critical perspective, on the other hand, captures the structure of capitalism through a critical analysis of value and abstract labour. It does so by assuming an abstract form of domination that can be traced back to historically specific forms of value and value-producing labour. I argue that the class concept used by late Marx grasps the structural features of capitalism but is less suited for mapping the socio-cultural aspects and unequal relations of different social groups. Ulrich Beck and the “death of class” arguments make relevant observations about the distribution of wealth and related social phenomena, but these critiques can only be applied to traditional Marxism.

Keywords: social structure, class, value, value-critique, Postone, Tamás, Marx, Beck

Abstract: This paper examines the concept of the “middle class” from the perspective of the antagonism of capital and labor. The “middle class” is not a category of relational class analysis. Although the concept of class is included in it, it is not suitable for relational class analysis, because it just obscures the relationship between capital and labor. Thus, this paper intends to solve the problem of the “middle class” through the concept of intermediate and intermediary classes in the capital-labor relation.

The category of the “middle class” also contains normative elements and ideological pre-suppositions: it appears as the social base of stable democracy and the market economy. The “middle class” is a mobilizing ideal for the catching-up efforts of the (semi-)peripheral region of Central and Eastern Europe, an ideological tool of political projects aiming catching up with the West (or with Western Europe). It expresses the ideal of dissolving class conflicts by living in prosperity and freedom, affluency and existential security, because workers and entrepreneurs, employees and employers, civil servants and business owners alike can share material and consumer welfare.

The affluence associated with the “middle class”, a secure existence, stable life conditions, material well-being, independence, autonomy, and even “civic” virtues – public-political activity, civic courage, open-mindedness, and common sense – are far from identical with the living conditions and the situation occupied by the intermediate and intermediary classes of the capital-labor relations of semi-peripheral societies. However, the ideal of the “middle class” is an ideology mobilizing the catching-up ambitions of these intermediate-mediating classes and thus to serve as an ideological glue for political projects.

Keywords: middle class, intermediate-intermediary classes, class structure, classes, capital-labor relation

Ákos Nagy and Klára Nagy: Borrowed Lives: Temporary Work Agencies and Fuzzy Class Relations in Hungary

Abstract: Our study seeks to answer how temporary work agencies organize class relations. We approach this question in our research mainly from a theoretical perspective but supported by statistical data, information from temporary employment agencies’ websites and secondary literature. The claims of our study are the following. The Marxian approach to class is relevant in the analysis of contemporary societies to explore the material drivers of society and the causes of seemingly insurmountable inequalities, which are, according to meritocratic thinking, downright “natural” or “necessary.” In this analysis, fuzzing the class situation is a means of class conflict. We must consider the temporary work agencies as autonomous exploitative agents since they perform a triple function: fuzzing of class relations, the effective fulfillment of their role of leveling out fluctuations in production and recruiting workers on loan from the reserve labor force. Temporary workers doing manual labor are in a particularly vulnerable position. This situation is reflected in the fact that a significant number of temporary workers are low-skilled, work as unskilled and semi-skilled laborers and have limited or no access to their citizenship rights. In our research, we also argue that the institution of temporary work agencies does not provide a stepping stone to secure

employment for low-skilled manual workers, whose vulnerable position is reproduced by temporary work agencies.

Keywords: Class, temporary work agencies, Marx, fuzzy employment relations

Ákos Huszár: Subsistence Level and Class Analysis

Abstract: In 2016 the Hungarian Central Statistical Office announced that after several decades it would stop calculating and publishing the minimum subsistence values. In my paper I argue that it is important to have up to date information about the minimum values and that they are also of great importance from the viewpoint of social theory. First, I show that the subsistence minimum indicator is an important tool for investigating poverty, then I examine two theoretical contexts where the minimum values play an important role, and finally I argue that by monitoring the minimum subsistence level we can also get important information about the transformation of social structure.

Keywords: subsistence level, class analysis, minimum wage, exploitation

Márk Áron Éber: Promises, Illusions, Ideologies: The Middle Class, Embourgeoisement and the Ideals Of Catching Up in Júlia Szalai's Retrospective (Self-)Analysis

Abstract: The review presents and criticizes the main claims of Júlia Szalai's book published in 2020. It examines and critiques her views on the middle class and its (failing) embourgeoisement. It initiates a debate on the unsuccessful processes of Hungary's modernization, its catching-up with the "west" and "Europe", by challenging the fragmentary explanations of Júlia Szalai.

Keywords: Middle class, embourgeoisement, catching up, westernization, modernization, west, Europe

Lukács's Theory of the Novel

Boglárka Daradics: Terminological Web of Georg Lukács's Novel Theory

Abstract: In this paper I focus on The Theory of the Novel by Georg Lukács, with particular attention to the concepts that have organizing force on the composition. According to my thesis, novel theory can be reconstructed in a relevant way through the analysis of terminology, and this approach lead to illuminating and novel findings in several instances. The paper is divided into two main parts: in the first part, I contextualise the novel theory of Lukács and its terminology. Firstly, I position my thesis methodologically based on Theodor W. Adorno's reflections on philosophical terminology. After that outline the features that may have been decisive in the construction of the concepts of novel theory along three aspects (disciplinary definition, synthetic approach, Weberian ideal types). In the second part of the essay, at first, I am going to discuss the so-called multilevel conceptual construction that I have created, and in which I suppose the terms used by Lukács can be adequately illustrated.

Thereafter I will examine the concepts of novel and epos, together with the related concepts (closed world, organicity, essentialism, contingent world, problematic individual, loss of essence, age of perfect guilt, transcendental homelessness, biographical form), and I present the theoretical considerations of novel theory. Finally, I will turn to two concepts what have repeatedly defined The Theory of the Novel: the concepts of totality and irony.

Keywords: Georg Lukács, The Theory of the Novel, Hungarian history of ideas, conceptual analysis

Among “Whites”

József Böröcz: “Eurowhite” Conceit, “Dirty White” Ressentment: “Race” in Europe

Abstract: This paper offers tools to rethink global critical insights on “race” in the contemporary structural transformation of European identity politics from the perspectives of postcolonial global historical sociologies. “Race” regimes rest on the following background assumptions: (1) The claim that humankind consists of a finite number of disjunct (non-overlapping) “groups,” “populations” or, in the extreme, “races”; (2) The presumption that it is valid to arrange those “groups,” “populations” or “races” in a system of moral super- and subordination; (3) The contention that the resulting moral hierarchy forms a single constant, irrespective of socio-historical contexts, criteria, or purposes of comparison; (4) Insistence that single, ahistorical/decontextualized hierarchy can be mapped on to body shape, skin pigmentation or other epiphenomenal “features” of “groups,” “populations,” or “races,” such that (5) “Whiteness” is always already at the top, “Blackness” is always already at the bottom of that hierarchy. This paper focuses on the workings of “Whiteness” as amoral-geopolitical superiority claim, whose defining element is an ahistorical/decontextualized claim, indeed demand, for unconditional global privilege. “Whiteness” is an unfounded, un-found-able – hence eminently unstable and contested – identity category. It is a relational category whose core is fixed as a constant, inaugurating the “White” subject’s relations (“superiority”) to its constitutive outside. I introduce two conceptual innovations: “eurowhiteness” – result of an internal structuring of the category of “Whiteness” whose purpose is separating an even more exalted, even more superior “cultural” – “racial” distinction within the universe of “Whiteness” and “dirty whiteness” – to capture the epistemic position of quantitative undervalued, positions within the moral quasi-community of “White” claims for global privilege, especially in their east European variants.

Keywords: blackness; dirty whiteness; European identity politics; eurowhiteness; global privilege; “race”.

Loïc Wacquant: Resolving the trouble with ‘race’

Abstract: This article sketches a neo-Bourdieuian framework for rethinking racial domination. It proposes that we need to historicize the notion of “race” to disclose the ongoing complicity between common sense and science; to expand the geographic scope of the discussion (by bringing together West and East, and metropole and colony) and to dislodge the

United States from its Archimedean position; to forsake the logic of the trial; to break with racial common sense yet repatriate in our model ordinary racial constructs; and to disaggregate ethnoracial phenomena into “elementary forms” of racial domination, namely, categorization, discrimination, segregation, seclusion (including ghettos, camps, and reservations), and violence. This analytical approach makes it possible to grasp “race” as a denegated modality of ethnicity entailing the denial of honor and the naturalization, eternalization, and homogenization of inequality. It sets for the sociology of racial domination the central task of uncovering how a system of ethnoracial classification is created, inculcated, and mapped onto a system of ethnoracial stratification, that is, of grasping “race” as a particular modality of “group-making.”

Keywords: racial domination, classification, stratification, social theory, Bourdieu

Review

Csaba András: The Hegemony of a Sociological Discourse

Abstract: The review offers critical insights about the 30th issue of the Hungarian journal *Fordulat*, entitled “Culture and Capitalism.” Following the acknowledgement of the articles’ merits in contributing to critical discourses concerning the material aspects of cultural production, it reveals some crucial tensions between the aims of the publication and its proposed methodology by focussing on the introductory piece and the programmatic paper of the issue. The review points out that despite its declared goal of providing a sociology of cultural production that includes the analysis of cultural products and art works, the emphasis on the political economy of cultural production crowds out entire traditions of critical discourses that have meaningful things to say about the specifics of the culture produced.

Keywords: political economy, cultural production, theories of culture

